

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

२०२२-२०२३

वार्षिक
अहवाल

स्वच्छ आणि आरोग्यदायी महाराष्ट्राची खात्री करून पर्यावरण संरक्षणातील अग्रगण्य प्राधिकरण बनणे

शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणीय कायदे आणि प्रदूषण नियंत्रण नियमांच्या अंमलबजावणीत उत्कृष्ट कामगिरी करणे

पर्यावरण संवर्धनासाठी एकत्रितपणे कार्य करण्यासाठी उद्योग, समुदाय आणि सरकारी संस्था सोबत भागीदारी वाढवणे.

महाराष्ट्रातील लोकांसाठी जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी मोजता येण्याजोग्या प्रभावामध्ये भाषांतर आणि दृष्टी इत्यादी प्रयत्नांना एकत्रित करणे.

म.प्र.नि.
मंडळाचे
दृष्टीकोन

महाराष्ट्रातील नागरिकांमध्ये जागरूकता आणि जबाबदार पर्यावरणीय वर्तनास प्रोत्साहन देणे.

पर्यावरणीय पाऊलखुणा कमी करून औद्योगिक विकासाला चालना देऊन संतुलित दृष्टिकोनासाठी प्रयत्न करणे.

उदयोन्मुख पर्यावरणीय आव्हानांना प्रभावीपणे संबोधित करण्यासाठी नवकल्पना आणि तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करणे.

ठाणे विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: १२
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ४४
सीईटीपीची संख्या: २
एसटीपीची संख्या: १८

नाशिक विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या : १८
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ४२
एसटीपीची संख्या: १६

अमरावती विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ९
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ८
सीईटीपीची संख्या: १
एसटीपीची संख्या: ६

नागपूर विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: १६
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: २९
सीईटीपीची संख्या: १
एसटीपीची संख्या: १३

मुंबई विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: १५
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ११
एसटीपीची संख्या: ८

चंद्रपूर विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: १३
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: १४
एसटीपीची संख्या : २

कल्याण विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: १५
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ४
सीईटीपीची संख्या : ५
एसटीपीची संख्या : १३

औरंगाबाद विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: २६
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: २३
सीईटीपीची संख्या : १
एसटीपीची संख्या : ९

रायगड विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ५
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: २६
सीईटीपीची संख्या : ३
एसटीपीची संख्या : ९

नवी मुंबई विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ११
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: २
सीईटीपीची संख्या : २
एसटीपीची संख्या : ७

कोल्हापूर विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या : ११
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ३९
सीईटीपीची संख्या : ५
एसटीपीची संख्या : ६

पुणे विभाग

हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या : २४
जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या: ५२
सीईटीपीची संख्या : ५
एसटीपीची संख्या : ४२

प्रास्ताविक

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वात मोठे आणि आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण राज्यांपैकी एक आहे, ते देशाच्या जीडीपीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते. हे भारताची आर्थिक राजधानी मुंबई येथे आहे आणि माहिती तंत्रज्ञान, वित्त, मनोरंजन आणि उत्पादन यासह विविध उद्योगांचे केंद्र आहे. परिणामी, शाश्वत मार्गाद्वारे पर्यावरण आणि अर्थव्यवस्था यांच्यातील समतोल साधण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

आम्ही पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकासाच्या जटिल आणि सतत विकसित होत असलेल्या वाढत्या विकासाचे संचालन करत, मी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचा (म.प्र.नि. मंडळ) वर्ष २०२२-२३ चा वार्षिक अहवाल सादर करत आहे. हा अहवाल पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि हरित, स्वच्छ आणि अधिक शाश्वत महाराष्ट्राला चालना देण्यासाठी आमचे सामूहिक प्रयत्न, उपलब्धी आणि वचनबद्धतेचा समावेश करतो.

महाराष्ट्र राज्याची शाश्वत प्रगती, पर्यावरणाचे रक्षण आणि तेथील रहिवाशांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यात महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आपल्या राज्यातील पर्यावरणीय कारभारीमध्ये आघाडीवर आहे.

आपण अशा काळात जगत आहोत जेव्हा पर्यावरणीय आव्हाने पूर्वीपेक्षा अधिक गंभीर आहेत. तथापि, ही एक उत्तम संधी आणि परिवर्तनाची वेळ देखील आहे. हा अहवाल आमच्या माहितीवर आधारित निर्णय घेण्याची प्रक्रिया, नियामक अंमलबजावणीचे प्रयत्न आणि केवळ विद्यमान पर्यावरणीय समस्यांचे नव्हे तर उदयोन्मुख धोके आणि जागतिक चिंतांचे निराकरण करण्यासाठी वचनबद्धता दर्शवितो.

म. प्र. नि. मंडळाचे यश हे केवळ कठोर परिश्रमाचे परिणाम नाही तर सरकारी संस्था, उद्योग, स्वयंसेवी संस्था (एनजीओ) आणि लोकांसोबतच्या आमच्या सशक्त भागीदारीचेही उत्पादन आहे. पर्यावरणाच्या दृष्टीने अधिक जबाबदार आणि समृद्ध महाराष्ट्राकडे आमचा प्रवास सुरू आहे आणि हा वार्षिक अहवाल आमच्या भूतकाळातील कामगिरीचा पूर्वलक्ष्य आणि भविष्यासाठी दिशादर्शक प्रकाश देणारा आहे. पर्यावरण संरक्षण आणि नियामक उत्कृष्टतेच्या मार्गाने नेतृत्व करण्याच्या आमच्या दृढनिश्चयाचा हा एक पुरावा आहे.

या अहवालात ज्यांनी योगदान दिले आहे त्या सर्वांचे मी मनापासून कौतुक करतो आणि मला विश्वास आहे की त्यातील अंतर्दृष्टी, शिकवण आणि उपलब्धी आम्हाला आमचे ध्येय पुढे चालू ठेवण्यासाठी प्रेरणा देतील. आपण सर्व मिळून एक असा महाराष्ट्र घडवू ज्याचा नैसर्गिक वारसा पुढच्या पिढ्यांसाठी जपला जाईल.

श्री. आबासाहेब जन्हाड, (भा. प्र. से.)
अध्यक्ष, म. प्र. नि. मंडळ

प्रस्तावना

आम्ही महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचा २०२२-२३ वर्षाचा वार्षिक अहवाल अत्यंत आनंदाने आणि जबाबदारीच्या भावनेने वितरीत करित आहोत. हा अहवाल आमच्या प्रयत्नांचे, यशाचे आणि अडचणींचे सर्वसमावेशक वर्णन प्रदान करतो कारण आम्ही पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि आमच्या रहिवाशांचे कल्याण राखण्यासाठी समर्पित आहोत.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने २०२२-२३ मध्ये पर्यावरणविषयक कायदे कायम ठेवण्यासाठी, प्रदूषणाच्या स्रोतांवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि शाश्वत पद्धतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी आपले परिश्रमपूर्वक प्रयत्न केले. स्वच्छ आणि आरोग्यदायी वातावरण निर्माण करण्यासाठी, आमच्या समर्पित कर्मचाऱ्यांनी औद्योगिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांच्यातील समतोल राखण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले.

या संपूर्ण अहवालात, तुम्हाला आमचे उपक्रम, पुढाकार आणि पर्यावरण संरक्षणाच्या विविध क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीचे तपशीलवार विहंगावलोकन मिळेल. आमची समान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आम्ही उद्योग, स्थानिक समुदाय आणि सरकारी संस्थांसह आमच्या सहकार्यांवरही तेवढेच लक्ष देतो. याव्यतिरिक्त, आम्ही आमच्या हवा आणि पाण्याच्या गुणवत्तेचे निरीक्षण कार्यक्रम, कचरा व्यवस्थापन धोरणे आणि प्रदूषण कमी करण्यासाठी उचललेल्या पावलांचा सखोल अभ्यास करतो.

मागील वर्षावर विचार करित असताना हे लक्षात आले आहे की पुढे सतत आव्हाने आहेत. हवामानातील बदल आणि उदयोन्मुख प्रदूषकांकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. वार्षिक अहवाल हे एक स्मरणपत्र म्हणून देखील कार्य करते की आमचे ध्येय एक सतत चालू आहे, ज्यासाठी सर्व भागधारकांच्या सामूहिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. आम्ही आमचे समर्पित कर्मचारी, भागीदार संस्था आणि महाराष्ट्रातील रहिवाशांचे पर्यावरणीय कारभारीपणाला पाठिंबा आणि वचनबद्धतेबद्दल त्यांचे आभार मानतो. तुमच्या सततच्या पाठिंब्याने, आम्ही सर्वांसाठी जीवनाचा दर्जा संरक्षित आणि सुधारण्याच्या आमच्या ध्येयामध्ये दृढ आहोत.

हा अहवाल पर्यावरण रक्षणासाठीच्या आमच्या अतूट बांधिलकीचा पुरावा आहे आणि महाराष्ट्राच्या हरित, स्वच्छ आणि आरोग्यदायी भविष्यासाठी आम्ही उत्सुक आहोत. आम्हाला आशा आहे की हा वार्षिक अहवाल आमचे उपक्रम आणि त्यांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम समजून घेण्यासाठी एक मौल्यवान संसाधन म्हणून काम करेल.

- श्री. प्रवीण दराडे (भा. प्र. से.)
सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ
(अतिरिक्त कार्यभार)

अनुक्रमणिका

१. परिचय.....	१
२. मंडळाचे संघटन	३
३. मंडळाच्या बैठका	४
४. मंडळाने स्थापन केलेल्या समित्या.....	७
५. हवा आणि जल गुणवत्ता मापनाचे जाळे आणि पर्यावरणाची सद्यस्थिती	११
६. प्रादेशिक पर्यावरणीय समस्या आणि संबंधित प्रदेशात अवलंबिण्यात आलेले नियंत्रणाचे उपाय	८४
७. पर्यावरणीय अभ्यास आणि सर्वेक्षणे	९०
८. पर्यावरणीय प्रशिक्षण	९६
९. वित्त आणि लेखा	९७
१०. कायदा व नियमांची अंमलबजावणी	९८
११. पर्यावरण जागरूकता आणि सार्वजनिक सहभाग	१००
१२. मंडळामार्फत हाताळण्यात येणारे महत्त्वाचे मुद्दे	१०६

परिशिष्टांची सूची

परिशिष्ट १अ	संघटनात्मक रचना	पृष्ठ क्रमांक
परिशिष्ट १अ	संघटनात्मक रचना	११०
परिशिष्ट १ब	विभाग कार्यालयांचा आराखडा	१११
परिशिष्ट १ क	क्षेत्र कार्यालय आराखडा आणि प्रयोगशाळा आराखडा	११२
परिशिष्ट २	३१/०३/२०२३ रोजी कर्मचारी संख्या	११३
परिशिष्ट ३	प्रादेशिक व उप-प्रादेशिक कार्यालयांचे अधिकारक्षेत्रांसह तपशील	११५
परिशिष्ट ४	२०२२-२३ रोजी उद्योगांचा क्षेत्रानुसार सांख्यिकी अहवाल	१२२
परिशिष्ट ५	२०२२-२३ ह्या वर्षी म. प्र. नि. मंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनी घेतलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा तपशील	१२३
परिशिष्ट ६	वर्ष २०२२-२३ चे वित्त आणि लेखा	१२८

१. परिचय

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (म. प्र. नि. मंडळ) हे एक नियामक प्राधिकरण आहे जे राज्यात विविध पर्यावरणविषयक कायदे लागू करते. हे प्रामुख्याने महाराष्ट्र जल (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) अधिनियम, १९६९ च्या तरतुदीनुसार तयार करण्यात आले होते. आणि, आगामी वर्षात, याने जल (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) कायदा, १९७४ आणि हवा (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) कायदा १९८१ स्वीकारला. या मंडळाची स्थापना ७ सप्टेंबर १९७० रोजी महाराष्ट्रातील प्रदूषण प्रतिबंध, आणि नियंत्रण कमी करण्यासाठी व्यापक कार्यक्रम आखण्याच्या आणि अंमलबजावणी करण्याच्या उद्देशाने करण्यात आली.

म. प्र. नि. मंडळ हे महाराष्ट्र सरकारच्या पर्यावरण आणि हवामान बदल विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली काम करते. वर नमूद केलेल्या कायद्यांसोबत, मंडळ पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम १९८६ अंतर्गत काही तरतुदी देखील लागू करते ज्यात जैव वैद्यकीय कचरा (हाताळणी आणि व्यवस्थापन) नियम १९९८, घातक कचरा (हाताळणी आणि व्यवस्थापन) नियम २०००, नगरपालिका घनकचरा नियम २००० यांचा समावेश आहे. म.प्र.नि. मंडळाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- प्रदूषण आणि प्रतिबंध, नियंत्रण किंवा कमी करण्याशी संबंधित माहिती गोळा करणे आणि प्रसारित करणे
- सांडपाणी किंवा औद्योगिक सांडपाणी प्रक्रिया आणि विल्हेवाट सुविधा आणि हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणालीची तपासणी करणे आणि मंजूर संमतीच्या संदर्भात प्रक्रीया केंद्र, विल्हेवाट प्रणाली आणि हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणालीशी संबंधित योजना, तपशील किंवा इतर माहितीचे पुनरावलोकन करणे
- प्रदूषण नियंत्रण, कचरा रीसायकल/पुनर्वापर, इको-फ्रेंडली पद्धती इत्यादी क्षेत्रातील घडामोडींना समर्थन आणि प्रोत्साहन देणे
- योग्य प्रदूषण नियंत्रण तंत्रज्ञान आणि तंत्रे सुचवून उद्योजकांना पर्यावरण सुधारण्यासाठी शिक्षित आणि मार्गदर्शन करणे
- स्वच्छ आणि आरोग्यदायी पर्यावरणाबद्दल जनजागृती निर्माण करणे आणि प्रदूषणाबाबतच्या सार्वजनिक तक्रारींची दखल घेणे
- राज्यातील पृष्ठभागावरील पाणी, भूजल आणि हवा प्रदूषण रोखण्यासाठी आणि नियंत्रित करण्यासाठी सर्वसमावेशक कार्यक्रमाची योजना करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे
- प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रणाबाबत राज्य सरकारला सल्ला देणे
- जल आणि हवा प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी प्रदूषण आणि नियंत्रण उपायांबद्दल माहिती गोळा करणे आणि प्रसारित करणे
- प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रणाशी संबंधित परीक्षा आणि संशोधनामध्ये सहभागी होणे, प्रोत्साहन देणे आणि कार्यक्रम आयोजित करणे
- प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण आणि सार्वजनिक शिक्षणासाठी विविध कार्यक्रमांमध्ये गुंतलेल्या लोकांसाठी प्रशिक्षण वर्ग आयोजित करण्यासाठी केंद्रीय मंडळाशी समन्वय साधणे
- औद्योगिक सांडपाणी किंवा शहरी सांडपाणी तसेच जलस्रोत प्राप्त करण्याच्या गुणवत्तेसाठी मानके निश्चित करणे, त्यामध्ये सुधारणा करणे आणि राज्यातील पाण्याचे वर्गीकरण करणे
- औद्योगिक सांडपाणी किंवा महानगरपालिकेच्या सांडपाण्यावर प्रक्रीया करण्यासाठी योग्य आणि किफायतशीर पद्धत उपलब्ध करून देणे
- कोणत्याही जलकुंभाची किमान विसर्जन क्षमता आणि त्या जलकुंभाची प्रदूषण सहनशीलता लक्षात घेऊन प्रक्रीया केलेले सांडपाणी आणि औद्योगिक सांडपाणी सोडण्यासाठी योग्य मानके निश्चित करणे
- कोणताही आदेश तयार करणे, बदलणे किंवा रद्द करणे -

- अ. प्रतिबंध, नियंत्रण आणि सांडपाणी जलकुंभामध्ये सोडण्यासाठी आदेश पारित करणे आणि त्यात सुधारणा करणे
आ. सांडपाण्याच्या विल्हेवाटीसाठी नवीन जलकुंभ बांधणे किंवा त्यात बदल करणे किंवा विद्यमान यंत्रणांबाबत आदेश देणे किंवा जलप्रदूषण नियंत्रणासाठी पर्यायी उपाय योजना करणे

- ज्या उद्योगांमुळे जलप्रदूषण होण्याची शक्यता आहे अशा उद्योगांच्या ठिकाणाबाबत राज्य सरकारला योग्य सल्ला देणे
- केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि राज्य सरकार यांनी वेळोवेळी नेमून दिलेली कामे पार पाडणे

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने (म.प्र.नि. मंडळ) राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता देखरेख कार्यक्रम (एनएएमपी) आणि राज्य सभोवतालची हवा गुणवत्ता देखरेख कार्यक्रम (एस.ए.एम.पी) या दोन्हीमध्ये सहभाग घेऊन सभोवतालच्या हवेच्या देखरेखीचे मजबूत उपाय लागू केले आहेत. सल्फर डायऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साईड्स आणि पार्टिक्युलेट मॅटर (पी.एम.१०) या तीन महत्त्वाच्या मापदंडांचा मागोवा घेण्यासाठी १०६ मोक्याच्या ठिकाणी (६९ एन.ए.एम.पी केंद्रे आणि ३७ एस.ए.एम.पी केंद्रे), निरीक्षण केंद्रांची स्थापना करण्यात आली आहे. याशिवाय, म. प्र. नि. मंडळाने ६९ ठिकाणी सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख स्थानकांची (सीएएक्यूएमएस) स्थापना केली आहे, सल्फर डायऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साइड, पी.एम.२.५, ओझोन, लीड, कार्बन मोनोऑक्साइड, अमोनिया आणि बेंझोपायरीनसह आठ मापदंडांच्या अधिक व्यापक संचाचे मूल्यांकन करण्यासाठी देखरेख स्थानक सुसज्ज आहेत. हवेच्या गुणवत्तेच्या देखरेखीची गतिशीलता आणि व्याप्ती वाढविण्यासाठी, म. प्र. नि. मंडळाने १५ सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता वाहने देखील खरेदी केली आहेत, ज्याने सर्वसमावेशक पर्यावरणीय देखरेखीसाठी त्यांची वचनबद्धता वाढवली आहे. राज्य जल गुणवत्ता देखरेख कार्यक्रम (एसडब्ल्यूएमपी) पृष्ठभाग आणि भूजल या दोन्हीवर लक्ष ठेवतो. महाराष्ट्राच्या पाण्याच्या गुणवत्तेची तपासणी करण्यासाठी संपूर्ण राज्यात एकूण २९४ जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे (डब्ल्यूक्यूएमएस) आहेत. सण-उत्सवांदरम्यान, वारंवार ध्वनी निरीक्षण केले जाते आणि अध्ययावत केलेली माहिती सार्वजनिकपणे ऑनलाइन उपलब्ध करून दिली जाते. जबाबदारीयुक्त पर्यावरणपूरक सण साजरे करण्याच्या गरजेबद्दल जागरूकता वाढवण्याचे प्रयत्न देखील केले जात आहेत.

या वार्षिक अहवालात प्रदूषण नियंत्रणाद्वारे पर्यावरण टिकवून ठेवण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळाद्वारे केलेल्या उपक्रमांचे आणि प्रयत्नांचे तपशिलावर वर्णन दिले आहे. १२ प्रादेशिक कार्यालये आणि ४३ उप-प्रादेशिक कार्यालये आहेत जी मंडळाची वर नमूद केलेली कार्ये साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करतात.

२. मंडळाचे संघटन

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळामध्ये, १९८३ मध्ये राज्य सरकारने अधिसूचित केलेल्या जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४ च्या नियमानुसार मुख्य कार्यकारी अधिकारी, खाली दर्शविलेल्या श्रेणीप्रमाणे इतर सदस्य आणि मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून सदस्य सचिव यांचा समावेश आहे. मंडळाची रचना खालीलप्रमाणे आहे:

१. अध्यक्ष (अर्धवेळ किंवा पूर्ण वेळ)
२. राज्य सरकारचे प्रतिनिधी (पाचपेक्षा जास्त नाही)
३. स्थानिक मंडळांचे प्रतिनिधी (पाचपेक्षा जास्त नाहीत)
४. राज्य सरकारचे महामंडळ किंवा कंपन्यांचे प्रतिनिधी (दोन)
५. शेती, मच्छिमारीचा व्यवसाय किंवा उद्योग किंवा व्यापाराच्या हिताचे प्रतिनिधीत्व करणारे सदस्य (तीनपेक्षा जास्त नाहीत)
६. सदस्य सचिव (पूर्ण वेळ)

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळासाठी १९७४ च्या जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम कलम ४ अंतर्गत अधिकार आहेत.

तक्ता २.१ म. प्र. नि. मंडळाचे २०२२-२३ दरम्यान संघटन.

श्री. आबासाहेब ल. जन्हाड, भा.प्र.से.	अध्यक्ष
प्रधान सचिव पर्यावरण विभाग, महाराष्ट्र शासन,	सदस्य
अतिरिक्त मुख्य सचिव सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
प्रधान सचिव- II शहर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई	सदस्य
प्रधान सचिव जलपुरवठा आणि स्वच्छता, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
सचिव गृह (वाहतूक) विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
मुख्य कार्यकारी अधिकारी एम.आय.डी.सी., महाकाली गुंफा रोड, अंधेरी (पूर्व), मुंबई	सदस्य
सदस्य सचिव (तांत्रिक), महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, एक्सप्रेस टावर्स, नरिमन पॉइंट, मुंबई	सदस्य
श्री. अशोक शिनगारे सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य सचिव २९ सप्टेंबर २०२२ पर्यंत
श्री. प्रवीण दराडे सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य सचिव ३० सप्टेंबर २०२२ ते आजपर्यंत

३. मंडळाच्या बैठका

२०२२-२३ या वर्षात, मंडळाच्या दोन बैठका घेण्यात आल्या आणि विविध विकासात्मक निर्णय घेण्यात आले, त्यांचा सारांश खाली दिला आहे;

३.१ महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची १७९ बैठक

११ जानेवारी २०२३ रोजी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची १७९ वी बैठक झाली. बैठकीत घेण्यात आलेले प्रमुख निर्णय खालीलप्रमाणे आहेत;

अ. सहा औद्योगिक क्षेत्रात (केमिकल) ऑनलाइन व्यापक व्हीओसी निरीक्षण केंद्रे स्थापित करण्यासाठी खरेदी

महाराष्ट्र राज्यात विविध प्रकारचे उद्योग विविध औद्योगिक आणि बिगर औद्योगिक ठिकाणी आहेत. प्रमुख रासायनिक उद्योग तारापूर, तळोजा, टीटीसी नवी मुंबई, रोहा, महाड, लोटे परशुराम आणि कुरकुंभ या सहा वेगवेगळ्या औद्योगिक भागात आहेत, जेथे वाष्पशील सेंद्रिय संयुगे (व्हीओसी) च्या निर्मितीचे पालन करणे जे दुर्गंधी आणि वासाच्या उपद्रवाच्या सार्वजनिक तक्रारींमध्ये योगदान देतात.

त्याच अनुषंगाने, मंडळाने व्हीओसी च्या विविध मापदंडांच्या संदर्भात सतत दक्षता आणि प्रदूषण कमी करण्यासाठी प्रायोगिक तत्त्वावर वरील सहा औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये ऑनलाइन वातावरणीय व्हीओसी निरीक्षण केंद्रे स्थापित करण्याचा निर्णय घेतला. ऑनलाइन व्हीओसी निरीक्षण केंद्रांच्या स्थापनेसाठी सहा औद्योगिक क्षेत्रांसाठी अंदाजे रक्कम रु. ६६० लाख इतकी आहे. ऑनलाइन व्हीओसी निरीक्षण केंद्रांच्या स्थापनेसाठी खरेदीची अंतिम किंमत ई-निविदा प्रक्रियेद्वारे निश्चित केली जाईल.

आ. क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांसाठी सुलभ व्हीओसी विश्लेषकांच्या तरतुदीची खरेदी

संपूर्ण राज्यात महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची १२ प्रादेशिक कार्यालये आणि ४३ उप प्रादेशिक कार्यालये आहेत. तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातील अधिकाऱ्यांनी संभाव्य उद्योगांना भेट देणे आणि निरीक्षण करणे आवश्यक आहे. सध्या, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडे व्हीओसी पातळी मोजण्यासाठी कोणतेही सुलभ/वापरण्यास सोपे साधन नाही. म्हणून, मंडळाने ११५ सुलभ व्हीओसी विश्लेषक (प्रत्येक उप प्रादेशिक कार्यालयासाठी दोन सॅम्पलर आणि प्रत्येक प्रादेशिक कार्यालयासाठी दोन सॅम्पलर) विविध व्हीओसी च्या विश्वसनीय मापन आणि कमी शोध मर्यादांसह खरेदी करण्यास मान्यता दिली आणि ते सर्व महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातील कार्यालयांमध्ये उपलब्ध करून दिले. या व्हीओसी सॅम्पलर्सची अंदाजे किंमत रु. १२६५ लाख किंवा ई-निविदेतील वास्तविक किंमत आहे. सुविधाजनक व्हीओसी सॅम्पलरच्या खरेदीमुळे म. प्र. नि. मंडळाला मोठ्या प्रमाणात महसूल मिळेल ज्यामुळे या सुविधाजनक व्हीओसी सॅम्पलरची खरेदी किंमत वसूल होईल आणि उद्योगांना अनुपालन करण्यात मदत होईल.

३.२ महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची १८० वी बैठक

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची १८० वी बैठक २९ मार्च २०२३ रोजी झाली. बैठकीत घेण्यात आलेले प्रमुख निर्णय खालीलप्रमाणे आहेत;

अ. राज्यात ४१ ठिकाणी अतिरिक्त सीएएक्यूएमएस स्थानकांची स्थापना करून वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख नेटवर्कचे बळकटीकरण (टप्पा-II)

माननीय राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण (एनजीटी) च्या आदेशाचे पालन करून ओ. ए. क्रमांक ६८१/२०१८ आणि केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने सन २०११ च्या जनगणनेवर आधारित किमान हवेच्या गुणवत्तेचे निरीक्षण केंद्र स्थापित करण्यासाठी प्रस्तावित केलेल्या निकषांनुसार, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये ६९ सीएएक्यूएमएस केंद्रांची स्थापना आधीच पूर्ण केली

आहे. सीएएक्यूएम केंद्र एनएएक्यूएस-२००९ अंतर्गत विहित केलेल्या सर्व नऊ मापदंडांच्या प्रत्यक्ष वेळा व वातावरणातील हवेची माहिती प्रदान करत आहेत.

आता, माननीय राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण (एनजीटी) च्या निर्देशांचे पालन करण्याच्या निकषांची पूर्तता करण्यासाठी आणि शहरांचा विस्तार, लोकसंख्येचा भार आणि मानववंशीय क्रियाकलापांमुळे हवेची गुणवत्ता ढासळणे लक्षात घेऊन, हवेच्या गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची सध्याची संख्या वाढविण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. त्यानुसार, लोकसंख्येच्या आधारावर (सन २०११ च्या जनगणनेचे) मूल्यमापन केले गेले आहे आणि सीएएक्यूएम स्थानकांच्या स्थापनेसाठी खालील शहरे ओळखण्यात आली आहेत.

सीएएक्यूएमएस नेटवर्कवर बळकटीकरण: २८

- अमरावती (०१), भिवंडी निजामपूर (०२), मीरा भाईंदर (०२), नांदेड (०२), सांगली (०२), उल्हासनगर (०२) = ११ (लोकसंख्या: ५,००,००० - १०,००,०००)
- औरंगाबाद (०२), कल्याण - डोंबिवली (०३), नागपूर (०१), नाशिक (०१), पिंपरी चिंचवड (०२), पूणे (०२), ठाणे (०३), वसई-विरार (०३) = १७ (लोकसंख्या: १०,००,००० - ५०,००,०००)

नवीन सीएएक्यूएमएस नेटवर्क: १३

अचलपूर (०१), अंबरनाथ (०१), बारशी (०१), भुसावळ (०१), बीड (०१), गोंदिया (०१), इचलकरंजी (०१), नंदुरबार (०१), उस्मानाबाद (०१), सातारा (०१), उदगीर (०१), वर्धा (०१), यवतमाळ (०१) = १३ (लोकसंख्या: १,००,००० - ५,००,०००)
एकूण = ११+१७+१३ = ४१

या सीएएक्यूएमएस च्या स्थापनेसाठी जागेची (अक्षांश आणि रेखांश) निवड केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने विहित केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार केली जाईल. खरेदी करण्याच्या प्रस्तावित प्रमाणानुसार, म्हणजे ४१ स्थानके, एकूण अंदाजे पाच (५) वर्षांसाठी भांडवली खर्च रु. १.५ x ४१ = रु. ६१.५ कोटी + संचालन आणि देखभाल (ओअँडएम) खर्च जे एकूण भांडवली खर्चाच्या १२% असेल. सीएएक्यूएमएस ची प्रस्तावित मात्रा केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने सीएएक्यूएमएस च्या खरेदी आणि स्थापनेसाठी तयार केलेल्या नमुना निविदा दस्तऐवजावर आधारित ई-निविदा प्रक्रियेनंतर खरेदी केली जाईल.

आ. एका स्वतंत्र संस्थेला गुंतवून चंद्रपूर जिल्ह्यातील पर्यावरणीय परिणामाचा व्यापक अभ्यास करणे

२४ फेब्रुवारी २०२२ रोजी झालेल्या १७८ व्या मंडळाच्या बैठकीनुसार, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने, संदर्भ क्र. १ अन्वये कार्यदेश जारी केला आहे 'चंद्रपूर जिल्ह्यातील पर्यावरणीय परिणामांच्या कार्यक्षेत्रात सर्वकष अभ्यास करण्यासाठी नीरी (NEERI) द्वारे सादर केलेला प्रकल्प खर्च जीएसटी वगळून रु. ८० लाख इतकी आहे. प्रस्तावित अभ्यासासाठी प्रकल्प स्थळ/बैठकीच्या आवश्यक कालावधीत विशिष्ट अभ्यास करण्यासाठी निवास/राहण्याची सुविधा/ रसद (लॉजिस्टिक) आणि वाहतूक इ. साठी नीरी ने रु. २७ लाख अतिरिक्त निधीची विनंती केली. प्रकल्प कालावधी लक्षात घेता सर्व घटकांसाठी प्रातिनिधिक निरीक्षण केलेली माहितीचा एक हंगाम हाती घेतला जाईल. या बैठकीत मंडळाने नीरी ने विनंती केलेल्या अतिरिक्त खर्चास मान्यता दिली आणि चंद्रपूर जिल्ह्यातील पर्यावरणीय परिणामाचा सर्वकष अभ्यास करण्याचे काम सुरू झाले.

इ. प्रगत स्वयंचलित साधने आणि उपकरणे खरेदी करून महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातील प्रयोगशाळेंचे बळकटीकरण. (टप्पा-II)

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळा ने आपल्या १७१ व्या मंडळ बैठकीत, बाब क्र. ११ मध्ये मंडळातील विद्यमान आणि प्रस्तावित प्रयोगशाळांसाठी टप्प्याटप्प्याने साधने आणि उपकरणे खरेदी करण्यास मान्यता दिली आहे. या अनुषंगाने, दिनांक १७ जुलै २०१९ च्या पत्राद्वारे; महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातील विभागप्रमुख आणि केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, दिल्ली, नीरी, नागपूर आणि राष्ट्रीय परीक्षण आणि अंशशोधन प्रयोगशाळा प्रत्यायन बोर्ड (एनएबीएल) मान्यताप्राप्त प्रयोगशाळेतील बाह्य तज्ञ सदस्यांचा समावेश असलेली केंद्रीय खरेदी समिती (सीपीसी) स्थापन करण्यात आली. योग्य विचारविमर्शानंतर, केंद्रीय खरेदी समितीने (सीपीसी) राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळातील प्रयोगशाळांमधील पर्यावरणीय विश्लेषणाच्या विशिष्ट कायदेशीर आवश्यकतांचा विचार करून प्रत्येक वैज्ञानिक उपकरणांच्या आवश्यक वैशिष्ट्यांचा तपशील अंतिम केला. दिलेल्या तपशिलाप्रमाणे महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने २८ प्रकारच्या वैज्ञानिक उपकरणांच्या खरेदीसाठी, ज्याची किंमत प्रत्येकी रु. ३ लाख पेक्षा जास्त आहे, त्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मक बोली (आयसीबी) ई-निविदा क्र. १०३४ काढली. आणि ४२ प्रकारच्या वैज्ञानिक उपकरणांच्या खरेदीसाठी ज्याची किंमत प्रत्येकी रु. ३ लाख पेक्षा कमी आहे, त्यासाठी स्थानिक स्पर्धात्मक बोली (एलसीबी) ई-निविदा क्र. १०३५ काढली. सुधारित केंद्रीय खरेदी समितीच्या मार्गदर्शनाखाली ताज्या ई-निविदेनंतर एलसीबीच्या उर्वरित १७ प्रकारची उपकरणे आणि १८ प्रकारच्या आयसीबी उपकरणांच्या खरेदीला (अयशस्वी बोली) मंजुरी देण्यात आली. आयसीबी आणि एलसीबीच्या साठी फेरनिविदा करून खरेदी करण्याच्या प्रस्तावित साधनांची यादी, सीपीसीने आधुनिकीकरण/ अनुकरणासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातील प्रयोगशाळांची नवीन आवश्यकता देखील विचारात घेतली.

मंडळाने खालील अतिरिक्त नवीन साधने/ उपकरणे खरेदी करण्याचा निर्णय घेतला.

- ग्लासवेअर वॉशर - ८ (प्रत्येकी रु. २५ लाख)
- बायोसेफ्टी केबिन - ७ (प्रत्येकी रु. २५ लाख)
- वेट केमिस्ट्री अॅनालायझर - ४ (प्रत्येकी १० लाख रुपये)

मंडळाच्या विद्यमान प्रयोगशाळांसाठी प्रस्तावित उपकरणे/साधने खरेदी करण्यासाठी अंदाजे एकूण रु. ३४.८० कोटी मंजूर झाले.

४. मंडळाने स्थापन केलेल्या समित्या

जल (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) अधिनियम १९७४ च्या कलम ९ आणि हवा (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण कायदा १९८९) च्या कलम ११ नुसार मंडळाचे कामकाज सुरळीत चालावे या उद्देशाने; कायदे आणि नियमांच्या कार्यक्षम आणि प्रभावी अंमलबजावणीसाठी मंडळाने विविध समित्या स्थापन केल्या आहेत. २०२२-२३ मध्ये खालील समित्या अस्तित्वात होत्या.

४.१ संमती मूल्यमापन समिती (सी.ए.सी)

संमती मूल्यमापन समितीमध्ये खालील सदस्यांचा समावेश आहे:

१.	अध्यक्ष, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	अध्यक्ष
२.	अतिरिक्त मुख्य सचिव, गृह (परिवहन) विभाग, महाराष्ट्र शासन	सदस्य
३.	सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य
४.	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (पर्यावरण) किंवा पर्यावरण सल्लागार, एमआयडीसी	सदस्य
५.	नीरीचे प्रतिनिधी, नीरी, नागपूर	सदस्य
६.	सहसंचालक (जल प्रदूषण नियंत्रण), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य संयोजक
निमंत्रित सदस्य		
१.	सहसंचालक (ह.प्र.नि.), म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य
२.	प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी, म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य
३.	प्रादेशिक अधिकारी (जैव वैद्यकीय कचरा), म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य
४.	प्रादेशिक अधिकारी (मुख्यालय), म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य

● संदर्भ अटी

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८९ आणि घातक घनकचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम १९८९ ह्यांच्या अंतर्गत संमती मूल्यमापन समिती संमतीपत्र/अधिकारपत्रांच्या अर्जाचा खालीलप्रमाणे विचार करते.

लाल संवर्ग : रु. १५० कोटी किंवा अधिक भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.

केशरी संवर्ग : रु. १५०० कोटीपेक्षा अधिक भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.

हिरवा संवर्ग : रु. ४००० कोटीपेक्षा अधिक भांडवल गुंतवणूक असलेले सर्व प्रकल्प.

पायाभूत सुविधा प्रकल्प : रु. ७५० कोटी पेक्षा जास्त भांडवली गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.

२०२२-२३ या आर्थिक वर्षात संमती मूल्यमापन समितीच्या १५ बैठका (२२ बैठकीत) आयोजित केल्या होत्या ज्यांमध्ये समितीच्या १३१५ अर्जांवर चर्चा करण्यात आली व ८९८ अर्ज निकाली काढण्यात आले.

४.२ संमतीपत्र समिती (सी.सी)

संमतीपत्र समितीचे सदस्य खालीलप्रमाणे आहेत:

अ.क्र.	सदस्य	पद
१.	सदस्य सचिव, म.प्र.नि. मंडळ	अध्यक्ष
२.	श्री. आर.जी.पेठे	सदस्य

	सेवानिवृत्त जल प्रदूषण निवारण अभियंता, म.प्र.नि. मंडळ	
३.	सहसंचालक (ह.प्र.नि.), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य
४.	आयसीटी, आयसीटीचे प्रतिनिधी, मुंबई	सदस्य
५.	सह संचालक (ज.प्र.नि.), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य संयोजक
निमंत्रित सदस्य		
१.	प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी, म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य
२.	प्रादेशिक अधिकारी (जैव वैद्यकीय कचरा), म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य
३.	प्रादेशिक अधिकारी (मुख्यालय), म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य

● संदर्भ अटी

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१) आणि घातक घनकचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम १९८९ ह्यांच्या अंतर्गत संमतीपत्र समिती संमतीपत्र/अधिकारपत्रांच्या अर्जाचा खालीलप्रमाणे विचार करते.

लाल संवर्ग	: रु. ५० ते १५० कोटींवरम्यान भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.
केशरी संवर्ग	: रु. ५०० ते १५०० कोटींवरम्यान भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.
हिरवा संवर्ग	: रु. १००० ते ४००० कोटींवरम्यान भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.
पायाभूत सुविधा प्रकल्प	: रु. १०० ते ७५० कोटींवरम्यान भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.

२०२२-२३ या आर्थिक वर्षात संमतीपत्र समितीच्या ३७ बैठका आयोजित केल्या गेल्या होत्या ज्यांमध्ये २००७ अर्जांवर चर्चा करण्यात आली व ११३४ अर्ज निकाली काढण्यात आले आणि ८७३ मंजूर करण्यात आले.

४.३ घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ साठी समित्यांची स्थापना

२०२२-२३ या वर्षात राज्यात घनकचरा व्यवस्थापनाच्या अंमलबजावणीसाठी तांत्रिक सल्लागार समितीच्या ८ बैठका झाल्या आणि २०२२-२३ या वर्षात राज्यात घनकचरा व्यवस्थापनाच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी २९ विभागीय स्तरावरील समितीच्या बैठकांचे आयोजन करण्यात आले होते.

अ. क्र.	समित्यांची नावे	निर्मितीची तारीख	विभाग / कामाचे क्षेत्र
१.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी विभागीय स्तरीय समिती	१७/०१/२०१९	नाशिक
२.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी विभागीय स्तरीय समिती	२०/१२/२०१८	पुणे
३.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी विभागीय स्तरीय समिती	१७/०१/२०१९	नागपूर
४.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी विभागीय स्तरीय समिती	०३/१२/२०१८	औरंगाबाद
५.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी विभागीय स्तरीय समिती	०३/१२/२०१८	कोंकण

६.	महानगरपालिका घनकचरा (एम आणि एच) नियम, २०००, दिनांक २ एप्रिल, २०१४ नुसार सर्व महामंडळे/परिषदांसाठी प्राधिकरणांच्या छाननीसाठी समिती	१७/०४/२०१५	मनपा घनकचरा अधिकृतता अर्जाची छाननी
----	---	------------	------------------------------------

सन २०२२-२३ दरम्यान, घनकचरा व्यवस्थापन प्राधिकरणाच्या अर्जाची छाननी करण्यासाठी प्राधिकरण समिती मध्ये खालील सदस्यांचा समावेश आहे:

अ.क्र.	सदस्य	पद
१.	श्री. एन. एन. गुरुव सहाय्यक सचिव (तांत्रिक) मुख्यालय, म.प्र.नि. मंडळ, मुंबई	अध्यक्ष
२.	डॉ. स्नेहा पलनीटकर / प्रतिनिधी अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था	तज्ञ सदस्य
३.	श्री. भालचंद्र पी. पाटील माजी. उप मनपा आयुक्त, बृ. मुं. महानगरपालिका	तज्ञ सदस्य
४.	श्री. मनीष होळकर, प्रादेशिक अधिकारी, मुख्यालय, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य संयोजक

महापालिकेच्या घनकचरा प्राधिकरणाच्या अर्जाच्या छाननीसाठी समितीने एकूण ८९ अर्जावर चर्चा केली आणि २५ महापालिका घनकचरा नियमांचे पालन न केल्यामुळे फेटाळण्यात आले आणि २०२२-२३ या वर्षात ६४ अर्ज मंजूर/नूतनीकरण करण्यात आले.

४.४ घातक व इतर कचरा) टी अँड एम (नियम, २०१६ आणि ई-कचरा नियम, २०१६ साठी समित्यांची स्थापना केली

१.	धोकादायक कचऱ्याची हाताळणी आणि विल्हेवाट लावल्यामुळे पर्यावरणाच्या हानीसाठी दायित्वे आणि दंडाची अंमलबजावणी करण्यासाठी समिती	८/८/२०१७	मुख्य कार्यालय स्तरावर
२.	पुनर्प्रक्रिया/पुनर्वापरासाठी आणि वास्तविक वापरकर्ते/सह-प्रक्रिया/इलेक्ट्रॉनिक कचरा (ई-कचरा) च्या पुनर्वापरासाठी पर्यावरणदृष्ट्या योग्य व्यवस्थापन सुविधा असलेल्या औद्योगिक युनिट्सच्या अधिकृततेचे अनुदान/नूतनीकरण करण्याच्या प्रक्रियेच्या अंमलबजावणीसाठी समिती	४/१०/२०१६	मुख्य कार्यालय स्तरावर

सन २०२२-२३ या वर्षात, धोकादायक आणि इतर कचरा आणि ई-कचऱ्याच्या पर्यावरण ध्वनी व्यवस्थापनासाठी अधिकृतता समितीमध्ये खालील सदस्यांचा समावेश आहे:

अ.क्र.	सदस्य	पद
१.	श्री. आर.के. गर्ग, माजी व्यवस्थापकीय संचालक, इंडियन रेअर अर्थर्स लि.	अध्यक्ष
२.	श्री. बी. शर्मा, प्रादेशिक संचालक, पुणे, कें.प्र.नि. मंडळ	सदस्य
३.	श्री डॉ. बी. आर. नायडू, माजी प्रादेशिक संचालक, पश्चिम विभाग, कें.प्र.नि. मंडळ वडोदरा.	सदस्य
४.	श्री. भारत निंबार्ते,	सदस्य

	माजी सहसंचालक (जल), म.प्र.नि. मंडळ	
५.	श्री. एन. एन. गुरव प्रादेशिक अधिकारी (जैव वैद्यकीय कचरा), म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य संयोजक

● संदर्भ अटी

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ आणि घातक कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, १९८९ आणि ई-कचरा नियम, २०१६ अंतर्गत संमती/कायदेशीर परवानगी देण्यासाठीच्या अर्जावर विचार करण्यासाठी अधिकृतता समिती; सन २०२२-२३ या वर्षात घातक कचऱ्यासाठी प्राधिकरण समितीच्या १२ बैठका झाल्या. बैठकीत घातक कचरा नियमांतर्गत एकूण ४१७ अर्जावर चर्चा करण्यात आली; त्यापैकी २८३ मंजूर करण्यात आले आणि ई-कचरा नियम, २०१६ अंतर्गत अधिकृततेसाठी ७० अर्जावर चर्चा करण्यात आली आणि ४६ मंजूर करण्यात आले.

४.५ प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अंतर्गत अन्वये समिती स्थापन करण्यात आली आणि त्यात सुधारणा;
२१ नोव्हेंबर २०१६ रोजी मुख्य कार्यालय स्तरावर प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अंतर्गत उत्पादक / ब्रँड मालक / कारखानदार यांच्या नोंदणीसाठी आणि पुढील सुधारणांसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे ठरवण्यासाठी एक समिती स्थापन करण्यात आली.

५. हवा आणि जल गुणवत्ता मापनाचे जाळे आणि पर्यावरणाची सद्यस्थिती

हवा प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या आहे ज्याचा परिणाम आपल्या आरोग्यावर आणि पर्यावरणावर होतो. हे प्रामुख्याने मानवी क्रियाकलाप आणि नैसर्गिक घटनांच्या संयोजनाद्वारे वातावरणात प्रदूषकांच्या उत्सर्जनातून उद्भवते. जीवाश्म इंधनाचे ज्वलन, औद्योगिक संदर्भ आणि वाहतूक या दोन्ही बाबतीत, कार्बन डायऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साईड्स आणि पार्टिक्युलेट मॅटर यांसारखे प्रदूषक सोडणारे महत्त्वपूर्ण स्रोत म्हणून वेगळे आहे. कीटकनाशके आणि खते यांचा समावेश असलेल्या कृषी पद्धती, अमोनियासारखे पदार्थ हवेत सोडतात. अपर्याप्त कचरा व्यवस्थापन पद्धती, लँडफिलचे विघटन आणि उघडे जाळणे, मिथेन सारख्या प्रदूषक आणि हानिकारक वायूंचा समावेश करतात. जंगलतोड आणि बायोमास जाळण्यामुळे पार्टिक्युलेट मॅटर आणि वायू बाहेर पडून हवा प्रदूषणात योगदान देतात. औद्योगिक प्रक्रिया, ज्यामध्ये उत्पादन आणि कचरा जाळणे, हवेत घातक रसायने आणि प्रदूषक सोडतात. ज्वालामुखीय क्रियाकलाप आणि धुळीचे वादळ यासारखे नैसर्गिक स्रोत देखील हवा प्रदूषणात योगदान देतात.

घरगुती क्रियाकलाप, जसे की घन इंधनाने स्वयंपाक करणे, घरातील आणि बाहेरील हवा प्रदूषणात भर घालतात. आपला पर्यावरणीय प्रभाव कमी करण्यासाठी, शाश्वत वर्तनाला चालना देण्यासाठी आणि हवेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी समर्पित उपक्रमांना मान्यता देण्यासाठी हवा प्रदूषणाच्या उत्पत्ती आणि परिणामांबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे हे आवश्यक आहे.

म.प्र.नि. मंडळाने राज्यभरातील हवेच्या गुणवत्तेचे नियमन आणि निरीक्षण करण्यासाठी १९८१ चा हवा प्रदूषण कायदा स्वीकारला. हवा कायदा, १९८१ चे पालन करण्यासाठी आणि राज्यातील हवेच्या गुणवत्तेची माहिती प्रसारित करण्यासाठी प्रमुख शहरांमध्ये हवेची गुणवत्ता मोजण्यासाठी नेटवर्क स्थापित केले गेले आहे.

५.१ महाराष्ट्रातील सनियंत्रण जाळे आणि विभागानुसार हवा गुणवत्ता

वेगवेगळ्या ठिकाणी आणि कालावधीत हवेची गुणवत्ता कशी बदलते हे समजून घेण्यासाठी केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने १९८४ मध्ये राष्ट्रीय व्यापक हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रमाची (एन.ए.एम.पी) स्थापना केली. हा कार्यक्रम हवा गुणवत्ता व्यवस्थापन योजना विकसित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या तीन हवा दूषित घटकांचे मोजमाप करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. हे सल्फर डायऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साइड आणि श्वसनीय कणरूप पदार्थ/ पार्टिक्युलेट मॅटर (पी.एम.१०) आहेत. हा कार्यक्रम के.प्र.नि. मंडळ निरीक्षण प्रक्रियेचे पालन करतो ज्यामध्ये या प्रदूषकांसाठी आठवड्यातून दोनदा वायूसाठी दर चार तासांनी आणि कणांसाठी दर आठ तासांनी हवेचे मोजमाप करणे आवश्यक आहे.

हवेची गुणवत्ता हवा गुणवत्ता निर्देशांक (ए.क्यू.आय) द्वारे दर्शविली जाते. हे एक रंग निर्देशांक मार्गदर्शक आहे जे वेळोवेळी निरीक्षण केलेल्या विविध हवा प्रदूषकांच्या स्तरांवरून मोजलेल्या संख्येवर किंवा संख्यांच्या संकलनावर आधारित हवेच्या गुणवत्तेचे चित्रण करते. हवा गुणवत्ता निर्देशांक जितका जास्त, तितकी हवेची गुणवत्ता निकृष्ट होईल आणि मानवी आरोग्याला धोका जास्त असेल. ज्या ठिकाणी माहिती संकलित केली जाते ती औद्योगिक, निवासी आणि व्यावसायिक या तीन श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केली गेली आहे आणि खालील विभागांमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एनएक्यूएम मानकांचा वार्षिक सरासरी एकाग्रतेचा वापर करून निरीक्षणे केली गेली आहेत.

डेटा संच आणि मानक मर्यादा ओलांडलेल्या नमुन्यांची अंदाजे सरासरी संख्या अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी अतिरिक्त घटक (एकसीडन्स फॅक्टर) (ई.एफ. = वार्षिक सरासरी / मानक मूल्य) काढण्यात आला.

रंग वर्गावर आधारित हवा गुणवत्ता वर्गीकरण.

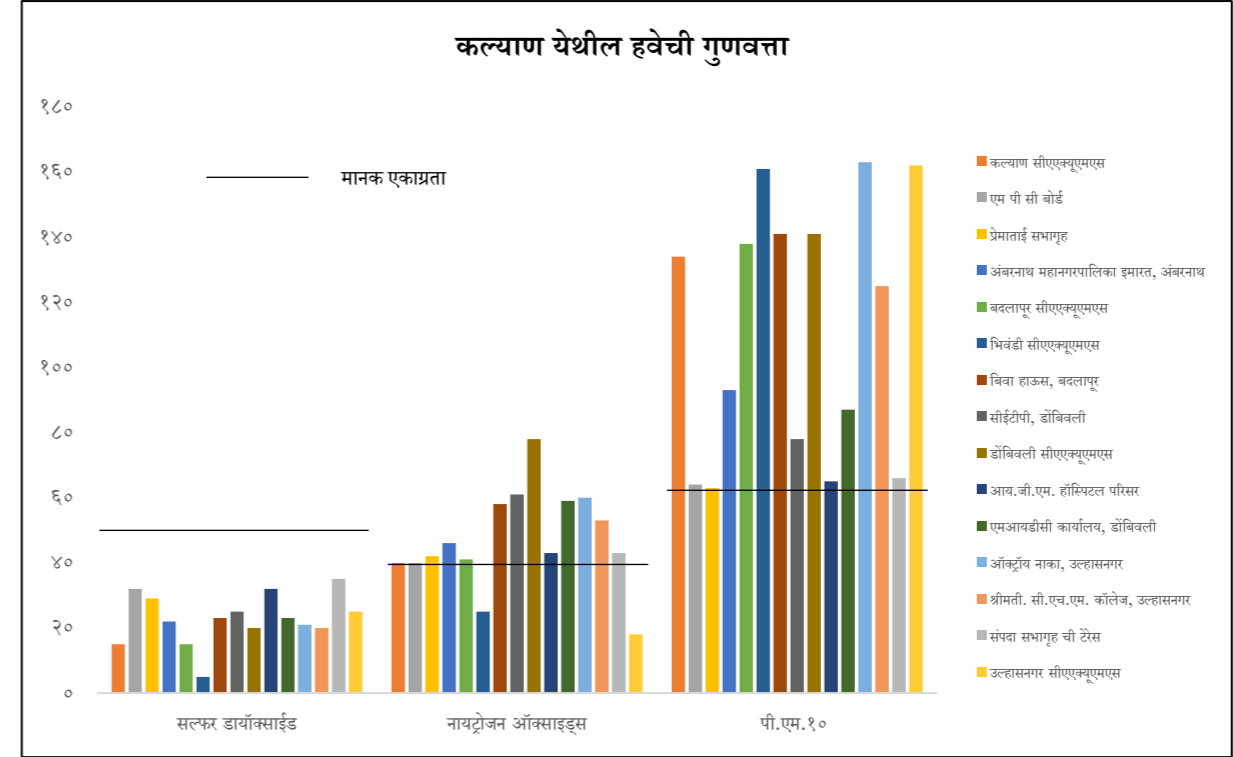
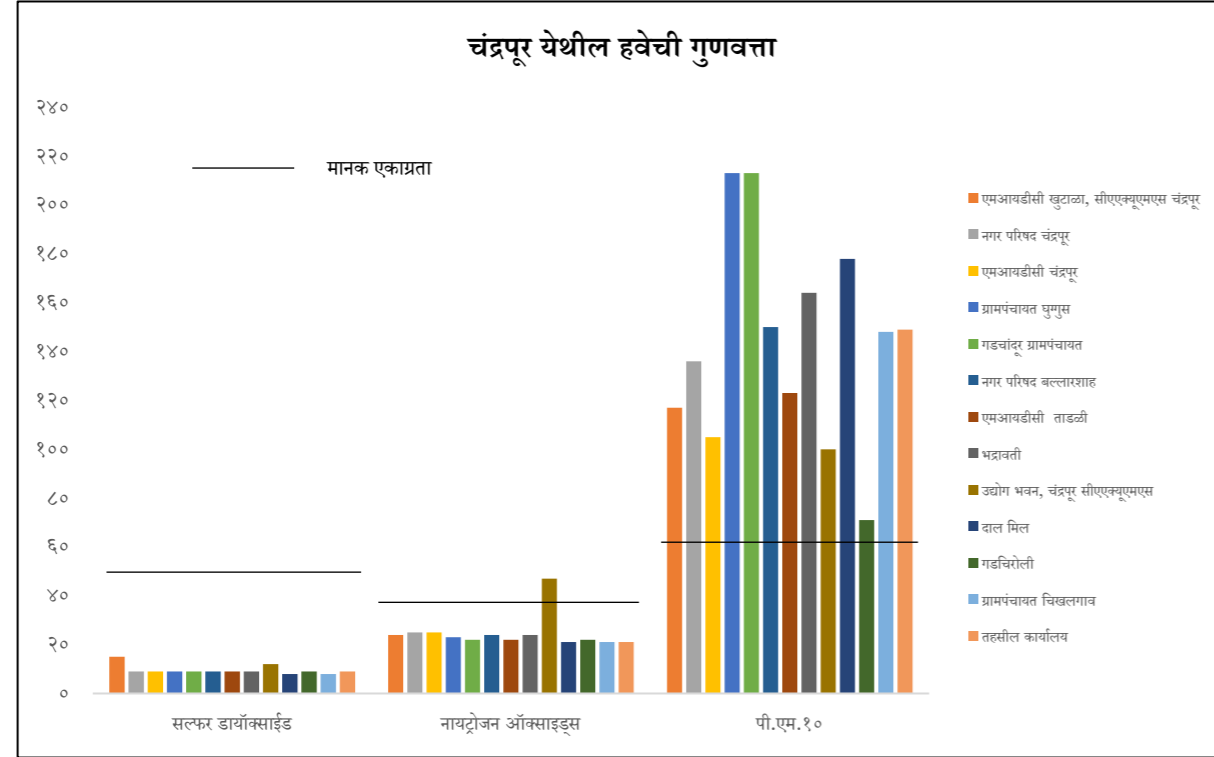
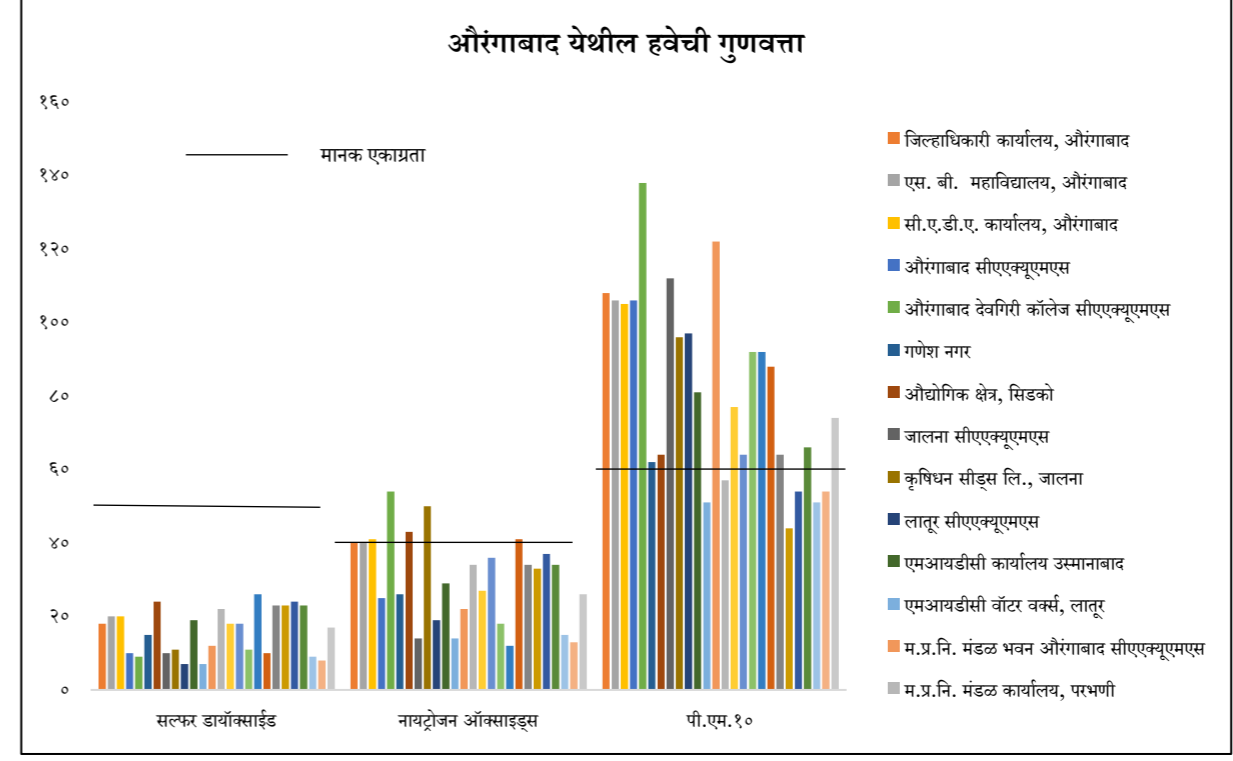
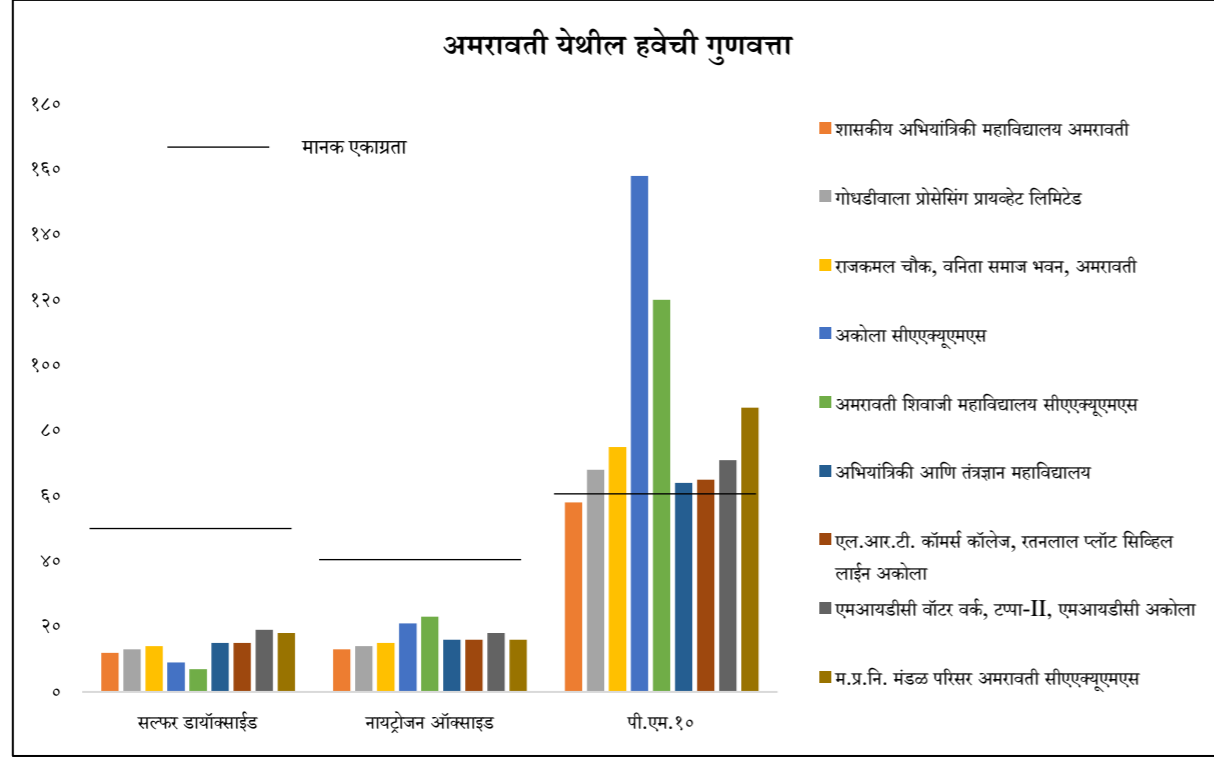
वायू आणि पार्टिक्युलेट मॅटर	या अहवालात वापरलेला रंग वर्ग
मर्यादेच्या आतील स्थानके	हिरवा
मर्यादेपलीकडील स्थानके	नारंगी
कमाल मूल्य असलेले स्थानक	लाल
किमान मूल्य असलेले स्थानक	पिवळा

एनएएमपी अंतर्गत महाराष्ट्रात एएक्यूएमएस ची संख्या - ६९

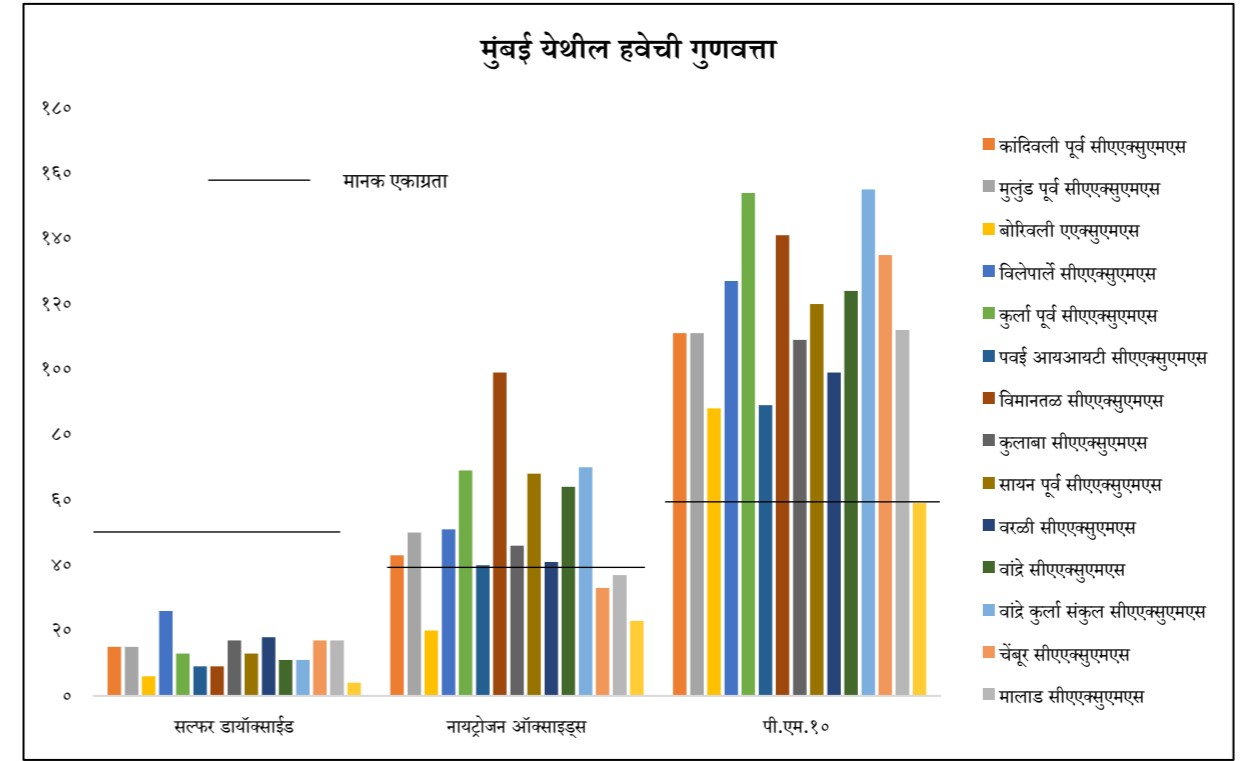
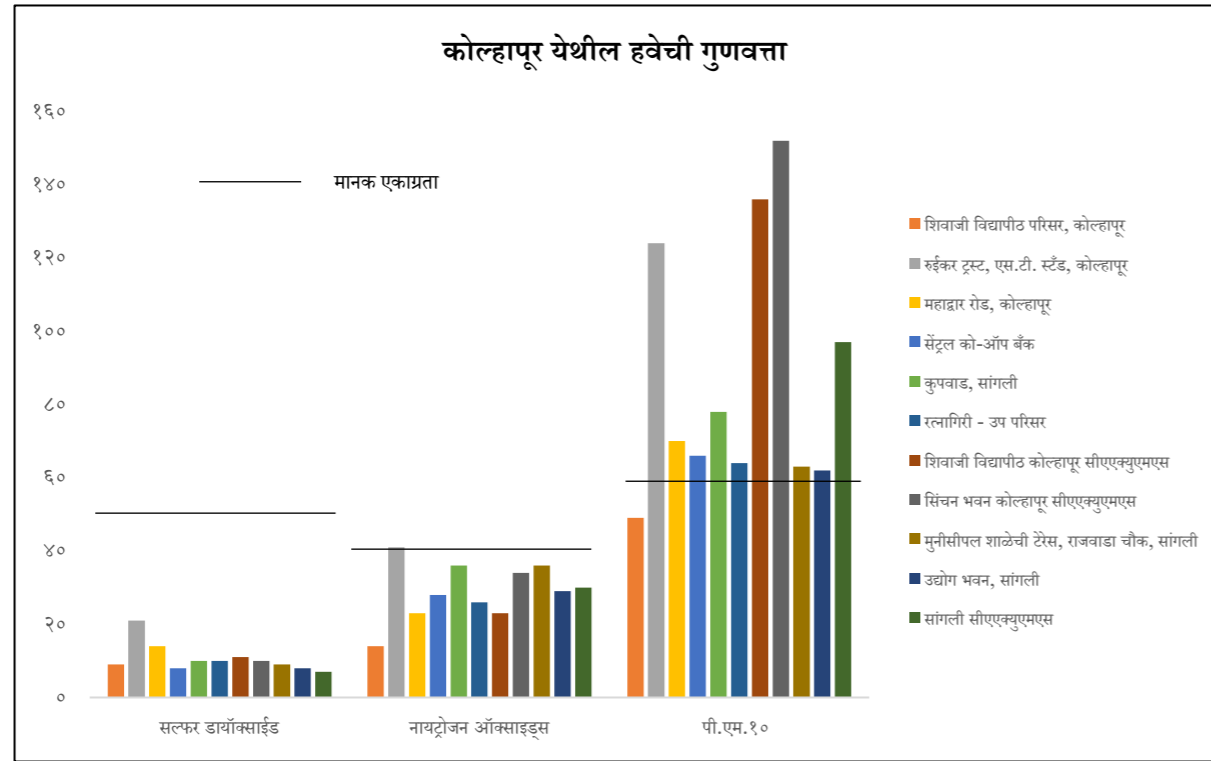
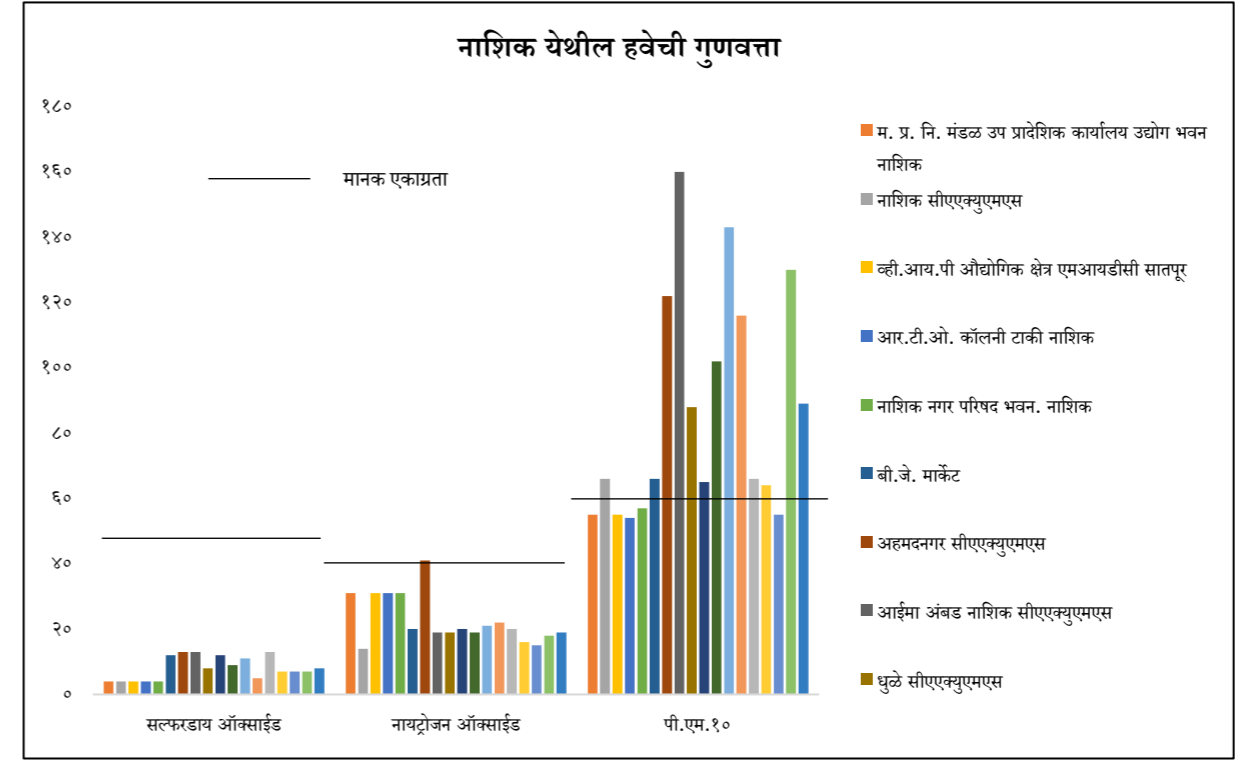
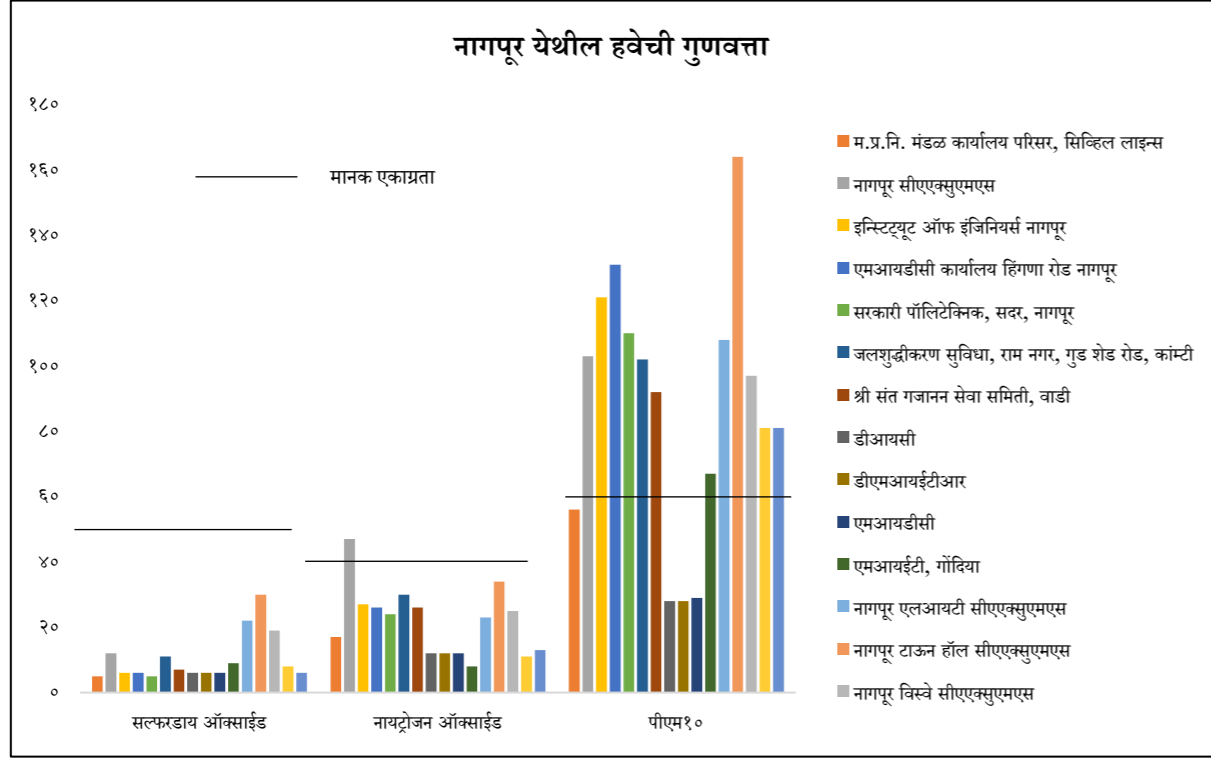
एसएएमपी अंतर्गत महाराष्ट्रातील एएक्यूएमएस ची संख्या - ३७

महाराष्ट्रात सीएएक्यूएमएस ची संख्या - ६९

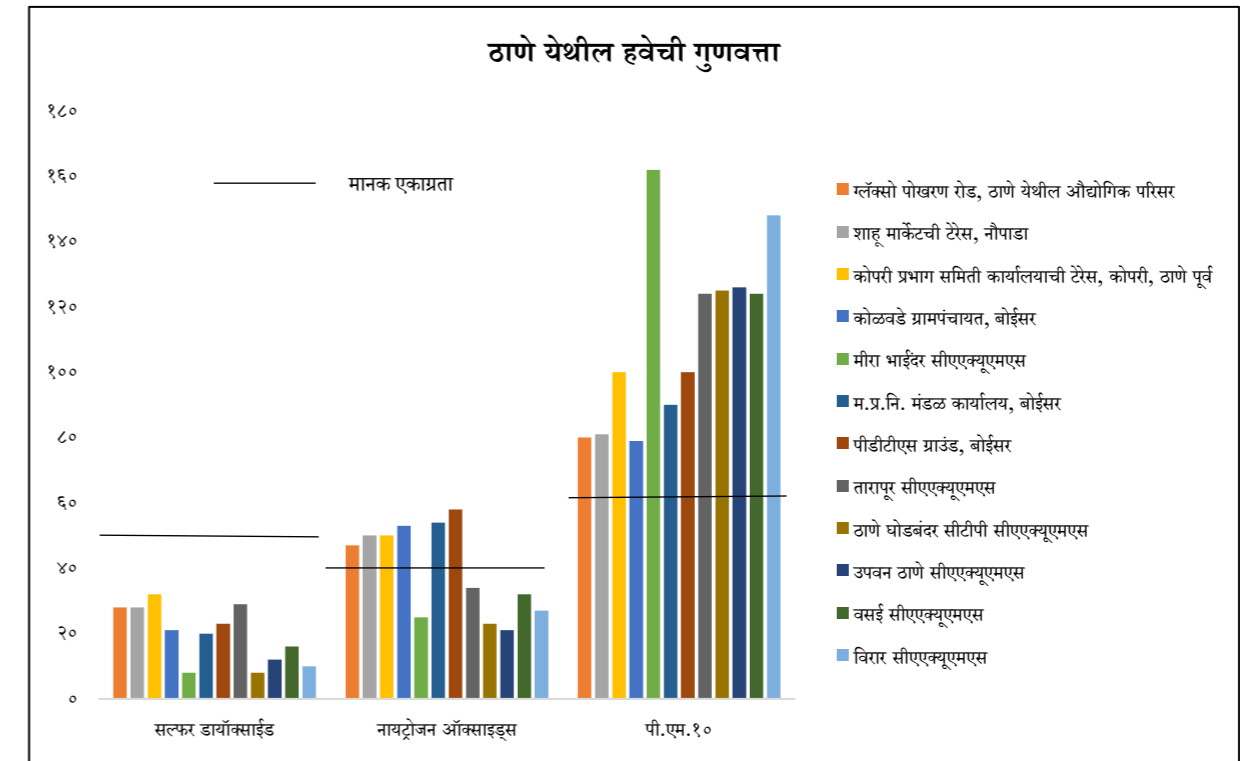
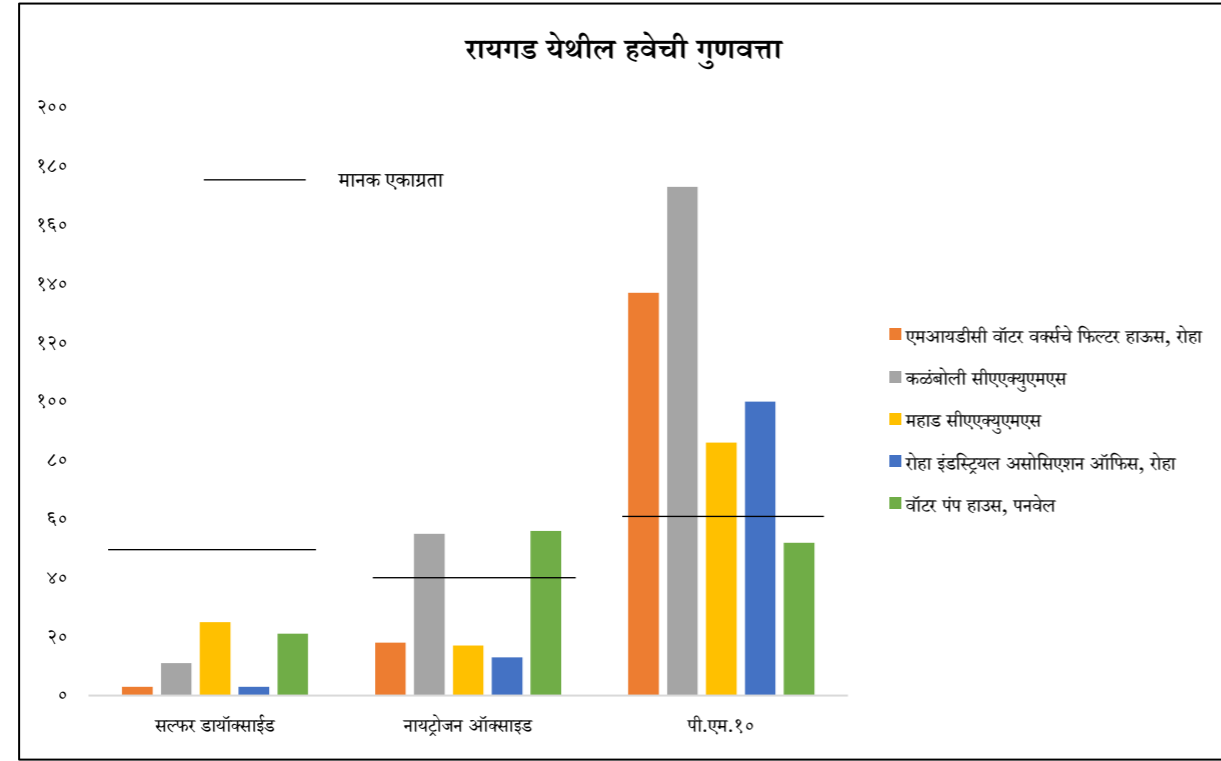
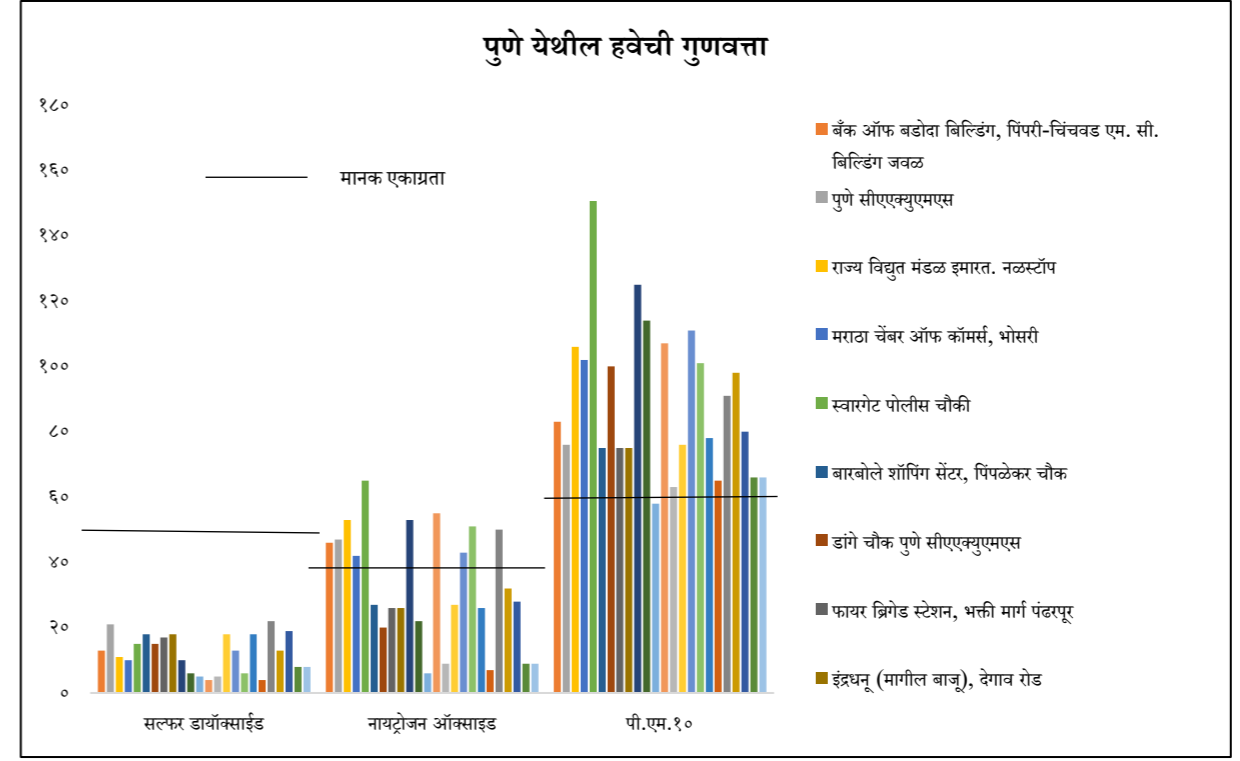
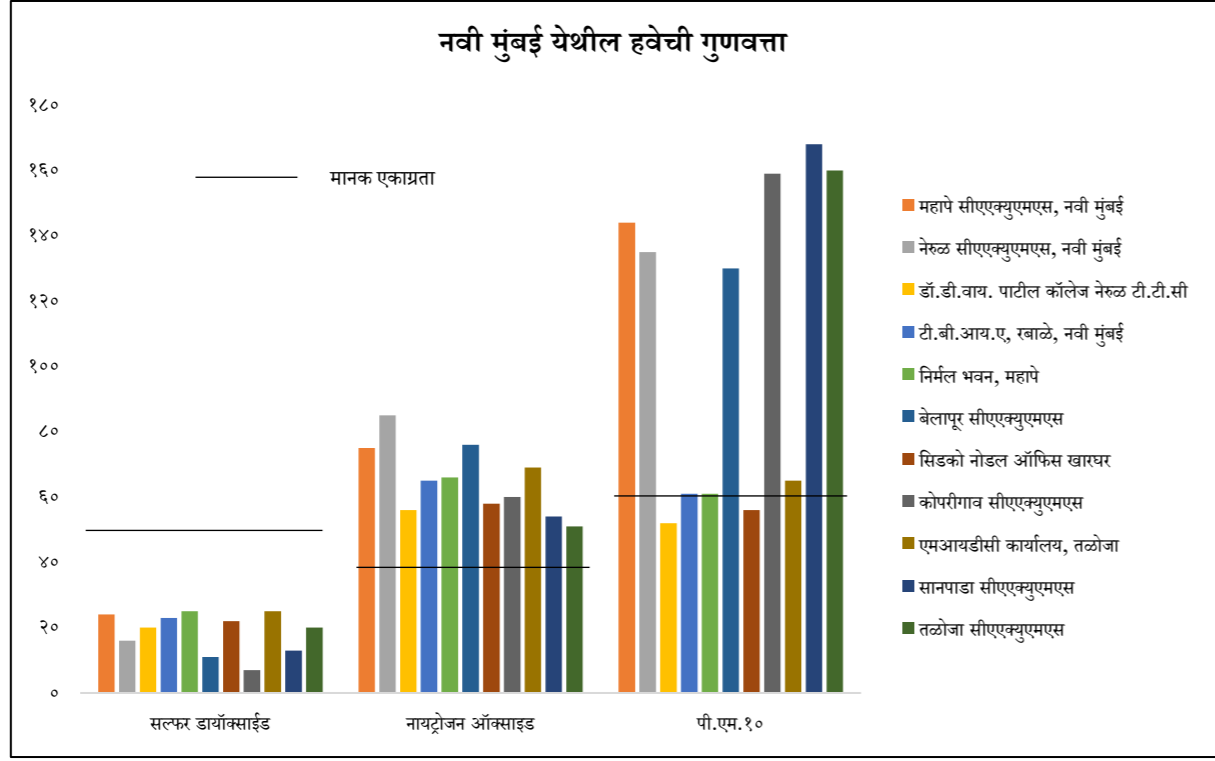
आकृती ५.० (अ), (आ) आणि (इ) आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी महाराष्ट्रातील १२ विभागांच्या वार्षिक सरासरी हवेच्या गुणवत्तेचे हवाई निरीक्षण परिणाम दर्शवतात. प्रत्येक विभागातील हवेच्या गुणवत्तेच्या विश्लेषणाचा तपशील खालील विभागांमध्ये सादर केला आहे.

आकृती ५.० (अ) २०२२-२३ मध्ये महाराष्ट्रातील अमरावती, औरंगाबाद, चंद्रपूर आणि कल्याण विभागांमध्ये हवाई निरीक्षणाचे परिणाम.

आकृती ५.० (आ) २०२२-२३ दरम्यान महाराष्ट्रातील कोल्हापूर, मुंबई, नाशिक आणि नागपूर विभागांमध्ये हवाई निरीक्षणाचे परिणाम.

आकृती ५.० (इ) २०२२-२३ दरम्यान महाराष्ट्रातील नवी मुंबई, पुणे, रायगड आणि ठाणे विभागांमध्ये हवाई निरीक्षणाचे परिणाम.

५.१.१ अमरावती

अमरावती विभागात तक्ता ५.१ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे नऊ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. विश्लेषण केलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी देखील सारणी मध्ये दर्शविले आहे. सर्व निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईड आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स ची पातळी अनुक्रमे ५० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या हवेच्या गुणवत्तेच्या मानकांमध्ये आहे.

सल्फर डायॉक्साईड साठी जास्तीत जास्त पातळी 'एमआयडीसी वॉटर वर्क, टप्पा-II, एमआयडीसी अकोला' येथे १९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. तर, सल्फर डायॉक्साईड चे किमान मूल्य अमरावती शिवाजी महाविद्यालय सीएएक्यूएमएस येथे ७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या एकाग्रतेसह होते. शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय, अमरावतीने नायट्रोजन ऑक्साइड्सची किमान पातळी १३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर दर्शविली आणि अमरावती शिवाजी महाविद्यालय सीएएक्यूएमएस ने २३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर चे कमाल मूल्य दर्शविली आहे.

तक्ता ५.१ अमरावती विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती	१२	१३	५८
गोधडीवाला प्रोसेसिंग प्रायव्हेट लिमिटेड	१३	१४	६८
राजकमल चौक, वनिता समाज भवन, अमरावती	१४	१५	७५
अकोला सीएएक्यूएमएस	९	२१	१५८
अमरावती शिवाजी महाविद्यालय सीएएक्यूएमएस	७	२३	१२०
अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान महाविद्यालय	१५	१६	६४
एल.आर.टी. कॉमर्स कॉलेज, रतनलाल प्लॉट सिव्हिल लाईन अकोला	१५	१६	६५
एमआयडीसी वॉटर वर्क, टप्पा-II, एमआयडीसी अकोला	१९	१८	७१
म.प्र.नि. मंडळ परिसर अमरावती सीएएक्यूएमएस	१८	१६	८७

शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती वगळता सर्व देखरेख केंद्रावरील पी.एम.१० ची पातळी ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या सेट मानकांपेक्षा जास्त आहे. पी.एम.१० साठी जास्तीत जास्त पातळी १५८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे तर किमान पातळी ५८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. पी.एम.१० च्या अतिरिक्त घटकाचा अंदाज लावला गेला. खाली परिणामांसह एक तक्ता दिला आहे.

तक्ता ५.२ अमरावती विभागासाठी पी.एम.१० चा अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक	
किमान	कमाल
१.०७	२.६३

५.१.२ औरंगाबाद

औरंगाबाद विभागात २६ हवेच्या गुणवत्तेची देखरेख केंद्रे आहेत. तपासलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी तक्ता ५.३ मध्ये दर्शविली आहे. तक्त्यावरून असे लक्षात येते की सर्व निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईड ची पातळी हवेच्या गुणवत्तेच्या मापदंडांमध्ये येते. परभणी सीएएक्यूएमएसमध्ये सल्फर डायॉक्साईडची पातळी सर्वाधिक म्हणजेच २६ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. याउलट, लातूर सीएएक्यूएमएस आणि एमआयडीसी वॉटर वर्क्स, लातूरमध्ये सर्वात कमी पातळी म्हणजेच ७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे.

तक्ता ५.३ औरंगाबाद विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
जिल्हाधिकारी कार्यालय, औरंगाबाद	१८	४०	१०८
एस. बी. महाविद्यालय, औरंगाबाद	२०	४०	१०६
सी.ए.डी.ए. कार्यालय, औरंगाबाद	२०	४१	१०५
औरंगाबाद सीएएक्यूएमएस	१०	२५	१०६
औरंगाबाद देवगिरी कॉलेज सीएएक्यूएमएस	९	५४	१३८
गणेश नगर	१५	२६	६२
औद्योगिक क्षेत्र, सिडको	२४	४३	६४
जालना सीएएक्यूएमएस	१०	१४	११२
कृषिधन सीड्स लि., जालना	११	५०	९६
लातूर सीएएक्यूएमएस	७	१९	९७
एमआयडीसी कार्यालय उस्मानाबाद	१९	२९	८१
एमआयडीसी वॉटर वर्क्स, लातूर	७	१४	५१
म.प्र.नि. मंडळ भवन औरंगाबाद सीएएक्यूएमएस	१२	२२	१२२
म.प्र.नि. मंडळ कार्यालय, परभणी	२२	३४	५७
नगर परिषद, उस्मानाबाद	१८	२७	७७
मुठा चौक, वजिराबाद	१८	३६	६४
नांदेड सीएएक्यूएमएस	११	१८	९२
परभणी सीएएक्यूएमएस	२६	१२	९२
एस पी कार्यालय, जालना	१०	४१	८८
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी	२३	३४	६४
तहसील कार्यालय, बसमत	२३	३३	४४
तहसील कार्यालय, परळी	२४	३७	५४
तहसील कार्यालय, परभणी	२३	३४	६६
क्षेवराज विद्यालय श्याम नगरची टेरेस	९	१५	५१
सिद्धेश्वर सहकारी बँक गंजगोलाईची टेरेस	८	१३	५४
महिला शासकीय रुग्णालय	१७	२६	७४

तक्ता ५.३ मध्ये सात निरीक्षण केंद्रांवर नायट्रोजन ऑक्साइड्स ची पातळी ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर निर्धारित मानकापेक्षा जास्त आहे. तर, 'एमआयडीसी वॉटर वर्क्स, लातूर', 'म.प्र.नि. मंडळ कार्यालय, परभणी', 'तहसील कार्यालय, बसमत', 'तहसील कार्यालय, परळी' आणि 'क्षेत्राज विद्यालय श्याम नगरची टेरेस' वगळून सर्व निरीक्षण स्थानांवर पी.एम.१० ची पातळी ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर पेक्षा जास्त आहे. पी.एम.१० साठी सर्वोच्च पातळी १३८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे तर सर्वात कमी पातळी ४४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. नायट्रोजन ऑक्साइड्स साठी सर्वाधिक पातळी औरंगाबाद देवगिरी कॉलेज सीएएक्यूएमएस येथे ५४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती आणि परभणी सीएएक्यूएमएस येथे सर्वात कमी पातळी १२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स चे अतिरिक्त घटक मोजले गेले. निकाल खाली तक्त्यामध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.४ औरंगाबाद विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स चे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.०३	२.३०	१.००	१.३५

५.१.३ चंद्रपूर

चंद्रपूर विभागात १३ हवेच्या गुणवत्तेची देखरेख केंद्रे आहेत, जी विविध प्रकारच्या क्षेत्रांमध्ये पसरलेली आहेत. तक्ता ५.५ पाहिल्या गेलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी दाखवते. प्रत्येक देखरेख केंद्रावरील सल्फर डायॉक्साईडची पातळी हवेच्या गुणवत्तेच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये असल्याचे आढळून आले. सल्फर डायॉक्साईड ची जास्तीत जास्त पातळी 'एम.आय.डी.सी खुटाळा, सीएएक्यूएमएस चंद्रपूर' येथे १५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. तर दाल मिल आणि ग्रामपंचायत चिखलगाव देखरेख केंद्रे येथे किमान मूल्य ८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होते.

तक्ता ५.५ चंद्रपूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
एमआयडीसी खुटाळा, सीएएक्यूएमएस चंद्रपूर	१५	२४	११७
नगर परिषद चंद्रपूर	९	२५	१३६
एमआयडीसी चंद्रपूर	९	२५	१०५
ग्रामपंचायत घुगुस	९	२३	२१३
गडचांदूर ग्रामपंचायत	९	२२	२१३
नगर परिषद बल्लारशाह	९	२४	१५०
एमआयडीसी ताडळी	९	२२	१२३
भद्रावती	९	२४	१६४
उद्योग भवन, चंद्रपूर सीएएक्यूएमएस	१२	४७	१००
दाल मिल	८	२१	१७८
गडचिरोली	९	२२	७१
ग्रामपंचायत चिखलगाव	८	२१	१४८
तहसील कार्यालय	९	२१	१४९

तक्ता ५.५ मध्ये सर्व निरीक्षण केंद्रांवर पी. एम.१० ची पातळी ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या निर्धारित मानकांपेक्षा जास्त आहे. पी. एम.१० साठी कमाल पातळी २१३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे तर किमान पातळी ७१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. केवळ उद्योग भवन, चंद्रपूर सीएएक्यूएमएस येथे नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे प्रमाण प्रमाणित मूल्यापेक्षा जास्त होते. उद्योग भवन, चंद्रपूर सीएएक्यूएमएस येथे नायट्रोजन ऑक्साइड्ससाठी जास्तीत जास्त पातळी ४७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती, तर दाल मिल, जिल्हा परीषद चिखलगाव आणि तहसील कार्यालयात किमान पातळी २१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. या मूल्यांमधून, पी. एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक मोजले गेले. परिणाम खालील तक्त्यामध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता ५.६ चंद्रपूर विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.१८	३.५५	-	१.१८

५.१.४ कल्याण

कल्याण विभागात १५ वायु गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.७ विश्लेषण केलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी दर्शवते. तक्त्यावरून असे दिसून आले आहे की दोन्ही निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईडचे प्रमाण ५० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या हवेच्या गुणवत्तेच्या मानकांमध्ये आहे. सल्फर डायॉक्साईड साठी जास्तीत जास्त पातळी संपदा हॉलच्या टेरेसवर ३५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. तर, भिवंडी सीएएक्यूएमएस येथे किमान मूल्य ५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या एकाग्रतेसह होते.

तक्ता ५.७ कल्याण विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
कल्याण सीएएक्यूएमएस	१५	४०	१३४
एम पी सी बोर्ड	३२	४०	६४
प्रेमाताई सभागृह	२९	४२	६३
अंबरनाथ महानगरपालिका इमारत, अंबरनाथ	२२	४६	९३
बदलापूर सीएएक्यूएमएस	१५	४१	१३८
भिवंडी सीएएक्यूएमएस	५	२५	१६१
बिवा हाऊस, बदलापूर	२३	५८	१४१
सीईटीपी, डोंबिवली	२५	६१	७८
डोंबिवली सीएएक्यूएमएस	२०	७८	१४१
आय.जी.एम. हॉस्पिटल परिसर	३२	४३	६५
एमआयडीसी कार्यालय, डोंबिवली	२३	५९	८७
ऑक्ट्रॉय नाका, उल्हासनगर	२१	६०	१६३
श्रीमती. सी.एच.एम. कॉलेज, उल्हासनगर	२०	५३	१२५
संपदा सभागृह ची टेरेस	३५	४३	६६
उल्हासनगर सीएएक्यूएमएस	२५	१८	१६२

तक्ता ५.७ दर्शविते की सर्व देखरेख केंद्राची पी.एम.१० ची पातळी ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या निर्धारित मानकापेक्षा जास्त आहे. तर, फक्त भिवंडी सीएएक्यूएमएस आणि उल्हासनगर सीएएक्यूएमएस येथे नायट्रोजन ऑक्साइड्स पातळी ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या मानकांच्या आत आहे. 'ऑक्ट्रॉय नाका, उल्हासनगर' येथे पी.एम.१० ची सर्वाधिक पातळी १६३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती, तर सर्वात कमी पातळी प्रेमाताई सभागृह मध्ये ६३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. या माहीतीचा वापर करून पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक मोजले गेले. परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत.

तक्ता ५.८ कल्याण विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.०५	२.७२	१.००	१.९५

५.१.५ कोल्हापूर

कोल्हापूर विभागात ११ हवेची गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. विचारात घेतलेल्या सर्व मापदंडाची वार्षिक सरासरी तक्ता ५.९ मध्ये दर्शविली आहे. प्रत्येक निरीक्षण केंद्रावर सल्फर डायऑक्साइडची पातळी स्वीकार्य हवेच्या गुणवत्तेच्या मर्यादित असल्याचे आढळले आहे.

सल्फर डायऑक्साइड आणि नायट्रोजन ऑक्साइड दोन्हीसाठी जास्तीत जास्त पातळी 'रुईकर ट्रस्ट, एस.टी.स्टँड, कोल्हापूर' जे अनुक्रमे २१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि ४१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होते. दुसरीकडे, सांगली येथे सल्फर डायऑक्साइड चे किमान मूल्य सीएएक्यूएमएस (७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) इतके आढळून आले आणि शिवाजी विद्यापीठ कॅम्पस, कोल्हापूर येथे नायट्रोजन ऑक्साइडचे किमान मूल्य (१४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) होते.

तक्ता ५.९ कोल्हापूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायऑक्साइड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
शिवाजी विद्यापीठ परिसर, कोल्हापूर	९	१४	४९
रुईकर ट्रस्ट, एस.टी. स्टँड, कोल्हापूर	२१	४१	१२४
महाद्वार रोड, कोल्हापूर	१४	२३	७०
सेंट्रल को-ऑप बँक	८	२८	६६
कुपवाड, सांगली	१०	३६	७८
रत्नागिरी - उप परिसर	१०	२६	६४
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर सीएएक्यूएमएस	११	२३	१३६
सिंचन भवन कोल्हापूर सीएएक्यूएमएस	१०	३४	१५२
मुनीसीपल शाळेची टेरेस, राजवाडा चौक, सांगली	९	३६	६३
उद्योग भवन, सांगली	८	२९	६२
सांगली सीएएक्यूएमएस	७	३०	९७

तक्ता ५.९ मध्ये, शिवाजी विद्यापीठ परिसर, कोल्हापूर वगळता सर्व निरीक्षण केंद्रांवर पी.एम.१० ची पातळी निर्धारित मानकांपेक्षा जास्त आहे. पी.एम.१० साठी जास्तीत जास्त पातळी १५२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे तर किमान पातळी ४९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. 'रुईकर ट्रस्ट, कोल्हापूर एस.टी. स्टॅंड,' चे निरीक्षण केंद्रावर नायट्रोजन ऑक्साइडचे मूल्य ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या मानक मूल्यापेक्षा जास्त आहे. म्हणून, पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइडचे अतिरिक्त घटक निर्धारित केले गेले आणि निकाल खाली दिले आहेत.

तक्ता ५.१० कोल्हापूर विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइडचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइडचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.०३	२.५३	-	१.०३

५.१.६ मुंबई

मुंबई विभागात १५ निरीक्षण केंद्रे आहेत. मूल्यमापन केलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी तक्ता ५.११ मध्ये दिलेली आहे. सारणी दर्शविते की सर्व निरीक्षण केंद्रांची सल्फर डायॉक्साइडची पातळी हवेच्या गुणवत्तेच्या मर्यादित येते. विलेपार्ले सीएएक्सएमएस येथे, सल्फर डायॉक्साइडची कमाल पातळी २६ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होते, तर मॅन्युअल सायनमध्ये सर्वात कमी पातळी ४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर मूल्य होते.

तक्ता ५.११ मुंबई विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साइड	नायट्रोजन ऑक्साइड	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
कांदिवली पूर्व सीएएक्सएमएस	१५	४३	१११
मुलुंड पूर्व सीएएक्सएमएस	१५	५०	१११
बोरिवली एएक्सएमएस	६	२०	८८
विलेपार्ले सीएएक्सएमएस	२६	५१	१२७
कुर्ला पूर्व सीएएक्सएमएस	१३	६९	१५४
पवई आयआयटी सीएएक्सएमएस	९	४०	८९
विमानतळ सीएएक्सएमएस	९	९९	१४१
कुलाबा सीएएक्सएमएस	१७	४६	१०९
सायन पूर्व सीएएक्सएमएस	१३	६८	१२०
वरळी सीएएक्सएमएस	१८	४१	९९
वांद्रे सीएएक्सएमएस	११	६४	१२४
वांद्रे कुर्ला संकुल सीएएक्सएमएस	११	७०	१५५
चेंबूर सीएएक्सएमएस	१७	३३	१३५
मालाड सीएएक्सएमएस	१७	३७	११२
मॅन्युअल सायन	४	२३	५९

मॅन्युअल सायन वगळता सर्व निरीक्षण केंद्रांवर पी.एम.१० पातळी, मानक मूल्य ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर पेक्षा जास्त होती. बोरिवली सीएएक्सुएमएस, चेंबूर सीएएक्सुएमएस, मालाड सीएएक्सुएमएस आणि मॅन्युअल सायन वगळता सर्व निरीक्षण केंद्रांवर नायट्रोजन ऑक्साइड्सची पातळी देखील मानक मूल्यापेक्षा (४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) जास्त होती. पी.एम.१० साठी सर्वाधिक पातळी १५५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. तर सर्वात कमी पातळी ५९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. नायट्रोजन ऑक्साइड साठी सर्वाधिक पातळी ९९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि सर्वात कमी पातळी २० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक मोजले गेले. निकाल खाली दिले आहेत.

तक्ता ५.१२ मुंबई विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.४७	२.५८	१.००	२.४८

५.१.७ नागपूर

नागपूर विभागात १६ वायु गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.१३ विश्लेषण केलेल्या सर्व मापदंडाची वार्षिक सरासरी दर्शविते. सारणीवरून, सर्व निरीक्षण केंद्रांवर सल्फरडाय ऑक्साईड चे प्रमाण हवेच्या गुणवत्तेच्या मानकांमध्ये असल्याचे आढळून येते. सर्व निरीक्षण केंद्रांपेक्षा नागपूर टाऊन हॉल सीएएक्सुएमएस मध्ये सल्फरडाय ऑक्साईड साठी जास्तीत जास्त (३० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) पातळी होती. याउलट, 'म.प्र.नि. मंडळ कार्यालय परिसर, सिव्हिल लाइन्स' आणि 'सरकारी पॉलिटेक्निक, सदर, नागपूर' मध्ये सल्फरडाय ऑक्साईड साठी एकाग्रतेसह किमान मूल्य ५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होते. सर्व निरीक्षण केंद्रांमध्ये नागपूर सीएएक्सुएमएसने नायट्रोजन ऑक्साइड साठी सर्वाधिक पातळी (४७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) दर्शविली, तर एमआयडीटी गोंदियाने सर्वात कमी पातळी (८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) दर्शविली.

तक्ता ५.१३ नागपूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फरडायऑक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साईड	पीएम१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
म.प्र.नि. मंडळ कार्यालय परिसर, सिव्हिल लाइन्स	५	१७	५६
नागपूर सीएएक्सुएमएस	१२	४७	१०३
इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनियर्स नागपूर	६	२७	१२१
एमआयडीसी कार्यालय हिंणणा रोड नागपूर	६	२६	१३१
सरकारी पॉलिटेक्निक, सदर, नागपूर	५	२४	११०
जलशुद्धीकरण सुविधा, राम नगर, गुड शेड रोड, कांम्टी	११	३०	१०२
श्री संत गजानन सेवा समिती, वाडी	७	२६	९२
डीआयसी	६	१२	२८
डीएमआयईटीआर	६	१२	२८
एमआयडीसी	६	१२	२९

एमआयईटी, गोंदिया	९	८	६७
नागपूर एलआयटी सीएक्सएमएस	२२	२३	१०८
नागपूर टाऊन हॉल सीएक्सएमएस	३०	३४	१६४
नागपूर विस्वे सीएक्सएमएस	१९	२५	९७
एनएमडी कॉलेज, गोंदिया	८	११	८१
एसएस गल्स कॉलेज, गोंदिया	६	१३	८१

तक्ता ५.१३ वरून, म.प्र.नि. मंडळ कार्यालय परिसर, सिव्हिल लाइन्स, डीआयसी, डीएमआयईटीआर आणि एमआयडीसी या चार निरीक्षण केंद्रांवर पी.एम.१० ची पातळी ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या मानक मूल्यापेक्षा जास्त नाही. कमाल पीएम१० ची पातळी १६४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे तर किमान पातळी २८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. केवळ नागपूर सीएक्सएमएस येथे नायट्रोजन ऑक्साईडची पातळी ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या मानक मूल्यापेक्षा जास्त असल्याचे आढळून आले. म्हणून, पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साईडचे अतिरिक्त घटक मोजले गेले. निकाल खालील तक्त्यामध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता ५.१४ नागपूर विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साईडचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साईडचे अतिरिक्त घटक			
पीएम१०		नायट्रोजन ऑक्साईड	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.१२	२.७३	-	१.१८

५.१.८ नाशिक

नाशिक विभागात १८ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. विश्लेषण केलेल्या मापदंडाची वार्षिक सरासरी तक्ता ५.१५ मध्ये दर्शविली आहे. तक्ता दर्शवितो की सर्व निरीक्षण केंद्रांची सल्फर डायॉक्साईडची पातळी ५० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या मानक मूल्यामध्ये आहे.

‘म. प्र. नि. मंडळ उप प्रादेशिक कार्यालय उद्योग भवन, नाशिक’, ‘नाशिक सीएक्सएमएस’, ‘व्ही.आय.पी. औद्योगिक क्षेत्र एमआयडीसी सातपूर’, ‘आर.टी.ओ. कॉलनी टँक नाशिक’ आणि ‘नाशिक नगर परिषद भवन. नाशिकच्या निरीक्षण केंद्रांनी सल्फर डायॉक्साईडसाठी किमान वार्षिक सरासरी पातळी ४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर दर्शविली. याउलट, अहमदनगर सीएक्सएमएस आयमा अंबड नाशिक सीएक्सएमएस आणि एमआयडीसी कार्यालयात सर्वाधिक १३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर पातळी आढळून आली. नाशिक सीएक्सएमएस येथे नायट्रोजन ऑक्साईडसाठी किमान पातळी १४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती, तर अहमदनगर सीएक्सएमएस येथे कमाल पातळी ४१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आढळून आली.

तक्ता ५.१५ दर्शविते की पी.एम.१० पातळी केवळ पाच निरीक्षण केंद्रांवर ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या मानक मूल्यामध्ये आहे. तर नायट्रोजन ऑक्साईडची पातळी फक्त अहमदनगर सीएक्सएमएस येथे ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर मूल्यापेक्षा जास्त आहे. पी.एम.१० साठी जास्तीत जास्त पातळी १६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे आणि किमान पातळी ५४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साईडच्या अतिरिक्त घटकांचा अंदाज लावला गेला आणि परिणाम खाली तक्त्यात आहे.

तक्ता ५.१५ नाशिक विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फरडाय ऑक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साईड	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
म.प्र.नि.मंडळ उप प्रादेशिक कार्यालय उद्योग भवन नाशिक	४	३१	५५
नाशिक सीएएक्युएमएस	४	१४	६६
व्ही.आय.पी औद्योगिक क्षेत्र एमआयडीसी सातपूर	४	३१	५५
आर.टी.ओ. कॉलनी टाकी नाशिक	४	३१	५४
नाशिक नगर परिषद भवन. नाशिक	४	३१	५७
बी.जे. मार्केट	१२	२०	६६
अहमदनगर सीएएक्युएमएस	१३	४१	१२२
आईमा अंबड नाशिक सीएएक्युएमएस	१३	१९	१६०
धुळे सीएएक्युएमएस	८	१९	८८
गिरणा पाण्याची टाकी	१२	२०	६५
गुरु गोविंद सिंग नाशिक सीएएक्युएमएस	९	१९	१०२
जळगाव सीएएक्युएमएस	११	२१	१४३
मालेगाव सीएएक्युएमएस	५	२२	११६
एमआयडीसी कार्यालय	१३	२०	६६
नगर परिषद कार्यालय	७	१६	६४
नगर परिषद पाणी पुरवठा	७	१५	५५
म्युनिसिपल हायस्कूल	७	१८	१३०
पंचवटी सीएएक्युएमएस	८	१९	८९

तक्ता ५.१६ नाशिक विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	किमान	किमान	किमान
१.०७	२.६७	-	१.०३

५.१.९ नवी मुंबई

नवी मुंबई विभागात ११ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.१७ मूल्यांकन केलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी दर्शवते. सारणीवरून, सर्व निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईडचे प्रमाण हवेच्या गुणवत्तेच्या मानकांमध्ये असल्याचे आढळून येते. सल्फर डायॉक्साईड साठी जास्तीत जास्त पातळी निर्मल भवन, महापे येथे होती, जी २५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. तर कोपरीगाव सीएएक्युएमएस येथे किमान मूल्य ७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या एकाग्रतेसह होते.

तक्ता ५.१७ नवी मुंबई विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साईड	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
महापे सीएएक्युएमएस, नवी मुंबई	२४	७५	१४४
नेरुळ सीएएक्युएमएस, नवी मुंबई	१६	८५	१३५
डॉ.डी.वाय. पाटील कॉलेज नेरुळ टी.टी.सी	२०	५६	५२
टी.बी.आय.ए, रबाळे, नवी मुंबई	२३	६५	६१
निर्मल भवन, महापे	२५	६६	६१
बेलापूर सीएएक्युएमएस	११	७६	१३०
सिडको नोडल ऑफिस खारघर	२२	५८	५६
कोपरीगाव सीएएक्युएमएस	७	६०	१५९
एमआयडीसी कार्यालय, तळोजा	२५	६९	६५
सानपाडा सीएएक्युएमएस	१३	५४	१६८
तळोजा सीएएक्युएमएस	२०	५१	१६०

वरील तक्त्यावरून, हे लक्षात येते की पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साईड्सची पातळी मानकांपेक्षा जास्त होती. पी.एम.१० साठी जास्तीत जास्त पातळी १६८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे तर नायट्रोजन ऑक्साईड्स साठी ८५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. नायट्रोजन ऑक्साईड्स आणि पी.एम.१० साठी किमान पातळी अनुक्रमे ५१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि ५२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साईड्सचे अतिरिक्त घटकांची गणना केली गेली आणि परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत:

तक्ता ५.१८ नवी मुंबई विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साईड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साईड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साईड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.०२	२.८०	१.२८	२.१३

५.१.१० पुणे

पुणे विभागात २४ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.१९ विश्लेषण केलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी दर्शवते. तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, सर्व निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईड ची पातळी ५० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या मानक मर्यादित असल्याचे आढळून येते. सल्फर डायॉक्साईड साठी जास्तीत जास्त पातळी सोलापूर सीएएक्युएमएस येथे २२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती आणि किमान मूल्य 'कात्रज डेअरी पुणे सीएएक्युएमएस' येथे होते आणि 'सातारा नगरपरिषद, केसरकर पेठ' ४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या एकाग्रतेसह.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साईड्स पातळी विविध ठिकाणी अनुक्रमे ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या मानक मर्यादा ओलांडत आहेत. पी.एम.१० साठी १६४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर ही कमाल पातळी होती, तर किमान

पातळी ५८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. नायट्रोजन ऑक्साइड्स साठी, कमाल पातळी ६५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि किमान पातळी ६ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती.

तक्ता ५.१९ पुणे विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साईड	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
बँक ऑफ बडोदा बिल्डिंग, पिंपरी-चिंचवड एम. सी. बिल्डिंग जवळ	१३	४६	८३
पुणे सीएएक्युएमएस	२१	४७	७६
राज्य विद्युत मंडळ इमारत. नळस्टॉप	११	५३	१०६
मराठा चेंबर ऑफ कॉमर्स, भोसरी	१०	४२	१०२
स्वारागेट पोलीस चौकी	१५	६५	१६४
बारबोले शॉपिंग सेंटर, पिंपळेकर चौक	१८	२७	७५
डांगे चौक पुणे सीएएक्युएमएस	१५	२०	१००
फायर ब्रिगेड स्टेशन, भक्ती मार्ग पंढरपूर	१७	२६	७५
इंद्रधनू (मागील बाजू), देगाव रोड	१८	२६	७५
जगताप डेअरी पुणे सीएएक्युएमएस	१०	५३	१२५
जुळे सोलापूर सीएएक्युएमएस	६	२२	११४
कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज ऑफ इंजिनीअरिंग सातारा	५	६	५८
कात्रज डेअरी पुणे सीएएक्युएमएस	४	५५	१०७
महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ	५	९	६३
महात्मा फुले भाजी मार्केट फायर ब्रिगेड स्टेशन	१८	२७	७६
पुणे पिंपरी रोझ गार्डन सीएएक्युएमएस	१३	४३	१११
पुणे विद्यापीठ सीएएक्युएमएस	६	५१	१०१
रुपाभवानी चौक	१८	२६	७८
सातारा नगरपरिषद, केसरकर पेठ, सातारा	४	७	६५
सोलापूर सीएएक्युएमएस	२२	५०	९१
सोलापूर महसूल सीएएक्युएमएस	१३	३२	९८
उजनी जलशुद्धीकरण केंद्र, गाडेगाव रोड	१९	२८	८०
वोरोनोको शाळा रंग-भवन, सोलापूर	८	९	६६
वालचंद इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी कॅम्पस, अशोक चौक, सोलापूर	८	९	६६

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक मोजले गेले आणि ते खाली सारणीबद्ध केले आहेत.

तक्ता ५.२० पुणे विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	किमान	किमान	किमान
१.०५	२.७३	१.०५	१.६३

५.१.११ रायगड

‘एमआयडीसी वॉटर वर्क्सचे फिल्टर हाऊस, रोहा’, ‘कळंबोली सीएएक्यूएमएस’, ‘महाड सीएएक्यूएमएस’, ‘रोहा इंडस्ट्रियल असोसिएशन ऑफिस, रोहा’ आणि ‘वॉटर पंप हाउस, पनवेल’ ही रायगड विभागातील पाच हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.२१ विश्लेषण केलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी दर्शवते. तक्त्यावरून असे दिसून येते की पाचही निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईड चे प्रमाण हवेच्या गुणवत्तेच्या मानकांमध्ये आहे. महाड सीएएक्यूएमएस मध्ये सर्व निरीक्षण केंद्रांमध्ये (२५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) सल्फर डायॉक्साईड साठी जास्तीत जास्त पातळी होती. याउलट, ‘एमआयडीसी वॉटर वर्क्सचे फिल्टर हाऊस, रोहा’ आणि ‘रोहा इंडस्ट्रियल असोसिएशन ऑफिस, रोहा’ चे किमान मूल्य ३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या एकाग्रतेसह होते.

तक्ता ५.२१ रायगड विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
एमआयडीसी वॉटर वर्क्सचे फिल्टर हाऊस, रोहा	३	१८	१३७
कळंबोली सीएएक्यूएमएस	११	५५	१७३
महाड सीएएक्यूएमएस	२५	१७	८६
रोहा इंडस्ट्रियल असोसिएशन ऑफिस, रोहा	३	१३	१००
वॉटर पंप हाउस, पनवेल	२१	५६	५२

कळंबोली सीएएक्यूएमएस आणि वॉटर पंप हाउस, पनवेल येथे नायट्रोजन ऑक्साइड्स पातळी ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर ची मानक मर्यादा ओलांडत आहे. तर, पी.एम.१० पातळी फक्त वॉटर पंप हाउस, पनवेल येथे ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या मानक मर्यादित आहे. कळंबोली सीएएक्यूएमएस ने सर्व निरीक्षण केंद्रांमध्ये पी.एम.१० (१७३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) साठी सर्वाधिक पातळी दर्शविली, तर वॉटर पंप हाऊस, पनवेलने सर्वात कमी पातळी (५२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) दर्शविली. नायट्रोजन ऑक्साइड्स साठी जास्तीत जास्त पातळी वॉटर पंप हाउस, पनवेल येथे ५६ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि किमान पातळी रोहा इंडस्ट्रियल असोसिएशन कार्यालय, रोहा (१३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) येथे आढळून आली. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या अतिरिक्त घटकांची गणना केली गेली आणि परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत:

तक्ता ५.२२ रायगड विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	किमान	किमान	किमान
१.४३	२.८८	१.३८	१.४०

५.१.१२ ठाणे

ठाणे विभागात १२ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.२३ विश्लेषण केलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी दर्शवते. सारणीवरून, सर्व निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईडचे प्रमाण हवेच्या गुणवत्तेच्या मानकांमध्ये असल्याचे आढळून येते. सल्फर डायॉक्साईड साठी जास्तीत जास्त पातळी 'कोपरी प्रभाग समिती, कोपरी' च्या टेरिसवर ३२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. तर 'मीरा-भाईंदर सीएएक्यूएमएस' आणि 'ठाणे घोडबंदर सीटीपी सीएएक्यूएमएस' येथे किमान पातळी ८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती.

तक्ता ५.२३ ठाणे विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
ग्लॅक्सो पोखरण रोड, ठाणे येथील औद्योगिक परिसर	२८	४७	८०
शाहू मार्केटची टेरिस, नौपाडा	२८	५०	८१
कोपरी प्रभाग समिती कार्यालयाची टेरिस, कोपरी, ठाणे पूर्व	३२	५०	१००
कोळवडे ग्रामपंचायत, बोईसर	२१	५३	७९
मीरा भाईंदर सीएएक्यूएमएस	८	२५	१६२
म.प्र.नि. मंडळ कार्यालय, बोईसर	२०	५४	९०
पीडीटीएस ग्राउंड, बोईसर	२३	५८	१००
तारापूर सीएएक्यूएमएस	२९	३४	१२४
ठाणे घोडबंदर सीटीपी सीएएक्यूएमएस	८	२३	१२५
उपवन ठाणे सीएएक्यूएमएस	१२	२१	१२६
वसई सीएएक्यूएमएस	१६	३२	१२४
विरार सीएएक्यूएमएस	१०	२७	१४८

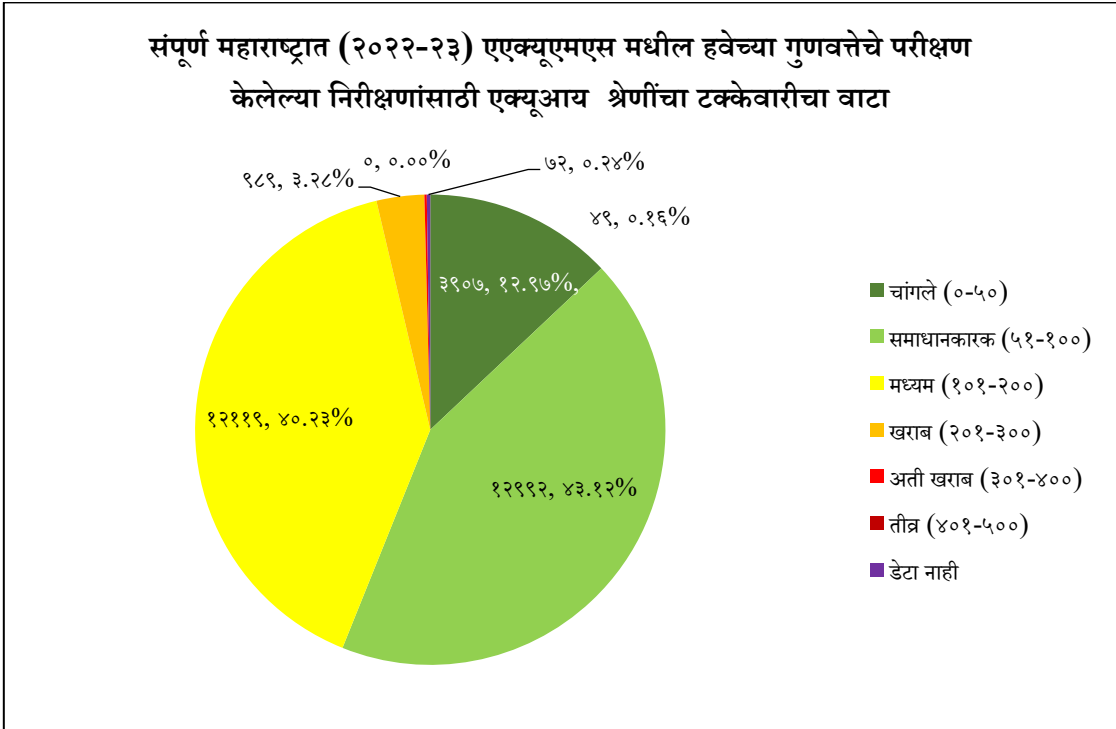
वरील तक्त्यावरून, हे लक्षात येते की पी.एम.१० चे प्रमाण सर्व १२ निरीक्षण केंद्रांवर ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या मानक मूल्यापेक्षा जास्त आहे. तर, सहा ठिकाणी नायट्रोजन ऑक्साइड्स पातळी ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर मानक मूल्यापेक्षा जास्त आहे. नायट्रोजन ऑक्साइड्स साठी कमाल पातळी ५८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि किमान पातळी २१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. तर, पी.एम.१० साठी कमाल पातळी १६२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि किमान पातळी ७९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. या मूल्यांवरून पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक मोजले गेले. परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत.

तक्ता ५.२४ ठाणे विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक.			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.३२	२.७०	१.१८	१.४५

५.२ महाराष्ट्र राज्यातील हवा गुणवत्ता: निष्कर्ष

म. प्र. नि. मंडळ, महाराष्ट्रातील विविध क्षेत्रांमध्ये स्थापित केलेल्या सतत हवा गुणवत्ता देखरेख केंद्राच्या (एएक्युएमएस) स्थापित नेटवर्कच्या माध्यमातून प्रदूषक पातळीचे नियमितपणे निरीक्षण करते. एएक्युएमएस हे राष्ट्रीय हवा देखरेख कार्यक्रम (एनएएमपी) आणि राज्य हवा देखरेख कार्यक्रम (एसएएमपी) अंतर्गत स्थापित केले आहेत. याव्यतिरिक्त, म. प्र. नि. मंडळाने अनेक सतत हवा गुणवत्ता देखरेख केंद्र (एएक्युएमएस) देखील स्थापित केले आहेत. या हवेच्या गुणवत्तेच्या देखरेख केंद्रांद्वारे नोंदवलेली निरीक्षणे हवा गुणवत्ता निर्देशांक, श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केली आहेत आणि **आकृती ५.१** मध्ये टक्केवारी वाटा दर्शविली आहे. एकूण ३०,१२८ निरीक्षणे नोंदवली गेली, त्यापैकी ३९०७ (१२.९७%) निरीक्षणे 'चांगल्या' श्रेणीत मोडली आणि १२,९९२ (४३.१२%) निरीक्षणे 'समाधानकारक' म्हणून वर्गीकृत करण्यात आली. 'मध्यम' हवा गुणवत्ता निर्देशांक श्रेणीमध्ये १२,११९ (४०.२३%) समाविष्ट आहेत. 'निकृष्ट' आणि 'अतिशय निकृष्ट' श्रेणींमध्ये अनुक्रमे अंदाजे ९८९ निरीक्षणे (३.२८%) आणि ४९ निरीक्षणे (०.१६%) आहेत. केवळ ७२ निरीक्षणे (०.२४%) अशी होती जिथे कोणतीही माहिती नोंदविली गेली नाही.

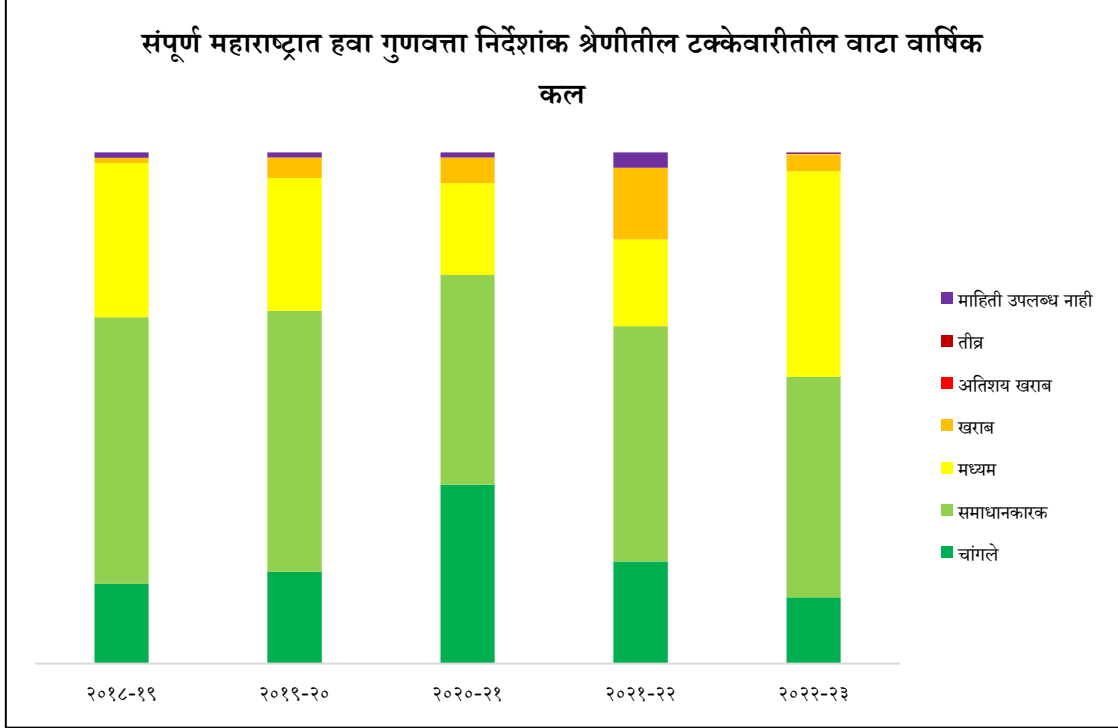

आकृती ५.१ महाराष्ट्रातील सर्व एएक्युएमएस (२०२२-२३) मधील निरीक्षण केलेल्या निरीक्षणांच्या हवेच्या गुणवत्तेसाठी हवा गुणवत्ता निर्देशांक श्रेणींच्या टक्केवारीचा वाटा.

५.२.१ हवा गुणवत्ता निर्देशांकांच्या विश्लेषणाचा पाच वर्षांचा कल.

२०१९-२३ वर्षांचा कलांचा तक्ता काढला गेला (आकृती ५.२). असे दिसून आले की २०२२-२३ मध्ये सर्वाधिक वाटा 'समाधानकारक' श्रेणीचा होता, त्यानंतर मध्यम आणि चांगला होता. २०२०-२१ वगळता गेल्या पाच वर्षांपासून हा कल आहे.

‘चांगल्या’ हवा गुणवत्ता निर्देशांक श्रेणीचा वाटा फक्त २०२१-२२ या वर्षात सर्वाधिक होता आणि तेव्हापासून घसरणारा कल दिसून आला आहे. तर २०२१-२२ मधील समभागांच्या तुलनेत ‘मध्यम’ श्रेणीची टक्केवारी वाढली आहे. २०१९ पासून ‘निकृष्ट श्रेणीची’ टक्केवारी सर्वात कमी आहे. मागील सर्व वर्षांसाठी हवा गुणवत्ता निर्देशांक श्रेणी ‘अतिशय निकृष्ट’, ‘तीव्र’ आणि ‘नगण्य’ आहेत.

आकृती ५.२ हवा गुणवत्ता निर्देशांकांच्या श्रेणीतील वर्षानुसार भागातील कल.

५.३ महाराष्ट्रातील जल गुणवत्ता

जल हे सर्व निसर्गाचे प्रेरक शक्ती स्रोत आहे आणि आपल्या ग्रहावरील सर्वात मौल्यवान संसाधन आहे. याला बऱ्याचदा चांगल्या कारणास्तव 'जीवनाचे अमृत' म्हणून संबोधले जाते. आपण, मानव म्हणून, सुमारे ६०% पाण्याने बनलेले आहोत आणि पृथ्वीवरील प्रत्येक जीव जगण्यासाठी त्यावर अवलंबून असतो. पाणी केवळ जीवनासाठी आवश्यक नसून ते आपल्या जगाला आकार देण्यामध्ये, परिसंस्था, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृतींवर प्रभाव टाकण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. त्यामुळे आपले जलस्रोत स्वच्छ ठेवणे आपले कर्तव्य आहे.

तथापि, जलप्रदूषण ही एक गंभीर पर्यावरणीय समस्या आहे जी भारताच्या महाराष्ट्र राज्यासह जगभरातील क्षेत्रांना प्रभावित करते. वैविध्यपूर्ण भूगोल, गजबजलेली शहरे आणि भरभराटीस येणारे उद्योग यासाठी ओळखल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राला जलप्रदूषणाच्या अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. जलप्रदूषण हे सार्वजनिक आरोग्य संकटाचे प्रतिनिधित्व करते. आरोग्यावरील दुष्परिणाम कमी करण्यासाठी सरकारी, औद्योगिक, समुदाय आणि वैयक्तिक पातळीवर एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. स्वच्छ पाणी आणि सुरक्षित स्वच्छता हा मूलभूत मानवी हक्क आहे आणि सध्याच्या आणि भावी पिढ्यांच्या कल्याणासाठी या संसाधनांचे रक्षण करणे आवश्यक आहे.

१९९७ मध्ये, जागतिक आरोग्य संघटनेने (डब्ल्यूएचओ) पाण्याच्या भौतिक, रासायनिक आणि जैविक गुणधर्मांमधील कोणताही बदल ज्याचा सजीवांवर हानिकारक परिणाम होतो अशी जलप्रदूषणाची व्याख्या केली. प्रदेश, जलस्रोत आणि औद्योगिक प्रदूषण, कृषी प्रवाह आणि लोकसंख्येची घनता यासारख्या विविध घटकांवर अवलंबून महाराष्ट्रातील पाण्याची गुणवत्ता लक्षणीयरीत्या बदलू शकते. एकूणच, महाराष्ट्रासमोर पाण्याच्या गुणवत्तेशी संबंधित अनेक आव्हाने आहेत, ज्यात भूपृष्ठावरील जल आणि भूजल दूषित आहे. संपूर्ण महाराष्ट्रात पाण्याच्या गुणवत्तेची सतत दक्षता तपासण्यासाठी, म. प्र. नि. मंडळाने कें. प्र. नि. मंडळ (केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ) अंतर्गत राज्य नोडल संस्था असून, राज्यभरात २९४ डब्ल्यूक्यूएमएस (जल गुणवत्ता देखरेख केंद्रे) स्थापित केले आहेत, ज्यांचे एनडब्ल्यूएमपी (राष्ट्रीय जल गुणवत्ता देखरेख कार्यक्रम) आणि एसडब्ल्यूएमपी (राज्य जल गुणवत्ता निरीक्षण कार्यक्रम) या दोन कार्यक्रमांतर्गत नियमितपणे निरीक्षण केले जाते. पृष्ठभागावरील पाण्याच्या नमुन्यांचे दर महिन्यातून एकदा निरीक्षण केले जाते तर भूजलाच्या नमुन्यांचे सहा महिन्यांनी परीक्षण केले जाते.

महाराष्ट्रात जल गुणवत्ता देखरेख केंद्रांची (डब्ल्यूक्यूएमएस) संख्या - २९४

५.३.१ जल गुणवत्ता निर्देशांक

जल गुणवत्ता निर्देशांक (डब्ल्यूक्यूआय) ही एक संख्यात्मक अभिव्यक्ती आहे जी विविध जल गुणवत्तेच्या मापदंडांवर आधारित विशिष्ट जल संसाधनाच्या जल गुणवत्तेचा सारांश देते. पिणे, मनोरंजन किंवा पर्यावरणीय आरोग्य यासारख्या विविध उद्देशांसाठी जल एकूण आरोग्याचे किंवा योग्यतेचे मूल्यांकन आणि संवाद साधण्याचा हा एक सोपा मार्ग प्रदान करतो. जल गुणवत्ता निर्देशांक चा वापर पर्यावरणीय संस्था, संशोधक आणि धोरणकर्ते जलस्रोतांचे निरीक्षण आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी करतात. निर्देशांक विकसित करण्याचा उद्देश जटिल जल गुणवत्तेचा मापदंडात्मक माहिती सुलभपणे समजून घेण्यासाठी सर्वसमावेशक माहितीमध्ये सुलभ करणे आहे. जल गुणवत्ता निर्देशांक (डब्ल्यूक्यूआय) निर्धारित केल्यावर, जल गुणवत्तेचे वर्णन सोपे समजण्यासाठी आणि स्पष्टीकरणासाठी केले जाते. १९७० मध्ये, राष्ट्रीय स्वच्छता संस्था, यूएसए ने जल गुणवत्ता निर्देशांक (एन.एस.एफ.डब्ल्यू.क्यू.आय.) विकसित केला, जो विविध जलस्रोतांच्या पाण्याच्या गुणवत्तेची तुलना करण्यासाठी एक प्रमाणित पद्धत आहे. एन.एस.एफ.डब्ल्यू.क्यू.आय., युनायटेड स्टेट्समधील सर्वात प्रतिष्ठित आणि वापरल्या जाणाऱ्या पाण्याच्या गुणवत्ता निर्देशांकांपैकी एक आहे. पृष्ठभागाच्या पाण्याच्या गुणवत्तेच्या निर्देशांकाची गणना करण्यासाठी निवडलेल्या पाण्याच्या गुणवत्तेच्या चार मापदंडांमध्ये विरघळलेला ऑक्सिजन, फेकल कोलिफॉर्म (एफ.सी.), बी.ओ.डी., पी.एच., आणि भूजल गुणवत्ता निर्देशांक मोजण्यासाठी निवडलेल्या नऊ मापदंडांमध्ये पी.एच., एकूण

कडकपणा (टीएच), कॅल्शियम, मॅग्नेशियम, एकूण विरघळलेल्या घन पदार्थ (टीडीएस) क्लोराईड्स, नायट्रेट, फ्लोराईड आणि सल्फेट यांचा समावेश आहे.

५.३.१.१ भूतल जलासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक

चार मापदंडांचे सुधारित वजन तक्ता ५.२५ मध्ये दिले आहे. के.प्र.नि. मंडळाने एनएसएफ डब्ल्यूक्यूआय कडून वजने अद्ययावत केली आणि संपूर्ण देशात तुलना करताना एकसमानता सुनिश्चित करण्यासाठी संबंधित वजने नियुक्त केली. जल गुणवत्ता निर्देशांकासाठी उप-निर्देशांक मोजण्यासाठी समीकरण तक्ता ५.२६ मध्ये नमूद केला आहे. जल गुणवत्ता निर्देशांक सहज समजण्यासाठी रंग संगतीवर आधारित आहे, तपशील तक्ता ५.२७ मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता ५.२५ डी.ओ, एफ.सी, पीएच आणि बी.ओ.डी वर आधारित जल गुणवत्ता निर्देशांकच्या मोजणीसाठी सुधारित वजन.

मापदंड	एन.एस.एफ जल गुणवत्ता निर्देशांकचे मूळ वजन	के.प्र.नि. मंडळाची सुधारित वजन
डिझॉल्व्हड ऑक्सिजन (डीओ)	०.१७	०.३१
फीकल कोलिफॉर्मस (एफसी)	०.१५	०.२८
पीएच	०.१२	०.२२
बी.ओ.डी	०.१	०.१९
एकूण	०.५४	१

तक्ता ५.२६ डीओ, एफसी, पीएच आणि बीओडी साठी एन.एस.एफ. जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या गणनेसाठी वापरलेली उप-समीकरणे.

जल गुणवत्ता मापदंड (मानके)	श्रेणी लागू	समीकरण
डिझॉल्व्हड ऑक्सिजन (डीओ) (% व्यापकता)	० - ४०	$०.१८ + ०.६६ X \% \text{ व्यापकता डीओ}$
	४० - १००	$(-१३.५५) + १.१७ X \% \text{ व्यापकता डीओ}$
	१०० - १४०	$१६३.३४ - ०.६२ X \% \text{ व्यापकता डीओ}$
फीकल कोलिफॉर्मस (एफसी) (गणना/१०० मी.ली.)	१ - १०००	$९७.२ - २६.६ X \text{ लॉग एफसी}$
	१००० - १०००००	$४२.३३ - ७.७५ X \text{ लॉग एफसी}$
	> १०००००	२
पीएच	०२ - ०५	$१६.१ + ७.३५ X \text{ (पीएच)}$
	०५ - ७.३	$(-१४२.६७) + ३३.५ X \text{ (पीएच)}$
	७.३ - १०	$३१६.९६ - २९.८५ X \text{ (पीएच)}$
	१० - १२	$९६.१७ - ८.० X \text{ (पीएच)}$
	< २, > १२	०
बीओडी (मिलिग्रॅम/ली.)	० - १०	$९६.६७ - ७ X \text{ (बीओडी)}$
	१० - ३०	$३८.९ - १.२३ X \text{ (बीओडी)}$
	> ३०	२

तक्ता ५.२७ जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूतल जलाचे वर्गीकरण.

जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य	जल गुणवत्ता	कें. प्र. नि. मंडळाने केलेले वर्गीकरण	म. प्र. नि. मंडळाने केलेले वर्गीकरण	शेरा	अहवालात वापरलेले रंग वर्ग
६३ - १००	चांगले ते उत्कृष्ट	अ	अ-I	प्रदूषणरहित	
५० - ६३	मध्यम ते चांगले	ब	निर्धारित नसलेले	प्रदूषणरहित	
३८ - ५०	खराब	क	अ-II	प्रदूषित	
३८ आणि कमी	खराब ते अतिशय खराब	ड, इ	अ-III, अ-IV	तीव्र प्रदूषित	

५.३.१.२ भूजलासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ तक्ता ५.२८ मध्ये वर्णन केलेल्या मापदंडांसाठी वर्षातून दोनदा भूजल गुणवत्तेचे निरीक्षण करते. मापदंडांची कठीणता आणि पिण्याच्या उद्देशाने पाण्याच्या एकूण गुणवत्तेतील त्याचे सापेक्ष महत्त्व यावर आधारित प्रत्येक पॅरामीटरला कें. प्र. नि. मंडळाद्वारे विशिष्ट वजन नियुक्त केले आहे. ही वजने पाण्यात असताना सापेक्ष हानीकारकता दर्शवतात. जल गुणवत्ता निर्देशांक सहज समजण्यासाठी कलर कोडवर आधारित आहे, तपशील तक्ता ५.२९ मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता ५.२८ भूजलाच्या जल गुणवत्ता निर्देशांकासाठीच्या प्रत्येक मापदंडाचे सापेक्ष वजन.

रासायनिक मापदंड	पिण्याच्या पाण्याच्या गुणवत्तेसाठी भारतीय मानके		वजन (डब्ल्यू.आय.)			
	स्वीकारण्यायोग्य मर्यादा	परवानगीयोग्य मर्यादा	वजन (डब्ल्यू.आय.)	संबंधित वजन	मँगनीज, बायकार्बोनेट आणि लोहासह वजन	मँगनीज, बायकार्बोनेट आणि लोहासह सापेक्ष वजन
पीएच	६.५ - ८.५	सुट नाही	४	०.०९७५६	४	०.१३३३३
एकूण कडकपणा (टीएच)	३००	६००	२	०.०४८७८	२	०.०६६६७
कॅल्शियम	७५	२००	२	०.०४८७८	२	०.०६६६७
मॅग्नेशियम	३०	सुट नाही	२	०.०४८७८	२	०.०६६६७
बायकार्बोनेट	२४४	७३२	३	०.०७३१७	-	-
क्लोराईड	२५०	१०००	३	०.०७३१७	३	०.१
एकूण विरघळलेले घन (टीडीएस)	५००	२०००	४	०.०९७५६	४	०.१३३३३
फ्लोराईड	१	१.५	४	०.०९७५६	४	०.१३३३३
मँगनीज	०.१	०.३	४	०.०९७५६	-	-
नायट्रेट	४५	सुट नाही	५	०.१२१९५	५	०.१६६६७
लोह	०.३	सुट नाही	४	०.०९७५६	-	-
सल्फेट	२००	४००	४	०.०९७५६	४	०.१३३३३
एकूण			४१	१	३०	१

तक्ता ५.२९ जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूजल वर्गीकरण.

जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य	जल गुणवत्ता	अहवालात वापरलेले रंग वर्ग
<५०	उत्कृष्ट	
५० - १००	चांगले पाणी	
१०० - २००	खराब पाणी	
२०० - ३००	अतिशय खराब पाणी	
>३००	पिण्यास अयोग्य पाणी	

५.३.२ पृष्ठभागावरील जल गुणवत्तेचे सांख्यिकी तपशीलासह विश्लेषण

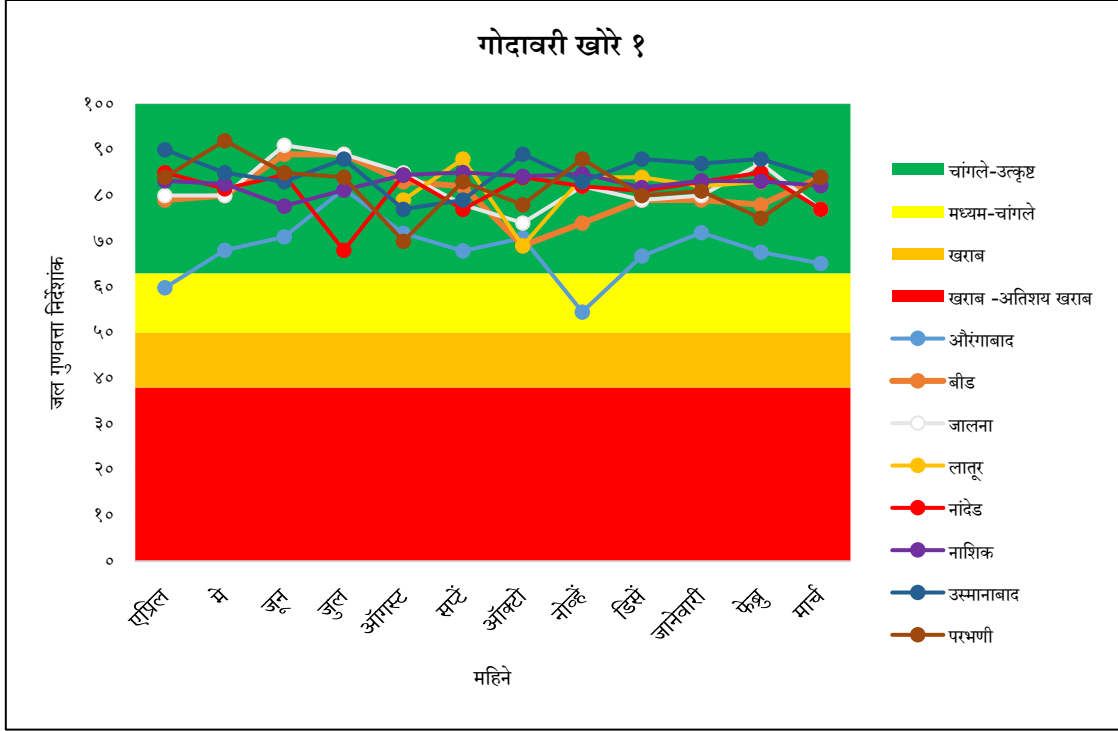
पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा अधिनियम २९) च्या कलम ३ मधील उपकलम (१) आणि (३) अंतर्गत स्थापन केलेल्या जल गुणवत्ता मूल्यांकन प्राधिकरणाने केलेल्या तरतुदीनुसार महाराष्ट्रातील जल गुणवत्तेचे निरीक्षण विविध संस्थांद्वारे केले जाते. जलविज्ञान प्रकल्प (एस.डब्ल्यू.), भूजल सर्वेक्षण आणि विकास संस्था (जी.एस.डी.ए.), केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (कें.प्र.नि. मंडळ), महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (म.प्र.नि. मंडळ), केंद्रीय जल आयोग (सी.डब्ल्यू.सी.) आणि केंद्रीय भूजल मंडळ (सी.जी.डब्ल्यू.बी.). कें.प्र.नि. मंडळाच्या राष्ट्रीय जल गुणवत्ता सनियंत्रण प्रकल्पाच्या अंतर्गत महाराष्ट्रातील जल गुणवत्तेच्या चाचणीचे परीक्षण म.प्र.नि. मंडळ (राज्य नोडल संस्था) द्वारे केले जाते. भारतातील सर्व राज्यांमध्ये राष्ट्रीय जल गुणवत्ता सनियंत्रण प्रकल्पाच्या अंतर्गत सर्वाधिक निरीक्षण केंद्रे महाराष्ट्रात आहेत. म.प्र.नि. मंडळाकडे क्षेत्र निरीक्षणे, सामान्य मापदंड, महत्त्वाची मापदंडे आणि ट्रेस धातू ह्या घटकांचा समावेश असलेल्या ४४ मापदंडांचे मापन करण्यासाठी पायाभूत सुविधा आहेत. भूतल जल आणि भूजल केंद्रांसाठी अनुक्रमे मासिक आणि सहा-मासिक वारंवारतेनुसार नमुन्यांची तपासणी केली जाते. जल गुणवत्तेची सतत दक्षता तपासण्यासाठी म.प्र.नि. मंडळा ने राज्यभर डब्ल्यू.क्यू.एम.एस. (जल गुणवत्ता परीक्षण केंद्रे) स्थापित केले आहेत.

सर्व स्थानकांवर दरमहा पृष्ठभागावरील जल गुणवत्तेचे परीक्षण केले जाते. खालील परिच्छेदांमध्ये खोऱ्यांनुसार अनुक्रमे ह्या केंद्रांची स्थाने दर्शविली आहेत. या विभागात तापी, कृष्णा, गोदावरी, खारे पाणी (समुद्र आणि खाडी) आणि पश्चिम वाहणाऱ्या नद्यांसाठी खोरे-निहाय जल गुणवत्ता निर्देशांक सादर केला आहे.

५.३.२.१ गोदावरी खोरे १

२०२२-२३ या वर्षासाठी गोदावरी खोरे १ चा जल गुणवत्ता निर्देशांक (डब्ल्यूक्यूआय) मासिक कल आकृती ५.३ मध्ये दर्शविला आहे. गोदावरी खोरे १ महाराष्ट्रातील आठ जिल्ह्यांमध्ये पसरले आहे. २०२२-२३ या संपूर्ण वर्षात जल गुणवत्ता प्रदूषित नव्हती आणि औरंगाबाद वगळता खोऱ्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये 'चांगले ते उत्कृष्ट' असे जल गुणवत्ता निर्देशांक होते हे या आकृतीवरून स्पष्ट होते. औरंगाबादमधील जल गुणवत्ता एप्रिल आणि नोव्हेंबर २०२२ मध्ये 'मध्यम ते चांगले' होती. लातूर जिल्ह्यात एप्रिल ते जुलै २०२२ आणि मार्च २०२३ या कालावधीत ठिकाणे कोरडी असल्याने जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद झाली नाही.

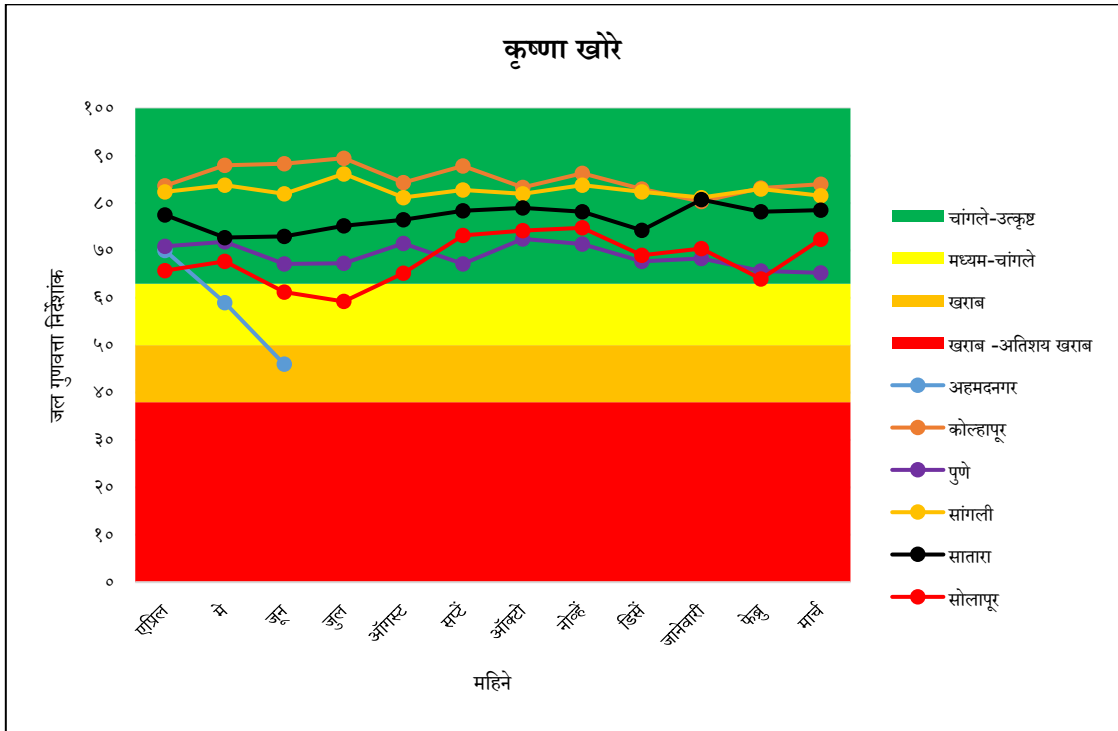

आकृती ५.३ गोदावरी खोरे १ ची महाराष्ट्रातील आठ जिल्ह्यांतील कामगिरी (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी).

५.३.२.२ कृष्णा खोरे

२०२२-२३ मध्ये कृष्णा खोऱ्यातील सहा जिल्ह्यांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांका मधील मासिक कल आकृती ५.४ मध्ये दर्शविला आहे. आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये, अहमदनगर (मे २०२२) आणि सोलापूर (जून आणि जुलै २०२२) जिल्ह्यांमध्ये 'मध्यम ते चांगले' असे जल गुणवत्ता निर्देशांक होते. उर्वरित चार जिल्ह्यांतील जल गुणवत्ता निर्देशांक वर्षभर 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून वर्गीकृत करण्यात आले होते.

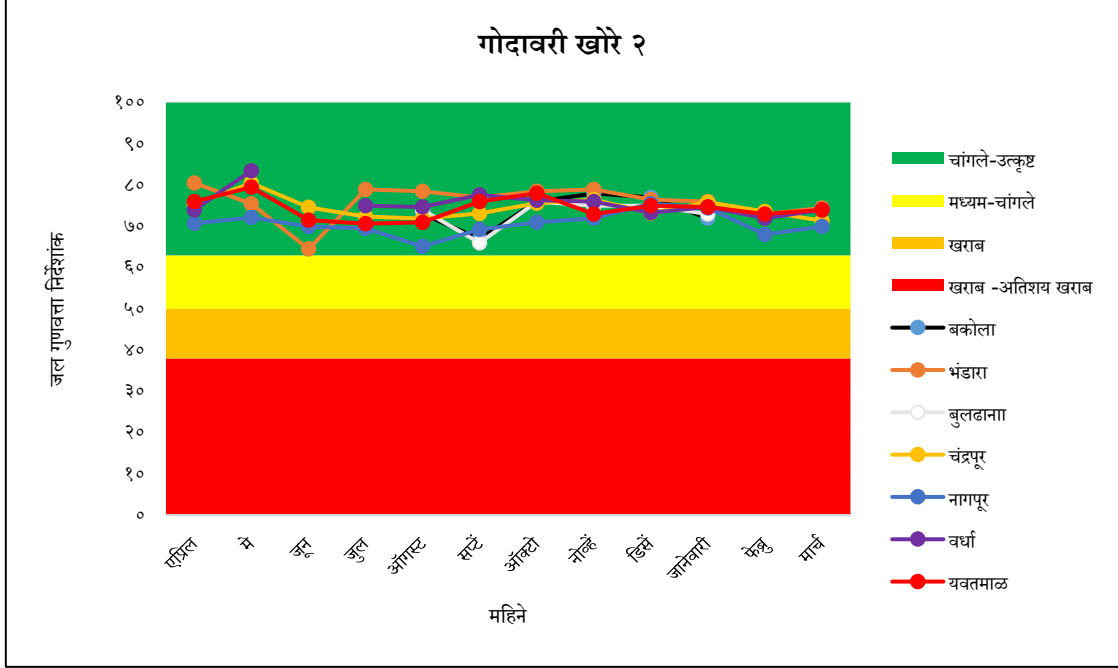

आकृती ५.४ कृष्णा खोऱ्याची महाराष्ट्रातील सहा जिल्ह्यांतील कामगिरी (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी).

५.३.२.३ गोदावरी खोरे २

अकोला, भंडारा, बुलढाणा, चंद्रपूर, नागपूर, वर्धा आणि यवतमाळ या सात जिल्ह्यांमध्ये गोदावरी खोरे २ मधील जल गुणवत्ता निर्देशांका मधील मासिक कल आकृती ५.५ मध्ये दर्शविला आहे. आलेख दाखवतो की या खोऱ्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये २०२२-२३ मध्ये 'चांगले ते उत्कृष्ट' असे जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे वर्गीकरण करण्यात आले होते जे दर्शविते की संपूर्ण वर्षभर जल प्रदूषणरहित होते.

वर्धा (जून २०२२), अकोला आणि बुलढाणा जिल्ह्यांमध्ये (एप्रिल ते जुलै २०२२, फेब्रुवारी आणि मार्च २०२३) ठिकाणे कोरडी असल्याने, माहिती नोंद करण्यात आली नाही.

आकृती ५.५ गोदावरी खोरे २ ची महाराष्ट्रातील सात जिल्ह्यांतील कामगिरी (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी).

५.३.२.४ तापी खोरे

२०२२-२३ या वर्षात तापी खोऱ्यातील सहा जिल्ह्यांतील जल गुणवत्ता निर्देशांकांमधील मासिक कल आकृती ५.६ मध्ये दर्शविला आहे. एप्रिल २०२२ ते मार्च २०२३ या कालावधीत सर्व सहा जिल्ह्यांतील जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगले ते उत्कृष्ट' होते. या महिन्यांत जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होते.

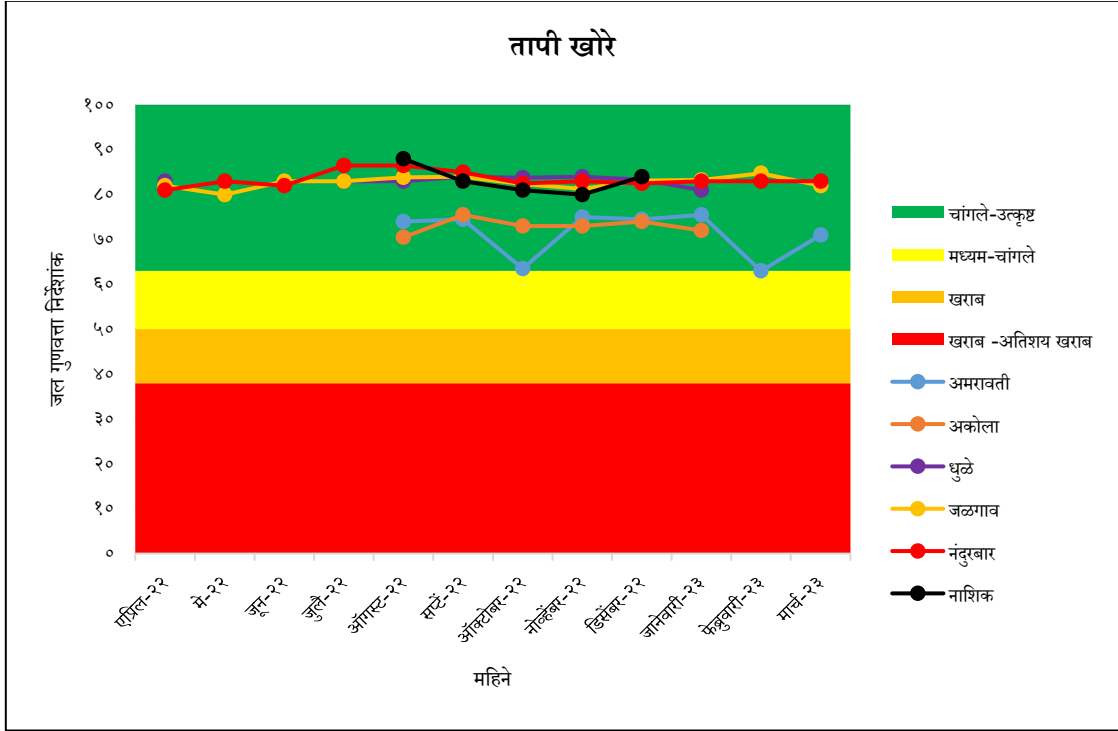
अमरावती जिल्ह्यात एप्रिल ते जुलै २०२२ या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद करण्यात आली नाही. अकोल्यात एप्रिल ते जुलै २०२२ आणि फेब्रुवारी २०२३ ते मार्च २०२३ या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद करण्यात आली नाही.

धुळे जिल्ह्याच्या बाबतीत, मे, जून २०२२, फेब्रुवारी २०२३ आणि मार्च २०२३ या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद झाली नाही. नाशिक जिल्ह्यात एप्रिल ते जुलै २०२२ आणि जानेवारी ते मार्च २०२३ मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद झाली नाही. ठिकाणे कोरडी असल्यामुळे नमुना संकलन अशक्य झाले.

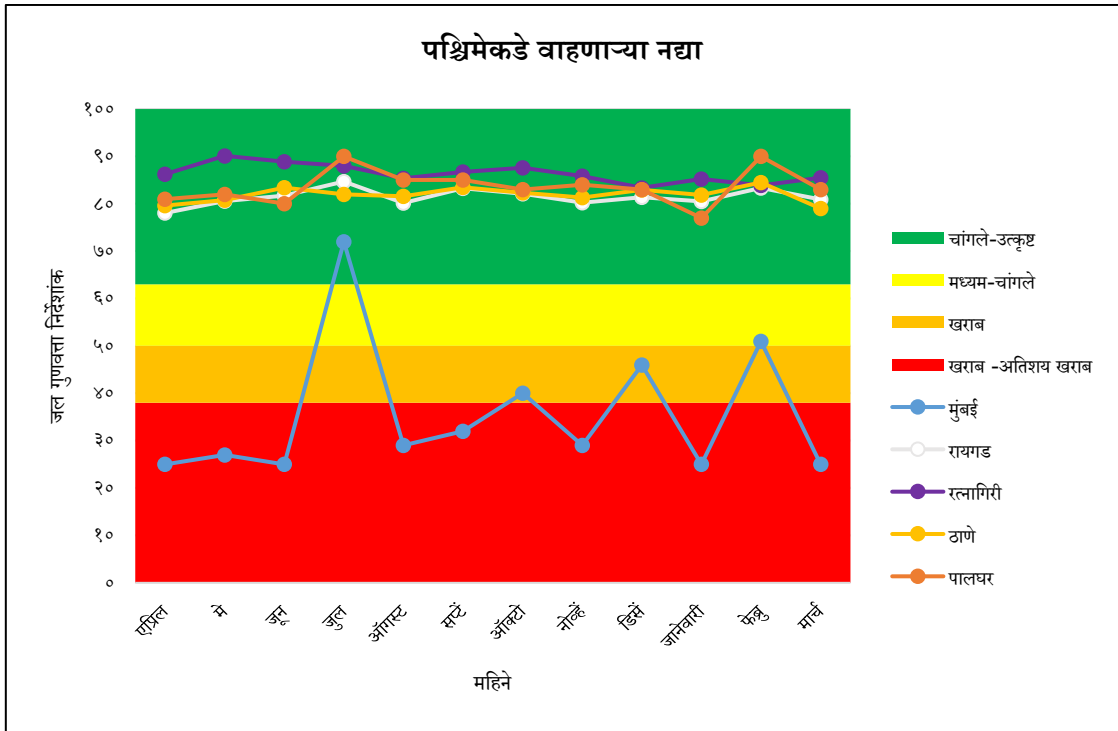
५.३.२.५ पश्चिमेकडे वाहण्याच्या नद्या

२०२२-२३ या वर्षात पाच जिल्ह्यांतील पश्चिम वाहणाऱ्या नद्यांच्या जल गुणवत्ता निर्देशांकांमधील मासिक कल आकृती ५.७ मध्ये दर्शविला आहे. रत्नागिरी, रायगड, पालघर आणि ठाणे जिल्ह्यात, जल गुणवत्ता वर्षभर प्रदूषणरहित असल्याचा अहवाल देण्यात आला आणि २०२२-२३ च्या प्रत्येक महिन्यासाठी 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद करण्यात आली.

मुंबईत, एप्रिल, मे, जून, ऑगस्ट, सप्टेंबर, नोव्हेंबर २०२२, जानेवारी २०२३ आणि मार्च २०२३ या महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'खराब ते अतिशय खराब' म्हणून करण्यात आली. या महिन्यांत जल तीव्र प्रमाणावर प्रदूषित होते. ऑक्टोबर आणि डिसेंबर २०२२ या महिन्यांमध्ये, 'खराब' जल गुणवत्ता निर्देशांक असल्याचे आढळून आल्यामुळे जल प्रदूषित असल्याचे दर्शविण्यात आले. जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद फक्त जुलै २०२२ मध्ये 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून करण्यात आली.

आकृती ५.६ तापी खोऱ्याची महाराष्ट्रातील सहा जिल्हांतील कामगिरी (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी).

आकृती ५.७ पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांची महाराष्ट्रातील पाच जिल्हांतील कामगिरी (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी).

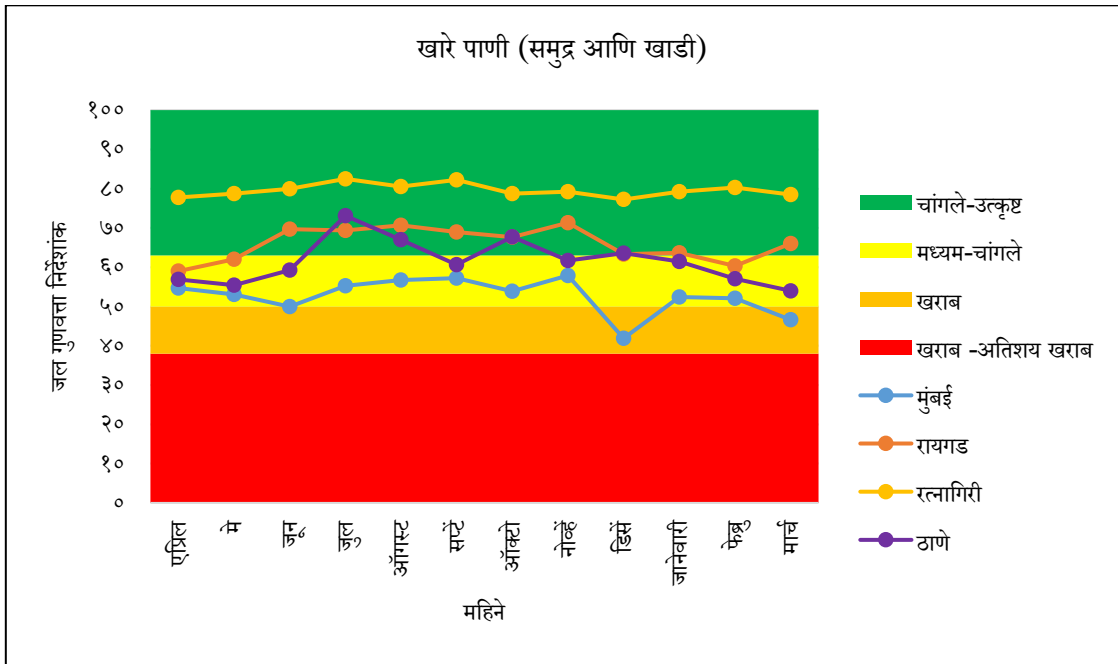
५.३.२.६ खारे पाणी (समुद्र आणि खाडी)

२०२२-२३ या वर्षात चार जिल्ह्यांमधील खारे पाणी (समुद्र आणि खाडी) खोऱ्यातील जल गुणवत्ता निर्देशांकामधील मासिक कल आकृती ५.८ मध्ये दर्शविला आहे. एप्रिल २०२२ ते मार्च २०२३ या संपूर्ण कालावधीसाठी रत्नागिरी जिल्ह्यासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून करण्यात आली. हे जल प्रदूषणरहित असल्याचे सूचित करते.

रायगडमध्ये, जून २०२२ ते मार्च २०२३ या महिन्यांत जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगले ते उत्कृष्ट' आणि एप्रिल, मे २०२२ आणि फेब्रुवारी २०२३ मध्ये 'मध्यम ते चांगले' म्हणून करण्यात आली. वर्षभर जल प्रदूषणरहित होते.

ठाणे जिल्ह्यात, जुलै, ऑगस्ट, ऑक्टोबर आणि डिसेंबर २०२२ या महिन्यांत जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून करण्यात आली. एप्रिल, मे, जून, सप्टेंबर, नोव्हेंबर २०२२, जानेवारी, फेब्रुवारी आणि मार्च २०२३ या महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक 'मध्यम ते चांगले' म्हणून नोंदवले गेले. या महिन्यांत जल प्रदूषणरहित होते .

मुंबईत एप्रिल ते नोव्हेंबर २०२२, जानेवारी आणि फेब्रुवारी २०२३ या महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'मध्यम ते चांगले' म्हणून करण्यात आली. या महिन्यांत जल प्रदूषणरहित होते. डिसेंबर २०२२ आणि मार्च २०२३ मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'खराब' म्हणून करण्यात आली होती जे या कालावधीत जल प्रदूषित असल्याचे दर्शवते.

आकृती ५.८ खारे पाणी (समुद्र/ खाडी) ची महाराष्ट्रातील चार जिल्ह्यांतील कामगिरी (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी).

५.३.३ भूजल गुणवत्तेचे सांख्यिकीय तपशीलासह विश्लेषण

महाराष्ट्रात, सीजीडब्लूबी (केंद्रीय भूजल मंडळ), जीएसडीए (भूजल सर्वेक्षण आणि विकास संस्था) आणि म.प्र.नि. मंडळ राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये भूजल गुणवत्तेचे निरीक्षण करतात. राज्यातील विविध क्षेत्रांमधील भूजलाच्या पाण्याची गुणवत्ता तक्ता ५.३० मध्ये दर्शविली आहे, ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील ६६ भूजल डब्ल्यूक्यूएमएस साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये, नऊ भूजल नोंदी 'पिण्यास अयोग्य पाणी' म्हणून वर्गीकृत करण्यात आल्या (केंद्र क्रमांक २८२५, २००४, २८३४, २८१९, २८२१, २८२२, २८२३ आणि १९९०). ११ निरीक्षण केंद्रांवर भूजल गुणवत्तेच्या १७ नोंदी 'उत्कृष्ट' (केंद्र क्रमांक २०७, २१५, २१७, २१८, २१९, २२०, २८२९, २८३२, २८३३, २८३४ आणि २८३५) असल्याचे आढळून आले. १७

निरीक्षण केंद्र आहेत ज्यामध्ये एप्रिल आणि डिसेंबर या दोन्ही महिन्यांत कोणतीही माहिती नोंद करण्यात आली नाही. ते केंद्र म्हणजे २००१, २८२४, २२०२, १९८४, १९८६, १९८८, २८१८, १९८९, १९९८, २८२७, २०००, २०९, २१०, २११, २१२, २१३ आणि २१४.

जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूजल वर्गीकरण.

जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य	जल गुणवत्ता	अहवालात वापरलेले रंग वर्ग
<५०	उत्कृष्ट	
५० - १००	चांगले पाणी	
१०० - २००	खराब पाणी	
२०० - ३००	अतिशय खराब पाणी	
>३००	पिण्यास अयोग्य पाणी	

तक्ता ५.३० विविध विभागांमधील भूजल गुणवत्ता निर्देशांक.

एप्रिल - २०२२	-	कोरडे	१२२	१३४	१५३	-	३५७	८५	१०३	८५
डिसेंबर - २०२२	-	१३७	१५५	१९३	१५८	-	१९१	६८	८९	९४
केंद्र क्रमांक	२००१	२००२	१९९३	२२००	२२०१	२८२४	२८२५	१९९४	२००३	२८२८
विभाग	अमरावती		औरंगाबाद				चंद्रपूर			

एप्रिल - २०२२	३१०	१०४	१४०	९२	११०	-
डिसेंबर - २०२२	१०७	१२६	११८	७५	८३	-
केंद्र क्रमांक	२००४	२००५	२००६	२००७	२००८	२२०२
विभाग	कोल्हापूर					

एप्रिल - २०२२	४१	८१	९२	३१	२९	३६१	३४	२१	२७
डिसेंबर - २०२२	३८	६१	९६	२३	२८	२५	२३	२२	२१
केंद्र क्रमांक	२८२९	२८३०	२८३१	२८३२	२८३३	२८३४	२८३५	२१९	२२०
विभाग	कोल्हापूर								

एप्रिल-२०२२	-	१३१	-	११२	-
डिसेंबर-२०२२	-	१०६	कोरडे	७६	कोरडे
केंद्र क्रमांक	१९८४	१९८५	१९८६	१९८७	१९८८
विभाग	ठाणे				

एप्रिल-२०२२	७२	३४६	६३	३९६	३८१	४२४	
डिसेंबर-२०२२	८२	३०८	११०	१६३	१६३	१६६	
केंद्र क्रमांक	१९९२	२८१९	२८२०	२८२१	२८२२	२८२३	
विभाग	पुणे						
एप्रिल - २०२२	१०४	३३४	८३	६१	१५७	५३	कोरडे

डिसेंबर - २०२२	-	१९७	१९८	११९	१८७	९४	-
केंद्र क्रमांक	२२१	१९९०	१९९१	२२०४	२८१६	२८१७	२८१८
विभाग	नाशिक						

एप्रिल - २०२२	-	५७	५३
डिसेंबर - २०२२	-	३८	३५
केंद्र क्रमांक	१९८९	२१७	२१८
विभाग	रायगड		

एप्रिल- २०२२	१०९	११७	-	कोरडे	७४	कोरडे	९२	१४८	कोरडे
डिसेंबर- २०२२	८२	११७	७६	-	७७	-	८४	८१	-
केंद्र क्रमांक	१९९५	१९९६	१९९७	१९९८	१९९९	२०००	२२०३	२८२६	२८२७
विभाग	नागपूर								

एप्रिल- २०२२	-	-	-	-	-
डिसेंबर- २०२२	-	-	-	-	-
केंद्र क्रमांक	२०९	२१०	२११	२१२	२१३
विभाग	नागपूर				

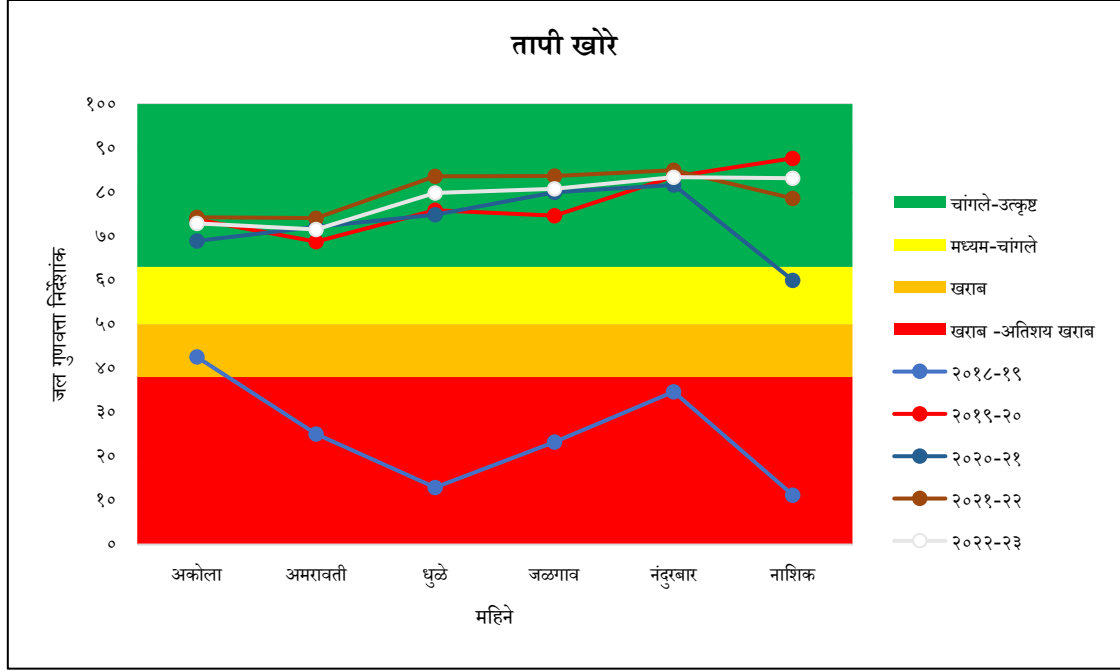
एप्रिल- २०२२	१८४	९८	३७	१०६	-	९०
डिसेंबर- २०२२	२३२	१०४	९४	७५	-	४८
केंद्र क्रमांक	२०५	२०६	२०७	२०८	२१४	२१५
विभाग	कल्याण				नवी मुंबई	

५.३.४ खोऱ्यामधील जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण पाच वर्षांसाठी

५.३.४.१ तापी खोऱ्यासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.९ तापी खोऱ्यासाठी २०१८-१९, २०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षांसाठी सहा जिल्ह्यांतील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शवते. २०१८-१९ वर्षासाठी सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक अमरावती, धुळे, जळगाव, नंदुरबार आणि नाशिक जिल्ह्यांमध्ये 'खराब ते अतिशय खराब' होते. या जिल्ह्यांतील जल गुणवत्ता तीव्र प्रमाणात प्रदूषित होती. अकोला जिल्ह्यात, जल गुणवत्ता प्रदूषित होती आणि 'खराब' म्हणून वर्गीकृत करण्यात आली.

वर्ष २०१९-२० साठी सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक सर्व जिल्ह्यांसाठी सातत्याने 'चांगले ते उत्कृष्ट' श्रेणीत होते आणि वर्षभरातील जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित म्हणून वर्गीकृत करण्यात आली होती. सन २०२०-२१ मध्ये नाशिक वगळता सर्व जिल्ह्यांमध्ये वर्षभर जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून करण्यात आली. जल गुणवत्ता निर्देशांक 'मध्यम ते चांगले' या श्रेणीत असल्याने नाशिक जिल्ह्यातील जल गुणवत्ता प्रदूषित होती. तर, २०२२-२३ साठी, सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक सर्व महिन्यांत 'चांगले ते उत्कृष्ट' श्रेणीमध्ये नोंदवले गेले. २०२१-२२ च्या जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या तुलनेत २०२२-२३ च्या जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्यांमध्ये थोडी घट झाली आहे.

आकृती ५.९ तापी खोऱ्यासाठी कलाचे विश्लेषण.

५.३.४.२ गोदावरी खोरे १ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.१० गोदावरी खोरे १ साठी २०१८-१९ ते २०२२-२३ या वर्षातील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शवते. औरंगाबाद, बीड, जालना, लातूर, नांदेड, नाशिक, उस्मानाबाद आणि परभणी या आठ जिल्ह्यांमधील जल गुणवत्तेचे विश्लेषण करण्यात आले.

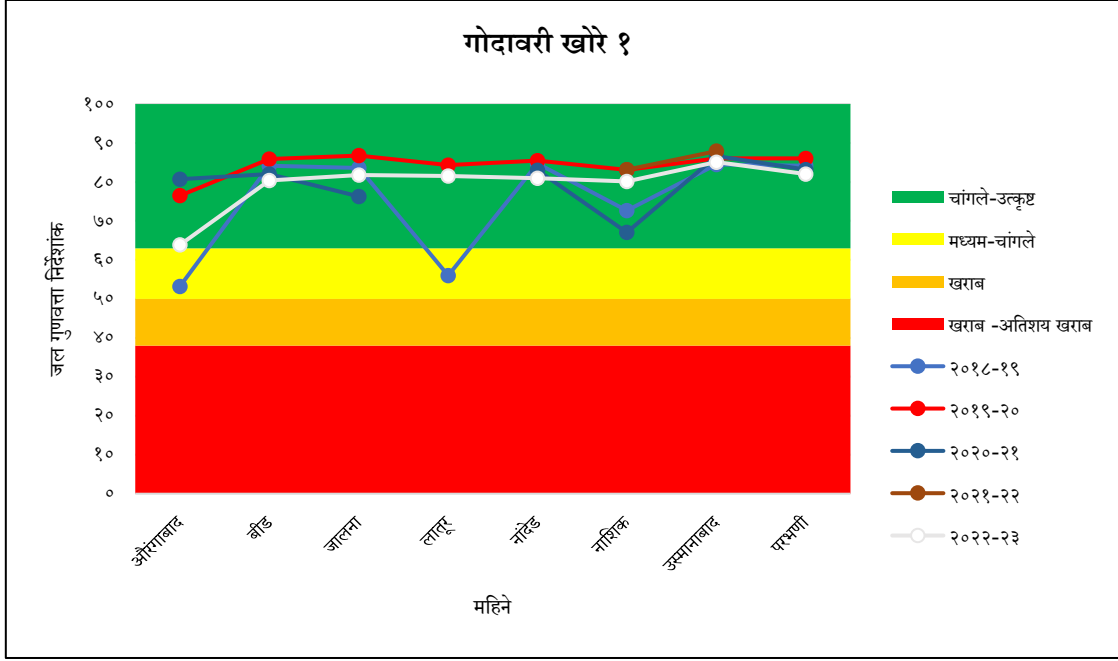
औरंगाबाद आणि लातूर जिल्ह्यांमध्ये २०१८-१९ या वर्षासाठी सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'मध्यम ते चांगले' म्हणून नोंदवण्यात आले. जल गुणवत्ता निर्देशांक उर्वरित जिल्ह्यांमध्ये 'चांगले ते उत्कृष्ट' श्रेणीत होते. २०१९-२० ते २०२२-२३ या वर्षासाठी जल गुणवत्ता 'चांगले ते उत्कृष्ट' अशी राहिली. २०२२-२१ मध्ये लातूर जिल्ह्याची जल गुणवत्ता निर्देशांकाची सरासरी नोंदवण्यात आली नाही. तर २०२१-२२ या वर्षासाठी केवळ नाशिक आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यांतील जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदवण्यात आले आहेत.

५.३.४.३ गोदावरी खोरे २ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे कल विश्लेषण

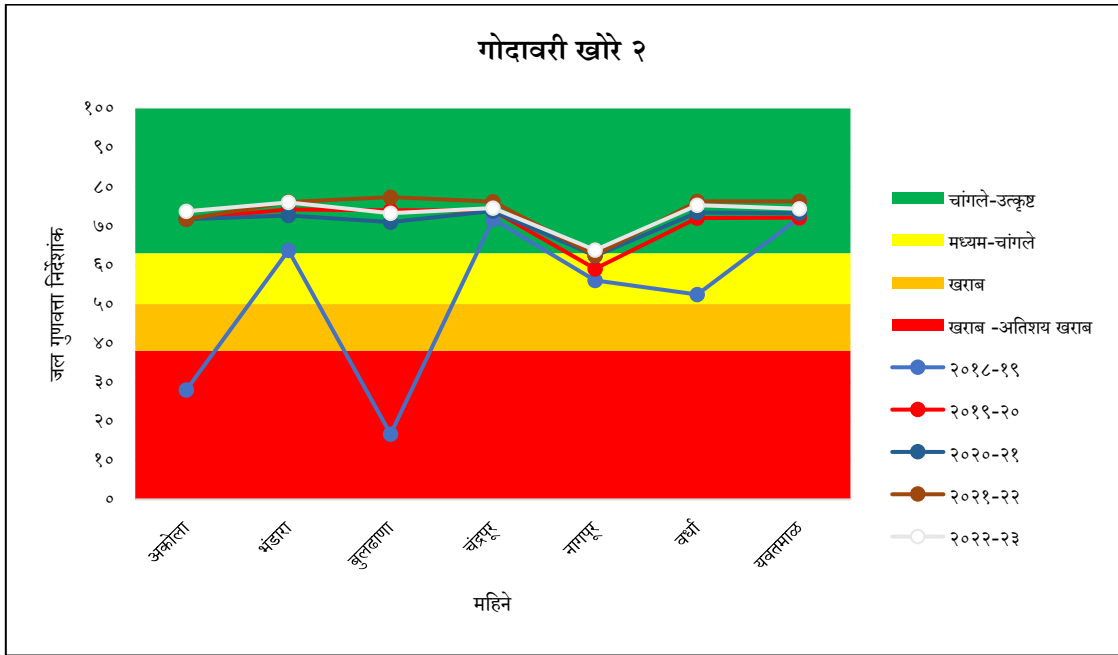
आकृती ५.११ वरून, गोदावरी खोरे २ साठी २०१८-१९, २०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षासाठी सात जिल्ह्यांतील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शवते.

२०१८-१९ या वर्षासाठी भंडारा, चंद्रपूर आणि यवतमाळ जिल्ह्यांमध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून करण्यात आली. अकोला आणि बुलढाणा जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता तीव्र प्रमाणात प्रदूषित झाली होती कारण जल गुणवत्ता निर्देशांक 'खराब ते अतिशय खराब' या श्रेणीमध्ये होते. २०१९-२० या वर्षात, नागपूर वगळता सर्व जिल्ह्यांमध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगले ते उत्कृष्ट' श्रेणीमध्ये करण्यात आली, ज्यामध्ये जल गुणवत्ता 'मध्यम ते चांगले' होती.

२०२०-२१ आणि २०२१-२२ तसेच २०२२-२३ या वर्षांमध्ये सातही जिल्ह्यांसाठी 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंद करण्यात आली. २०२१-२२ च्या जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या मूल्यांच्या तुलनेत, २०२२-२३ वर्षातील जल गुणवत्ता निर्देशांकाची मूल्ये अकोला आणि नागपूर जिल्ह्यांमध्ये किरकोळ वाढ दर्शवतात.

आकृती ५.१० गोदावरी खोरे १ साठी कलाचे विश्लेषण.

आकृती ५.११ गोदावरी खोरे २ साठी कलाचे विश्लेषण.

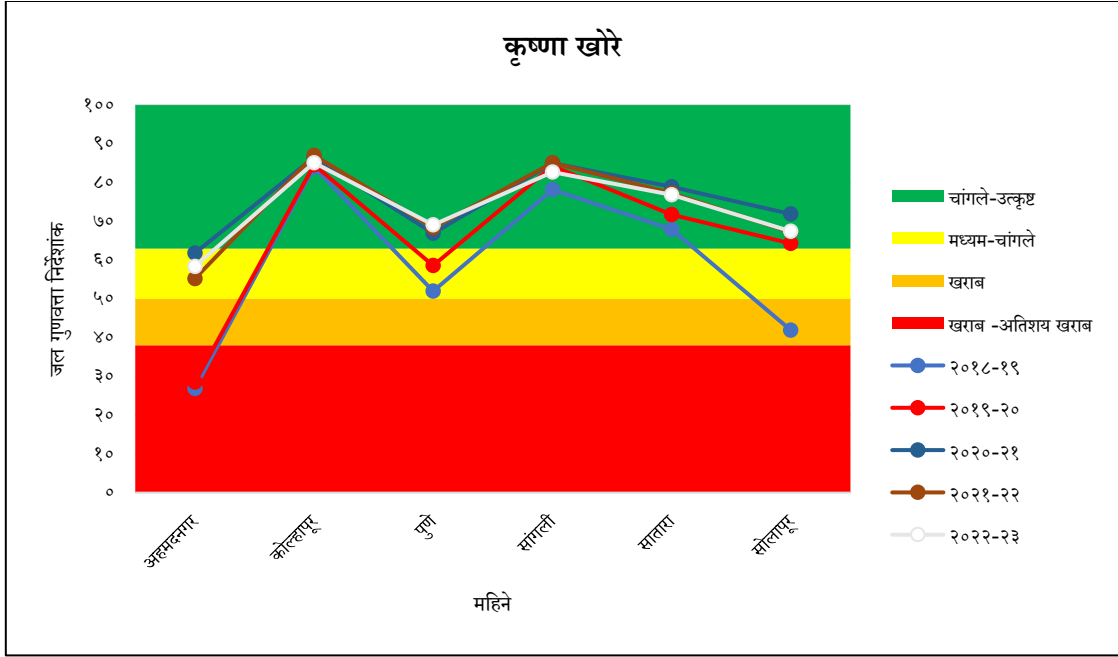
५.३.४.४ कृष्णा खोऱ्यासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.१२ कृष्णा खोऱ्यासाठी २०१८-१९, २०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षातील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शवते. २०१८-१९ मध्ये, सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक कोल्हापूर, सांगली आणि सातारा जिल्ह्यांमध्ये 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून वर्गीकृत करण्यात आले.

२०१९-२० मध्ये कोल्हापूर, सांगली, सातारा आणि सोलापूर जिल्ह्यात जल गुणवत्ता 'चांगले ते उत्कृष्ट' होती. अहमदनगर आणि पुणे जिल्ह्यांमध्ये, सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक अनुक्रमे 'खराब ते अतिशय खराब' आणि 'मध्यम ते चांगले' असे वर्गीकृत केले गेले.

२०२०-२१, २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षासाठी, जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे अहमदनगर वगळता सर्व जिल्ह्यांमध्ये 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून वर्गीकरण करण्यात आले आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील जल गुणवत्ता २०२०-२१ पासून 'मध्यम ते चांगले' आहे.

आकृती ५.१२ कृष्णा खोऱ्यासाठी कलाचे विश्लेषण.

५.३.४.५ पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

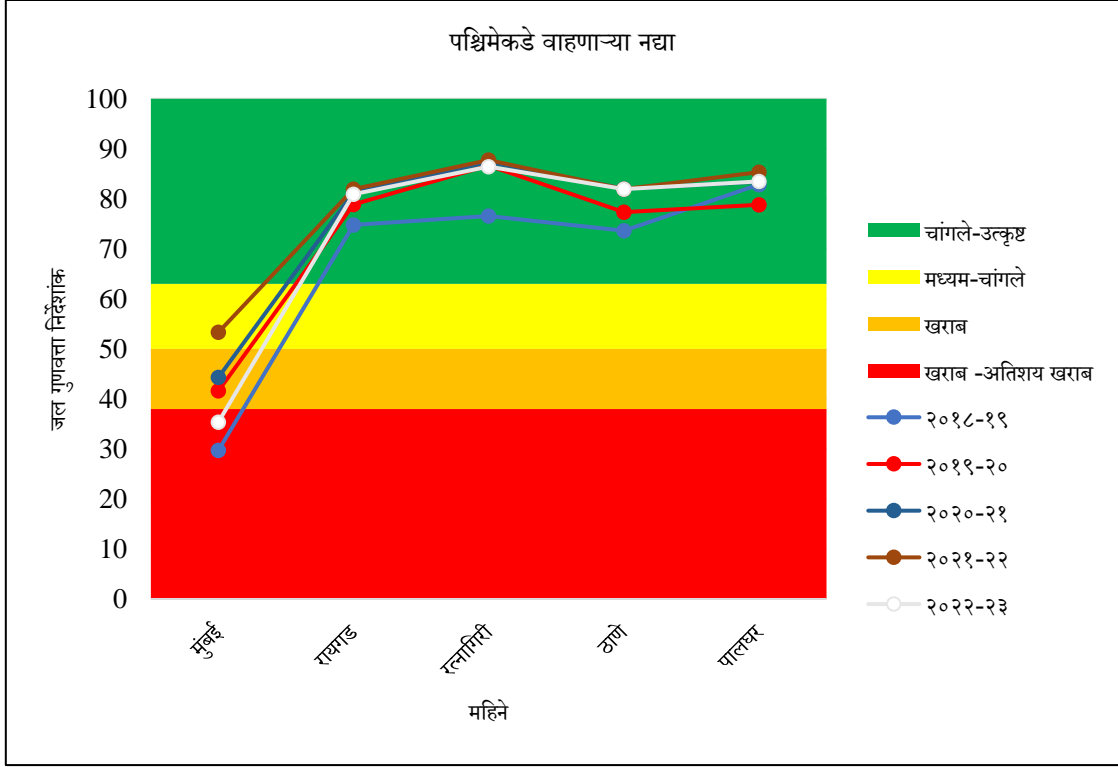
आकृती ५.१३ पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांसाठी २०१८-१९ ते २०२२-२३ या वर्षातील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शवते. मुंबई, रायगड, रत्नागिरी, ठाणे आणि पालघर जिल्ह्यातील जल गुणवत्तेचे विश्लेषण करण्यात आले.

मुंबई वगळता, २०१८-१९ पासून सर्व पाच वर्षांसाठी सर्व जिल्ह्यांची सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांकाची मूल्ये 'चांगले ते उत्कृष्ट' श्रेणीमध्ये नोंदवली गेली. मुंबई जिल्ह्यात २०१९-२०, २०२०-२१ मध्ये सरासरी जल गुणवत्ता 'खराब', २०२१-२२ मध्ये 'मध्यम ते चांगले' आणि २०१८-१९, २०२२-२३ मध्ये 'खराब ते अतिशय खराब' अशी नोंदवली गेली.

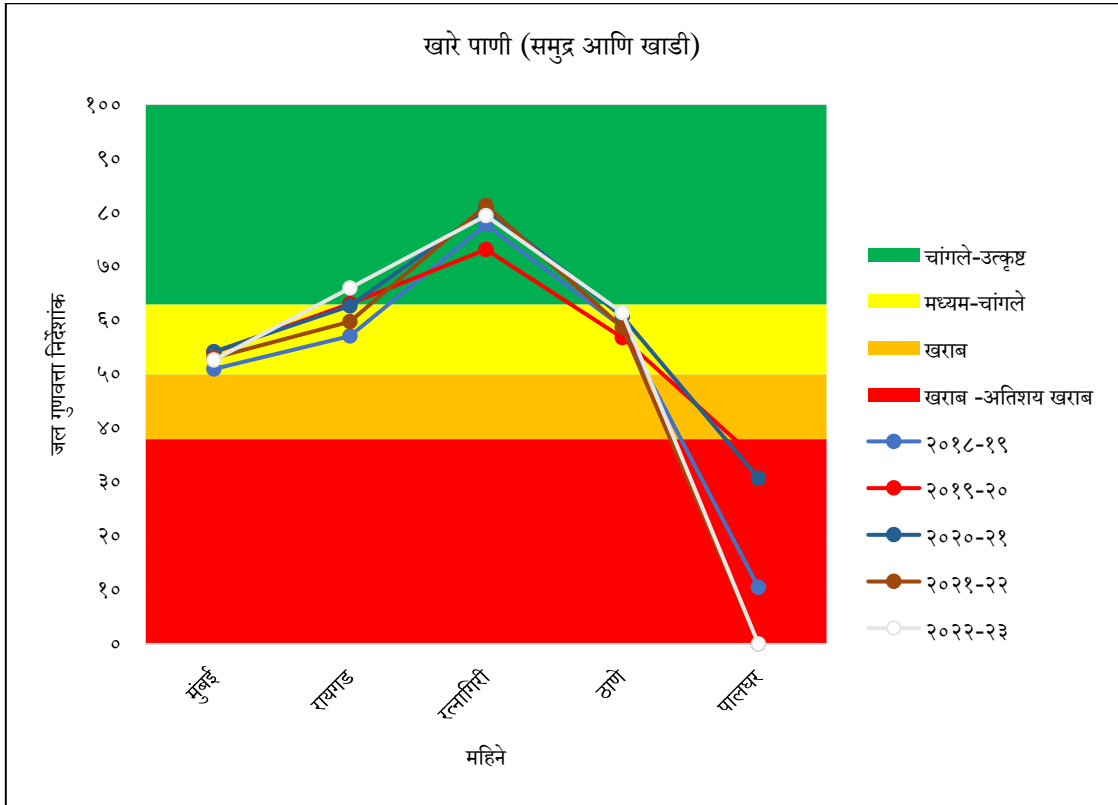
५.३.४.६ खारे पाणी (समुद्र व खाडी) उप-खोरे या साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा २०१८-१९, २०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२ आणि २०२२-२३ वर्षातील खारे पाणी (समुद्र आणि खाडी) साठीचा कल आकृती ५.१४ मध्ये निर्देशित केला आहे. २०१८-१९ या वर्षात फक्त रत्नागिरी जिल्ह्यात सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून करण्यात आली. पालघर जिल्ह्यात 'खराब ते अतिशय खराब' आणि मुंबई, ठाणे, रायगड जिल्ह्यात 'मध्यम ते चांगले' असे वर्गीकरण करण्यात आले. या जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होते. २०१९-२० आणि २०२०-२१ मध्ये असेच परिणाम दिसून आले.

२०२१-२२ साठी सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक रत्नागिरी जिल्ह्यात 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंदवले गेले, जे दर्शविते की जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होते. मुंबई, रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यांमध्ये, सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य 'मध्यम ते चांगले' म्हणून वर्गीकृत केले गेले. सन २०२२-२३ मध्ये, जल गुणवत्ता निर्देशांक रायगड, रत्नागिरी जिल्ह्यांमध्ये 'चांगले ते उत्कृष्ट' आणि मुंबई आणि ठाणे जिल्ह्यांमध्ये 'मध्यम ते चांगले' होते. पालघर जिल्ह्यात २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या मूल्यांची नोंद झालेली नाही.

आकृती ५.१३ पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांसाठी कलाचे विश्लेषण.

आकृती ५.१४ खारे पाणी (समुद्र व खाडी) उप-खारे या साठी कलाचे विश्लेषण.

५.४ औद्योगिक प्रदूषण

शहरीकरणामुळे आणि चांगल्या राहणीमानाच्या इच्छेमुळे शहरांमध्ये लहान-मोठ्या कंपन्यांची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. ही क्षेत्रे मोठ्या प्रमाणावर उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन करतात आणि बाजार अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. तथापि, अनेक लघु-उद्योगांना त्यांची अनियोजित वाढ, प्रवेशयोग्य उपचार उपकरणांचा अभाव आणि विविध प्रकारच्या व्यापार पद्धतींमुळे पर्यावरणाचे पालन करणे कठीण झाले आहे. या मर्यादांमुळे सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे [कॉमन एफ्लुएंट ट्रीटमेंट प्लांट्स (सीईटीपी)] ची कल्पना उदयास आली. सीईटीपी उद्योगांच्या विविध उद्योगांद्वारे व्युत्पन्न केलेल्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सामूहिक उपाय प्रदान करतात. पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालयाने (एमओईएफसीसी १९८९ मध्ये अधिसूचना जारी केल्या ज्यात विशिष्ट उद्योगांच्या कार्यास प्रतिबंधित किंवा मर्यादित केले गेले. या उद्योगांच्या स्थानाबाबत निर्णय घेणे सोपे करण्यासाठी अधिसूचनांमध्ये उद्योगांचे 'लाल', 'केशरी', 'हिरवे' व 'पांढरे' असे वर्गीकरण करण्याची कल्पना मांडण्यात आली आहे. त्यानंतर या संकल्पनेचा वापर केवळ उद्योग शोधण्याच्या उद्दिष्टासाठीच नाही तर उद्योगांच्या पाळत ठेवणे आणि तपासणीशी संबंधित मानके विकसित करणे आणि संमती व्यवस्थापित करण्याच्या उद्देशाने देखील विस्तारित करण्यात आला. उद्योगांचा आकार आणि संसाधनांचा वापर हे आतापर्यंतच्या प्रक्रियेचे वर्गीकरण करण्याचे मुख्य घटक आहेत. मुख्य निकषाने उत्सर्जन आणि सांडपाणी सोडण्यापासून होणारे प्रदूषण विचारात घेतले नाही किंवा आरोग्यावर होणारा संभाव्य परिणाम विचारात घेतलेला नाही.

केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळे आणि वन, पर्यावरण आणि जलवायू परिवर्तन मंत्रालय ह्या संस्थांमध्ये झालेल्या चर्चासत्रांमध्ये औद्योगिक क्षेत्राच्या वर्गीकरणाच्या प्रदूषण निर्देशांकाच्या श्रेणीचे निकष पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आले आहेत.

- प्रदूषण निर्देशांक मूल्य ६० आणि त्याहून अधिक असलेले उद्योग - लाल श्रेणी
  - प्रदूषण निर्देशांक मूल्य ४१ आणि ५९ दरम्यान असलेले उद्योग - केशरी श्रेणी
  - प्रदूषण निर्देशांक मूल्य २१ आणि ४० दरम्यान असलेले उद्योग - हिरवी श्रेणी
  - प्रदूषण निर्देशांक मूल्य २० पेक्षा कमी आणि २० असलेले उद्योग - पांढरी श्रेणी
- या वर्गीकरणाच्या आधारे महाराष्ट्रातील उद्योगांची संख्या तक्ता ५.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ५.३१ महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांचे विभाजन.

	मोठे	मध्यम	लहान
लाल	४२९५	७६२	१३५४२
आरोग्य सेवा	१२७१५		
केशरी	३६४६	१५२८	२८६४४
हिरवे	१०७८	८८९	४९२०७
पांढरे	३६२४		

५.४.१ सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीचे आकडेवारीसह विश्लेषण.

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे स्वच्छ पर्यावरणाच्या दिशेने एक पाऊल म्हणून काम करतात आणि प्रदूषकांवर सहज नियंत्रण ठेवण्यासाठी उद्योगांना मदत करण्यासोबतच संपूर्ण समाजाला सेवा देतात. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कल्पनेचे बरेच फायदे आहेत. सांडपाण्यातील दूषित घटकांचे प्रमाण काही क्षेत्रांमधून योग्य पातळीवर कमी करणे तांत्रिक आणि आर्थिकदृष्ट्या आव्हानात्मक असू शकते.

खालील तक्त्यामध्ये प्रत्येक श्रेणीमधील उद्योगांची राज्यातील विभागांनुसार संख्या, निर्माण झालेल्या आणि प्रक्रिया करण्यात आलेल्या सांडपाण्याविषयीचा तपशील आणि सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीचे विश्लेषण यावर प्रदेश निहाय माहिती उपलब्ध आहे. खालील परिच्छेदातील सारण्या २०२२-२३ या वर्षात बीओडी आणि सीओडी साठी वैयक्तिक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया

केंद्राद्वारे नोंद केलेली सरासरी मूल्ये दर्शवितात. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीच्या मूल्यमापनासाठी सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राद्वारे निर्धारित मानकांचा विचार केला गेला आहे.

बीओडी → भूपृष्ठावरील पाणी - ३० मिग्रॅ/लि
सिंचनासाठी जमीन - १०० मिग्रॅ/लि
सागरी किनारपट्टी क्षेत्र - १०० मिग्रॅ/लि

सीओडी → भूपृष्ठावरील पाणी - २५० मिग्रॅ/लि
सागरी किनारपट्टी क्षेत्र - २५० मिग्रॅ/लि

- सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची संख्या आणि एकूण क्षमता (विद्यमान आणि बांधकामाधीन): २५ सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे : २२०.८५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- महाराष्ट्रात एकूण कार्यरत सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची संख्या: २५
- महाराष्ट्रातील एकूण बांधकामाधीन सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची संख्या: २
- महाराष्ट्रात कार्यरत नसलेल्या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची एकूण संख्या: १
- राज्यातील उद्योगांची संख्या : १,१९,९३०
- सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमधून सांडपाण्याच्या भाराचे प्रमाण: १७०.४६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन

प्रत्येक प्रदेशातील विविध श्रेणीतील उद्योगांची संख्या तक्ता ५.३२ मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता ५.३२ राज्यातील उद्योगांचे वर्गीकरण.

अमरावती			औरंगाबाद			चंद्रपूर		
मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान
२	१६	५०२८	७१	७९	६३५५	१०	७	७९२
२७	२१	२२२०	१४३	११४	२८५८	२०	४१	५०४
३१	८	१४४	३४०	४०	५७८	१३९	४३	१०३
एकूण पांढरे - १२			एकूण पांढरे - १३			एकूण पांढरे - ०		
कोल्हापूर			मुंबई			नागपूर		
मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान
४७	३२	८२५६	२८	४०	२६५७	२२	३१	३०२६
१०९	११९	५१९४	६५०	२४९	१२८६	१४४	११७	३०६९
२९७	८०	१३३१	३४८	२६	७५०	२८४	४२	११०२
एकूण पांढरे - २४३८			एकूण पांढरे - ०			एकूण पांढरे - ३४		
नवी मुंबई			पुणे			रायगड		
मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान
७६	७६	२२५३	५५७	४०९	९१४५	४७	३९	८०६
१९२	१२३	१३३५	१६४३	४१२	५४३८	१२४	४९	७३८
२३६	५८	११६२	१४५७	१७२	२८१२	२७२	५४	५२८
एकूण पांढरे - ४			एकूण पांढरे - ०			एकूण पांढरे - ३५		

कल्याण		
मोठे	मध्यम	लहान
३९	३६	२२३६
१३०	७४	१४५३
१७१	७१	२१८६
एकूण पांढरे - १४		

नाशिक		
मोठे	मध्यम	लहान
१३९	९६	६४४०
२०८	१६१	३४१५
४७२	१०९	१७४७
एकूण पांढरे - १०७४		

ठाणे		
मोठे	मध्यम	लहान
४०	२८	२२१३
२५६	४८	११३४
२४८	५९	१०९९
एकूण पांढरे - ०		

५.४.१.१ अमरावती

अमरावती विभागात ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया क्षमता असलेले एक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र (सीईटीपी) आहे. २०२२ ते २०२३ या कालावधीत १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन इतका सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. २०२२-२३ या वर्षातील या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची वार्षिक कामगिरी तक्ता ५.३३ मध्ये दिलेली आहे. वार्षिक कामगिरी आकृती ५.१५ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ५.३३ अमरावती विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीसाठी वार्षिक सरासरी माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रति लिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
अतिरिक्त अमरावती औद्योगिक क्षेत्र	३०४.८६	८३८.६६	१२.७४	३९.८२

अतिरिक्त अमरावती औद्योगिक क्षेत्र,

- क्षमता - ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर
- कार्यप्रदर्शन - ९५.८२% बी.ओ.डी. मध्ये घट आणि ९५.२५% सी.ओ.डी. मध्ये घट बी.ओ.डी. साठी १०० मिलिग्रॅम प्रति लिटर ची निर्धारित मर्यादा प्राप्त झाली.

५.४.१.२ औरंगाबाद

वाळूजच्या म.औ.वि.म. परिसरात फक्त एक कार्यरत सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहे; एसएमएस वाळूज सीईटीपी प्रा. लि., आणि त्याची प्रक्रिया क्षमता १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढी आहे. तक्ता ५.३४ या क्षेत्रातील सीईटीपीची कामगिरी दर्शवितो, तर आकृती ५.१६ त्याचे ग्राफिकल प्रतिनिधित्व प्रदान करते.

तक्ता ५.३४ औरंगाबाद विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची वार्षिक सरासरी माहिती.

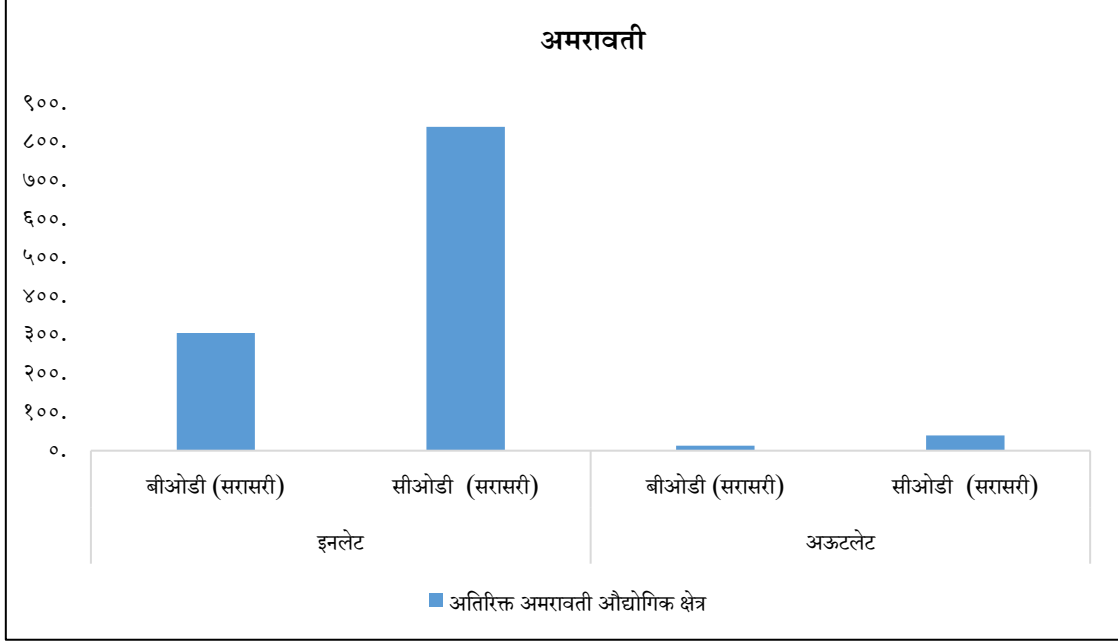
मापदंडे मिलिग्रॅम प्रति लिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
एस.एम.एस वाळूज सीईटीपी प्रा. लि.	३६६.२९	१०९१.२५	२६.०७	९७.२५

एसएमएससाठी वाळूज सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रा. लि.,

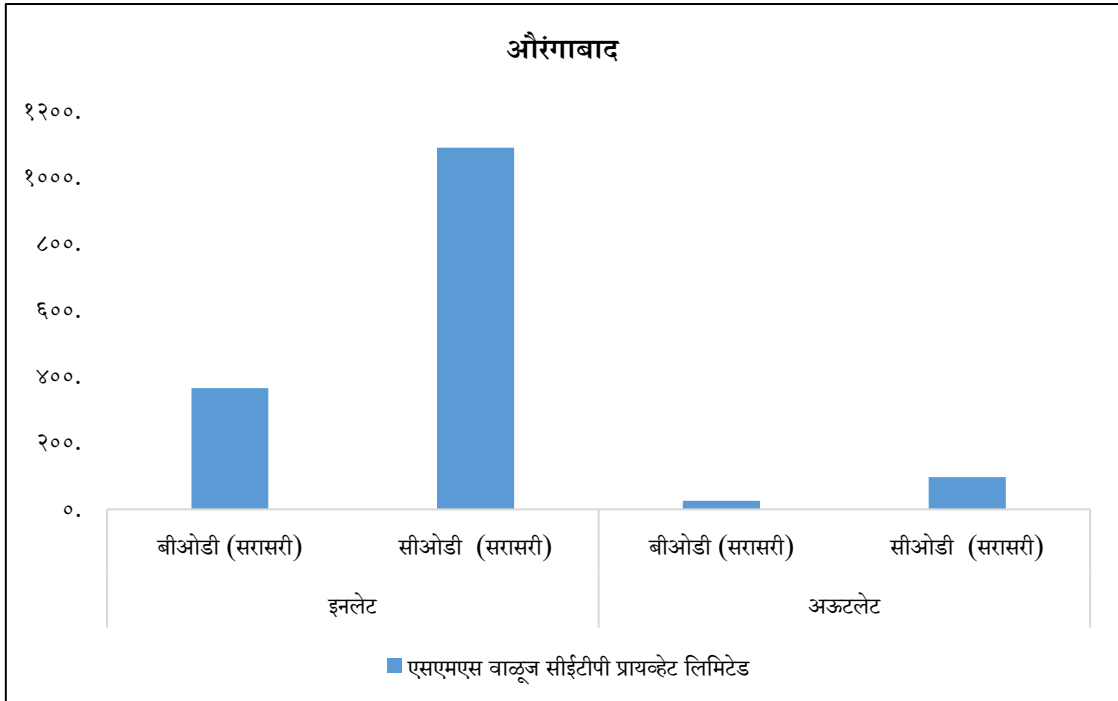
- क्षमता - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन

- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्देशात भूतलावरील पाणी
- कार्यप्रदर्शन - ९२.८८% बी.ओ.डी. मध्ये घट आणि ९१.०८% सी.ओ.डी. मध्ये घट

निर्धारित मर्यादा बी.ओ.डी. साठी ३० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सी.ओ.डी. साठी अनुक्रमे २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर, प्राप्त झाले.

आकृती ५.१५ अमरावती विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

आकृती ५.१६ औरंगाबाद विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.३ कल्याण

आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये विभागात ५ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यरत आहेत. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची एकूण प्रक्रिया क्षमता २६.५५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे आणि २३.६९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन घरगुती सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्राप्त झाले. अंबरनाथ

एमआयडीसी येथील सीईटीपी कार्यरत नाही. कल्याण विभागातील सर्व सीईटीपीची वार्षिक कामगिरी तक्ता ५.३५ मध्ये दर्शविली आहे आणि आकृती ५.१७ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ५.३५ कल्याण विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रति लिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
ए.सी.एम.ए. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित	२७५.९२	८२८.०८	३८.२९	१२८.९२
बदलापूर सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र संस्था	४८९.६८	१४१८.३८	१४४.२६	४५२.६८
चिखलोली- मोरिवली सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र	३३७.३	९७३.८८	५४.५६	१७५.०४
डोंबिवली बेटर एन्व्हायर्नमेंट सिस्टिम असोसिएशन	४७७.०५	१२३६.५	८०.८	२२०.१
डोंबिवली सीईटीपी (केमिकल) (टप्पा-II)	६६१.७५	१९७८.७	११५.७३	३५८.४

ए.सी.एम.ए. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी लि.,

- क्षमता - ०.२५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ०.०५१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - खोल पृष्ठभागाच्या पाण्यात
- कार्यप्रदर्शन - ८६.१२% बी.ओ.डी. मध्ये घट आणि ८४.४३% सी.ओ.डी. मध्ये घट बी.ओ.डी. चे सरासरी आउटलेट मूल्य ३० मिलिग्रॅम प्रति लिटर च्या निर्धारित स्त्राव मर्यादित नव्हते.

बदलापूर सीईटीपी असोसिएशन,

- क्षमता - ८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - खोल पृष्ठभागाच्या पाण्यात
- कार्यप्रदर्शन - ७०.५३% बी.ओ.डी मध्ये घट आणि ६८.०८% सी.ओ.डी मध्ये घट सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्य बीओडी साठी ३० मिलिग्रॅम प्रति लिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रति लिटरच्या निर्धारित मर्यादित नव्हते.

चिखलोली-मोरिवली सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी,

- क्षमता - ०.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ०.१४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
- कार्यप्रदर्शन - ८३.८२ % बी.ओ.डी मध्ये घट आणि ८२.०२ % सी.ओ.डी मध्ये घट सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बी.ओ.डी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रति लिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रति लिटरच्या निर्धारित मर्यादित होती.

डोंबिवली बेटर एन्व्हायर्नमेंट सिस्टम असोसिएशन,

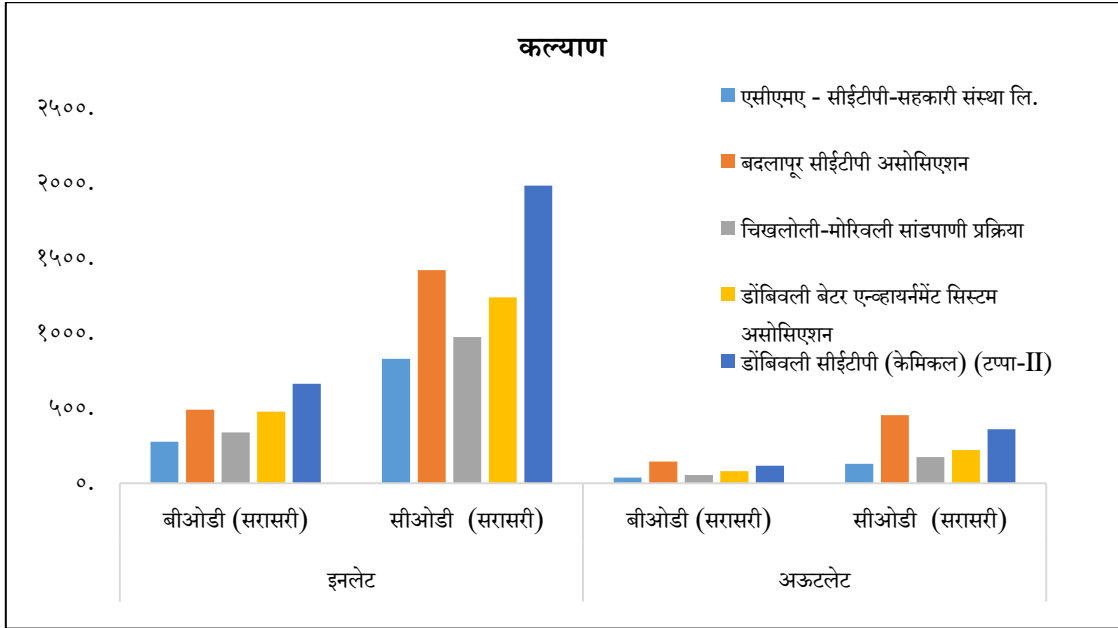
- क्षमता - १६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
- कार्यप्रदर्शन - ८३.०६% बी.ओ.डी मध्ये घट आणि ८२.१९% सी.ओ.डी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटरच्या निर्धारित मर्यादित होती.

डोंबिवली सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र (केमिकल) (टप्पा -II),

- क्षमता - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - खोल पृष्ठभागाच्या पाण्यात
- कार्यप्रदर्शन - ८२.५१% बीओडी मध्ये घट आणि ८१.८८% सीओडी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी ३० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित निर्धारित मर्यादित नव्हती.

आकृती ५.१७ कल्याण विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.४ कोल्हापूर

या विभागात पाच सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे कार्यरत आहेत, ज्यामध्ये दोन बांधकामाधीन आहेत. या केंद्रांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता २९.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढी आहे. या विभागातील उद्योगांद्वारे निर्माण झालेले आणि प्रक्रिया करण्यात आलेल्या सांडपाण्याचे प्रमाण १५.४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढे होते. तक्ता ५.३६ कोल्हापूर विभागातील प्रत्येक सीईटीपीसाठी तपासलेल्या मापदंडांचे प्रतिनिधित्व करतो. हे आकृती ५.१८ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.३६ कोल्हापूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीसाठी वार्षिक सरासरी माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
एल. के. अक्रिवते सहकारी औद्योगिक इस्टेट मर्यादित	५९५.८१	१८९८.८८	५१.२६	१७१.८
लोटे परशुराम पर्यावरण संरक्षण सहकारी संस्था	१२८०.७८	४०२०.२७	७४.५८	२२९.४१
कागल-हातकणंगले सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र	७१.१६	२२८.४	१६.४	७४.३१
इचलकरंजी कापड विकास समूह मर्यादित (१२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	५६९.४६	१७११.८	२७.०४	१०७.८८
इचलकरंजी कापड विकास समूह मर्यादित (१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	३९८.५	१२१६.३४	२१.०७	८९.७३

एल.के. अक्रिवते इंडस्ट्रियल को-ऑप इस्टेट लि. ,

- क्षमता - ०.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ०.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारपट्टीच्या भागात
- कार्यप्रदर्शन - ९१.३९% बी.ओ.डी मध्ये घट आणि ९०.९५% सी.ओ.डी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्य बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटरच्या निर्धारित मर्यादित होती.

लोटे परशुराम पर्यावरण संरक्षण को-ऑप सोसायटी,

- क्षमता - ६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४.६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारपट्टीच्या भागात
- कार्यप्रदर्शन - ९४.१७% बी.ओ.डी मध्ये घट आणि ९४.२९% सी.ओ.डी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्य बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटरच्या निर्धारित मर्यादित होती.

कागल-हातकणंगले सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र,

- क्षमता - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर
- कार्यप्रदर्शन - ७६.९५% बीओडी मध्ये घट आणि ६७.४६% सीओडी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्य बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटरच्या निर्धारित मर्यादित आत होती.

इचलकरंजी टेक्सटाईल डेव्हलपमेंट क्लस्टर लि. (१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन) (बांधकाम चालू)

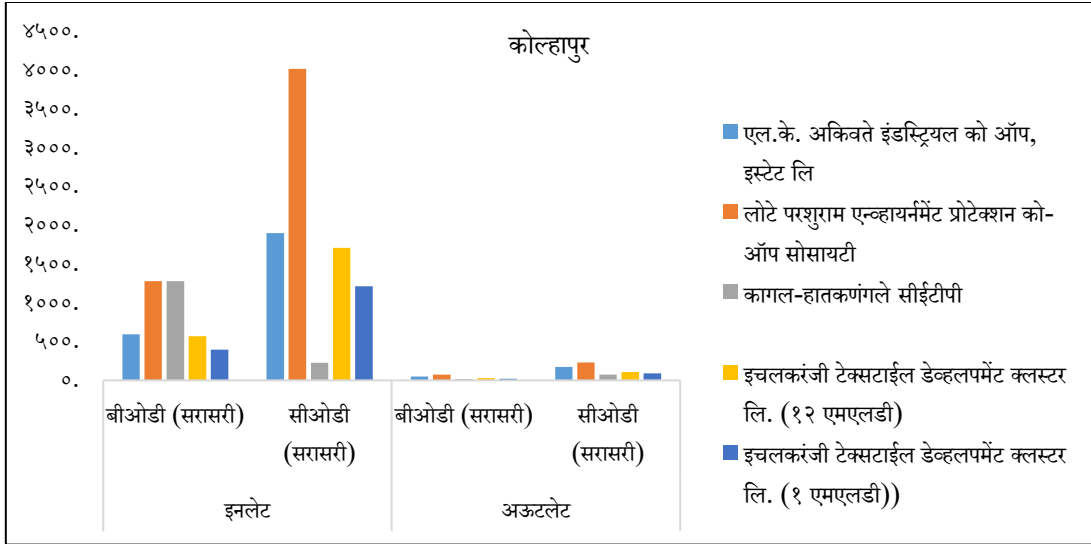
- क्षमता - १ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्देशीय पृष्ठभागाच्या पाण्यात
- कार्यप्रदर्शन - ९४.७१ % बीओडी मध्ये घट आणि ९२.६२ % सीओडी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्य बी.ओ.डी साठी ३० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सी.ओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटरच्या निर्धारित मर्यादित होती.

इचलकरंजी टेक्सटाईल डेव्हलपमेंट क्लस्टर लि. (१२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन) (बांधकाम चालू),

- क्षमता - १२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - खोल पृष्ठभागाच्या पाण्यात
- कार्यप्रदर्शन - ९५.२५% बीओडी मध्ये घट आणि ९३.६९ % सीओडी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्य बीओडी साठी ३० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटरच्या निर्धारित मर्यादित होती.

आकृती ५.१८ कोल्हापुर विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.५ नवी मुंबई

या विभागामध्ये, ४९.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन च्या एकत्रित प्रक्रीया क्षमतेसह दोन सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे कार्यरत आहेत आणि सांडपाण्याचा भार ४१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. तक्ता ५.३४ मध्ये प्रत्येक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राचे कार्यप्रदर्शन दर्शविले आहे. तक्ता ५.३७ आणि आकृती ५.१९ प्रत्येक सीईटीपीची कामगिरी दर्शवितो.

तक्ता ५.३७ नवी मुंबई विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राच्या कामगिरीसाठी वार्षिक सरासरी माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इन्लेट (सरासरी)		आउटलेट (सरासरी)	
	बी.ओ.डी	सी.ओ.डी	बी.ओ.डी	सी.ओ.डी
तळोजा सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे सहकारी संस्था	११४५.४१	३५८१.५	२६५	७८२.३८
ठाणे बेलापूर असोसिएशन	५२७.८४	१५३७.३३	६३.९८	२००.६९

तळोजा सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सहकारी संस्थेसाठी,

- क्षमता - २२.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारपट्टीच्या भागात
- कार्यप्रदर्शन - ७६.८६% बीओडी मध्ये घट आणि ७८.१५% सीओडी मध्ये घट

सीईटीपीची सरासरी आउटलेट मूल्य बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या मर्यादित निर्धारित मानक नव्हती.

ठाणे - बेलापूर असोसिएशनसाठी,

- क्षमता - २७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारपट्टीच्या भागात
- कार्यप्रदर्शन - ८७.८७% बीओडी मध्ये घट आणि ८६.९४% सीओडी घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या मर्यादित निर्धारित मानक होती.

५.५.१.६ नागपूर

नागपूर विभागात, ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया क्षमतेसह एक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यरत आहे. २०२२-२३ आर्थिक वर्षासाठी प्राप्त झालेल्या सांडपाण्याचे प्रमाण ४.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते. तक्ता ५.३८ विश्लेषण केलेल्या मापदंडांच्या वार्षिक सरासरीचा तपशील प्रदान करतो आणि आकृती ५.२० त्याचे ग्राफिकल प्रतिनिधित्व देते.

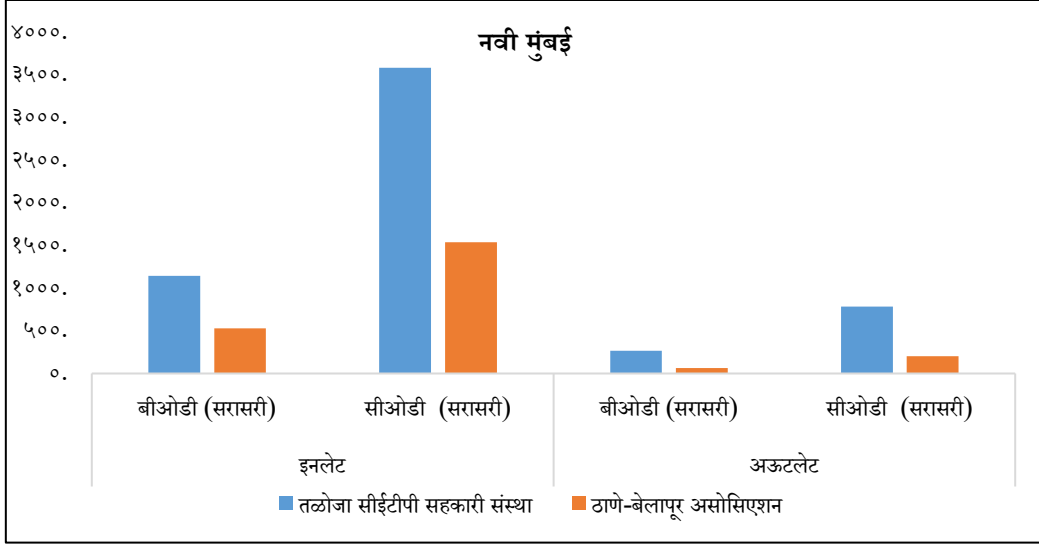
तक्ता ५.३८ नागपूर विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीसाठी वार्षिक सरासरी माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट (सरासरी)		आउटलेट (सरासरी)	
	बी.ओ.डी.	सी.ओ.डी.	बी.ओ.डी.	सी.ओ.डी.
बुटीबोरी सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र खाजगी मर्यादित	३५३.५४	९२७.०८	२२.४६	६१.९४

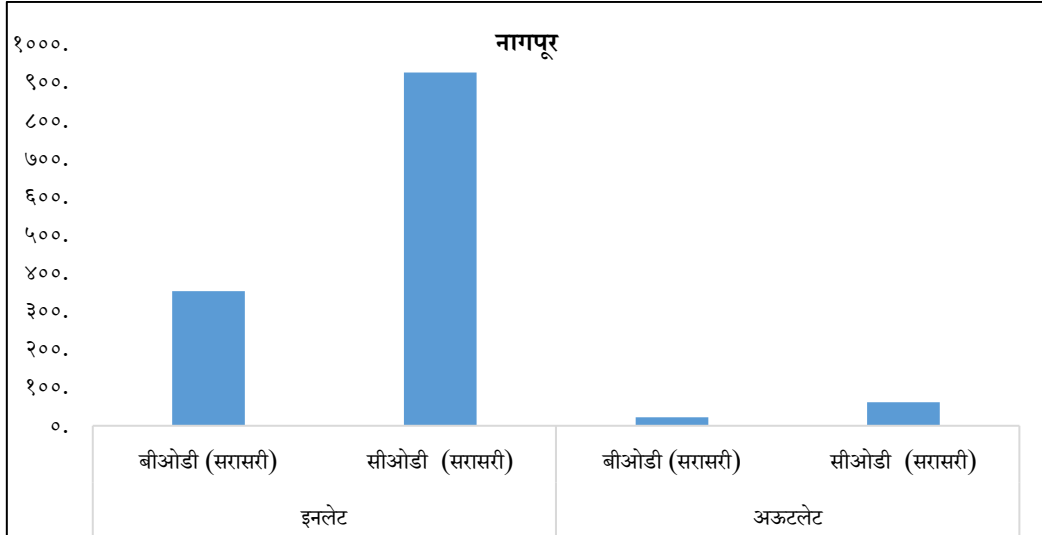
बुटीबोरी सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रायव्हेट लिमिटेड साठी,

- क्षमता - ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - खोल पृष्ठभागाच्या पाण्यात
- कार्यप्रदर्शन - ९३.६४% बीओडी मध्ये घट आणि ९३.३१% सीओडी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी ३० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या मानक विहित मर्यादेच्या आत होती.

आकृती ५.१९ नवी मुंबई विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

आकृती ५.२० नागपूर विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.५.१.७ पुणे

पुणे विभागात १२.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सामूहिक प्रक्रीया क्षमतेसह पाच सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे कार्यरत आहेत. सन २०२२-२३ या वर्षी या विभागामध्ये निर्माण झालेले एकूण औद्योगिक सांडपाणी ६.३७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते. पुणे विभागातील सर्व सीईटीपीची कामगिरी तक्ता ५.३९ मध्ये आणि आकृती ५.२१ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ५.३९ पुणे विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राच्या कामगिरीसाठी वार्षिक सरासरी माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट (सरासरी)		आउटलेट (सरासरी)	
	बी.ओ.डी.	सी.ओ.डी.	बी.ओ.डी.	सी.ओ.डी.
ग्रीनफिल्ड सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे	२२४	६५०.२३	१०५.१८	२९०.७७
हायड्रो एअर टेक्टोनिक्स (पीसीडी)	३३.४८	९०.८८	२३	५८.२२
अक्कलकोट सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे	३७४.३७	१०५१.९५	१०७.७३	२९८.९७

कुरकुंभ पर्यावरण संरक्षण सहकारी सोसायटी	२२९.९८	६६०.३८	९२.९	२५३.६
रांजणगाव सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे	१५३.४३	४१७.६	९४.०९	२६६.७

ग्रीनफिल्ड सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रायव्हेट लिमिटेड

- क्षमता - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ०.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
- कार्यप्रदर्शन - ५३.०४% बीओडी मध्ये घट आणि ५५.२८% सीओडी मध्ये घट

सीईटीपी ची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मर्यादित मानक नव्हती.

हायड्रो एअर टेक्नॉलॉक्स,

- क्षमता - ४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर
- कार्यप्रदर्शन - ३१.३०% बीओडी मध्ये घट आणि ३५.९३% सीओडी मध्ये घट

सीईटीपी चे सरासरी आउटलेट मूल्य बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मर्यादित मानक होती.

अक्कलकोट सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र,

- क्षमता - ३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्देशीय पृष्ठभागाच्या पाण्यात
- कार्यप्रदर्शन - ७१.२२% बीओडी मध्ये घट आणि ७१.५७% सीओडी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी ३० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मर्यादित मानक नव्हती.

कुरकुंभ पर्यावरण संरक्षण सहकारी संस्था,

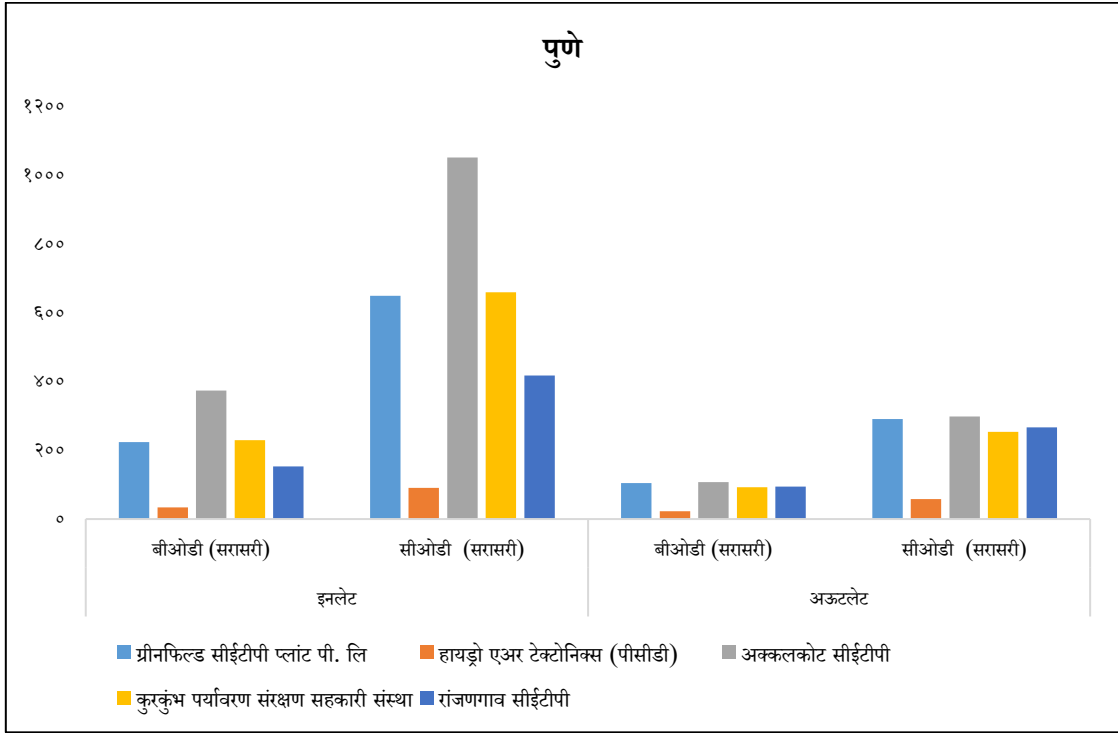
- क्षमता - १ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ०.३७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर
- कार्यप्रदर्शन - ५९.६०% बीओडी मध्ये घट आणि ६१.५९% सीओडी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या निर्धारित मर्यादित मानक होते.

रांजणगाव सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रा साठी,

- क्षमता - ३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर

- कार्यप्रदर्शन - ३८.६७ % बीओडी मध्ये घट आणि ३६.१३ % सीओडी मध्ये घट
सीईटीपी चे सरासरी आउटलेट मूल्य बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मर्यादित मानक होते.

आकृती ५.२१ पुणे विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.८ रायगड

या विभागात, ३२.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन च्या एकत्रित प्रक्रिया क्षमतेसह तीन सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे कार्यरत आहेत. २०२२-२३ मध्ये, सांडपाण्याचे एकूण प्रमाण ३३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते. सीईटीपीची वार्षिक कामगिरी तक्ता ५.४० मध्ये दिली आहे आणि आकृती ५.२२ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ५.४० रायगड विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीसाठी वार्षिक सरासरी माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट (सरासरी)		आउटलेट (सरासरी)	
	बी.ओ.डी.	सी.ओ.डी.	बी.ओ.डी.	बी.ओ.डी.
एम.एम.एस. नियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित	२३३.२२	७०२.८	४०.३७	१४२.५१
पी.आर.आय.ए सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र (I) मर्यादित	१२३.१७	३४५.१२	५१.९५	१४८.७४
आरआयए सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित को-ऑप. सोसायटी लि.	१००५.२९	२९७२.६२	१५१.४	४६६.१५

एम.एम.ए सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित,

- क्षमता - ७.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ८.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात

● कार्यप्रदर्शन - ८२.६९ % बीओडी मध्ये घट आणि ७९.७२ % सीओडी मध्ये घट
सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मर्यादित मानक होती.

पी.आर.आय.ए. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र (I) मर्यादित ,

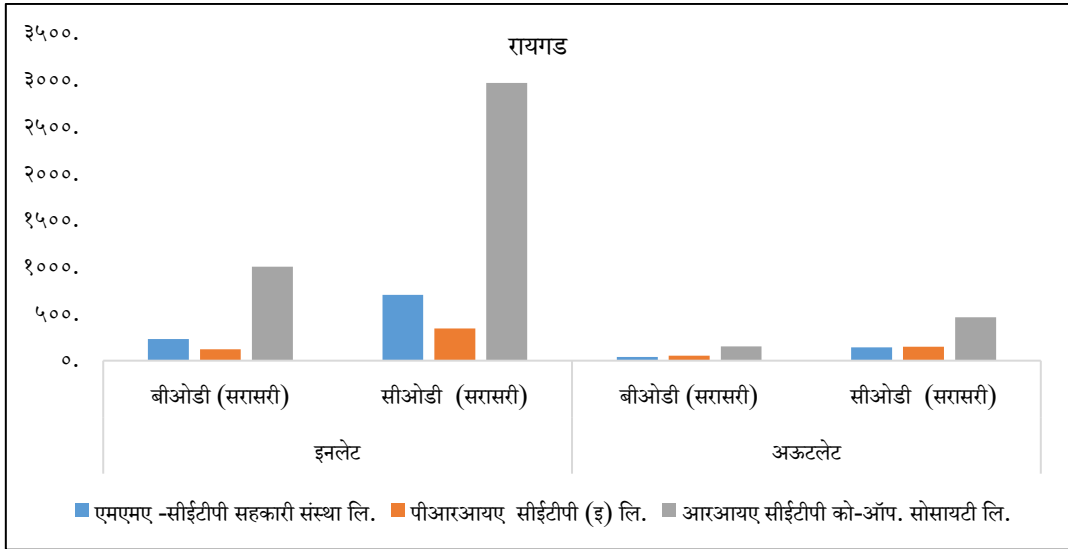
- क्षमता - १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
- कार्यप्रदर्शन - ५७.८२% बीओडी मध्ये घट आणि ५६.९०% सीओडी मध्ये घट

सीईटीपी ची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मर्यादित मानक होती.

आर.आय.ए सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित को-ऑप. सोसायटी लि. ,

- क्षमता - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ९.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
- कार्यप्रदर्शन - ८४.९३% बीओडी मध्ये घट आणि ८४.३१% सीओडी मध्ये घट

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मर्यादित मानक नव्हती.

आकृती ५.२२ रायगड विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.९ ठाणे

ठाणे विभागात ५० दशलक्ष लिटर क्षमतेचे दोन सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यरत आहेत. २०२२-२३ मध्ये या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये प्राप्त झालेल्या एकूण दशलक्ष लिटर औद्योगिक सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. प्रत्येक सीईटीपीच्या वार्षिक कामगिरीचा तपशील तक्ता ५.४१ मध्ये दिला आहे आणि आकृती ५.२३ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता ५.४१ ठाणे विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची वार्षिक सरासरी.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट (सरासरी)		आउटलेट (सरासरी)	
	बी.ओ.डी.	सी.ओ.डी.	बी.ओ.डी.	सी.ओ.डी.
तारापूर पर्यावरण संरक्षण सोसायटी सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र टप्पा -२ जि. ठाणे.	८६७.१७	२३८९.९१	२६०	७३७.१३
तारापूर पर्यावरण संरक्षण सोसायटी सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्लॉट नं. ए.एम.-२९.	११४७.७३	३०९६.७३	५६५.९१	१५८५.४५

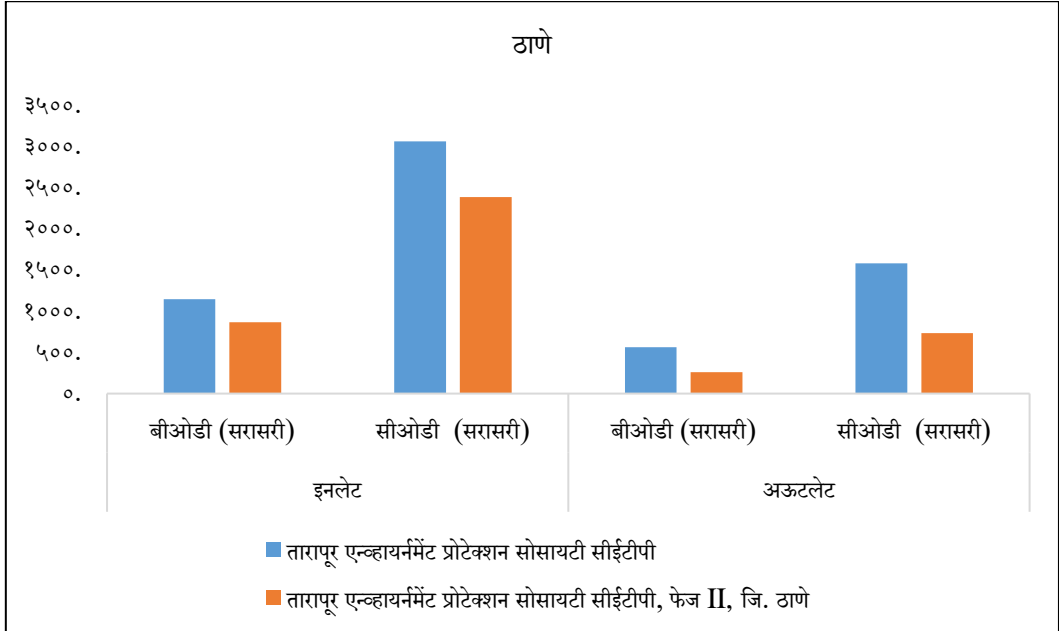
तारापूर एन्व्हायर्नमेंट प्रोटेक्शन सोसायटी सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, टप्पा २, जिल्हा ठाणे,

- क्षमता - २५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कार्यप्रदर्शन - ७०.०१% बीओडी मध्ये घट आणि ६९.१५% सीओडी मध्ये घट

तारापूर एन्व्हायर्नमेंट प्रोटेक्शन सोसायटी सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, प्लॉट क्र. ए.एम.-२९

- क्षमता - २.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कार्यप्रदर्शन - ५०.६९% बीओडी मध्ये घट आणि ४८.८०% सीओडी मध्ये घट
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारपट्टी भागात

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी आउटलेट मूल्ये बीओडी साठी १०० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर आणि सीओडी साठी २५० मिलिग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मर्यादपेक्षा मानक जास्त होती.

आकृती ५.२३ ठाणे विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.५ स्थानिक सांडपाणी प्रक्रिया

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र ही एक महत्त्वपूर्ण सुविधा आहे जी निवासी, व्यावसायिक आणि औद्योगिक स्रोतांमधून सांडपाण्यावर प्रक्रिया आणि त्यावर उपचार करण्यासाठी निर्माण केलेली आहे. या प्रक्रियेमध्ये सांडपाण्यातील दूषित आणि प्रदूषक काढून टाकून प्रक्रिया केलेले सांडपाणी आणि घन गाळ तयार करणे समाविष्ट आहे. प्राथमिक प्रक्रियेमध्ये सामान्यतः मोठ्या प्रमाणात मल आणि गाळ काढून टाकणे समाविष्ट असते, त्यानंतर दुय्यम प्रक्रिया, जेथे जैविक प्रक्रिया सेंद्रिय पदार्थांचे विघटन करतात. प्रगत प्रक्रिया पद्धती, जसे की तृतीयक प्रक्रिया, जल गुणवत्ता वाढवण्यासाठी वापरल्या जाऊ शकतात. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण करण्यासाठी, पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी आणि विविध अनुप्रयोगांमध्ये प्रक्रिया केलेल्या जलाची जबाबदारीने विल्हेवाट किंवा पुनर्वापर सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

५.५.१ सांख्यिकीय तपशीलांसह सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रांच्या कामगिरीचे विश्लेषण

महाराष्ट्र राज्यातील विभागानुसार सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचा तपशील खालील विभागांमध्ये सादर केला आहे आणि पर्यावरण (संरक्षण) नियम १९८६ मधील अनुसूची - ६ मध्ये के.प्र.नि. मंडळाने विहित केलेल्या मानकांवर आधारित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीचे विश्लेषण बायोकेमिकल ऑक्सिजन डिमांड (बीओडी) साठी १० मिग्र / ली. आणि टोटल सस्पेंडेबल सॉलीड (टीएसएस) साठी २० मिग्र / ली. आहे.

२०२२-२०२३ दरम्यान राज्यातील शहरी स्थानिक संस्थांमध्ये सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया केले गेले

- एकूण सांडपाणी निर्मिती: ६०३७.८३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- प्रक्रिया क्षमता (स्थापित): ६८८१.३१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- एकूण कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र: १४४
- एकूण कार्यरत नसलेले सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र: ५
- एकूण अतिरिक्त सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र: १०

५.५.१.१ अमरावती

अमरावती विभागात २०२२-२३ मध्ये सहा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. सिलोडा, पीकेव्ही, अकोला आणि टप्पा-II शेगाव येथील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र अलीकडे जोडण्यात आले आहेत. एकत्रित सांडपाणी १६३.६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन निर्माण झाले. तर, भूखंडाच्या १२८.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रियेच्या क्षमतेपैकी १२१.१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचे प्रमाण होते. तक्ता ५.४२ अमरावती विभागामध्ये देऊ केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे सरासरी वार्षिक कार्यप्रदर्शन आणि विश्लेषण दर्शविते.

तक्ता ५.४२ अमरावती विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पी. एच.		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
एसटीपी -I लालखडी	७.५०	७.६०	३४.६	१२.५	१९६	६८.३३
एसटीपी -II लालखडी	७.८०	७.८०	७१	११.२४	१३४	५७.६
एसटीपी वाशिम	७.२	७.२	५४	१२	१८९	११२
सिलोडा आणि पी.के.व्ही, अकोला	७.७	७.५	९.६	७.८	७८	६६
टप्पा-I, शेगाव	७.८	७.८	२५	१४	७०	४४
टप्पा-II, शेगाव	७.७	७.४	२०	१०	५०	३८

तक्ता ५.४२ वरून, हे स्पष्ट होते की पीएच साठी आउटलेट मूल्ये सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या मर्यादित आहेत. बीओडी साठी आउटलेट मूल्ये टप्पा-II शेगाव आणि सिलोडा आणि पीकेव्ही, अकोला येथील सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र वगळता सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये १० मिग्रॅ/ली च्या विहित मानकापेक्षा जास्त होती. सस्पेंडेड सॉलिड्स (एसएस) साठी आउटलेट मूल्ये सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये २० मिग्रॅ/ली च्या विहित मानकापेक्षा जास्त होती. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र II लालखडीने या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये ८४.१६% च्या बीओडी काढण्याच्या कार्यक्षमतेसह सर्वोत्तम कामगिरी केली आणि एसएस ची काढण्याची कार्यक्षमता ५७.०१% होती. सिलोडा आणि पीकेव्ही सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राने १८.७५% बीओडी कामगिरी आणि १५.३८% एसएस कामगिरीसह सर्वात कमी कामगिरी केली.

५.५.१.२ औरंगाबाद

औरंगाबाद विभागात नऊ एसटीपी आहेत. २०२२-२३ या वर्षासाठी दोन अतिरिक्त सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत जे 'जालना नगर परिषद' आणि 'परतूर नगर परिषद, जि. जालना' येथे आहेत. जालना महापालिकेत सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र बसविण्याचे काम सुरू आहे. जालना नगरपरिषद सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र बसवण्याचे काम सध्या प्रगतीपथावर आहे, तर सलीम अली तलाव येथील सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्राच्या श्रेणीत सुधारणा केली जात आहे. एकूण सांडपाण्याचा भार १४३.२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता, एकत्रित सांडपाणी १७५.२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते. त्यामुळे, केंद्राच्या ३४६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया क्षमतेपैकी १४३.२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. औरंगाबाद विभागामध्ये प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र केंद्राच्या वार्षिक कामगिरी आणि विश्लेषणाची सरासरी तक्ता ५.४३ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ५.४३ औरंगाबाद विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस. एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कांचनवाडी, औरंगाबाद	-	७.९	-	३८	-	-
पाडेगाव, औरंगाबाद	-	७.६	-	३०	-	-
सलीम अली तलाव, औरंगाबाद	सध्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सुधारणा सुरू असून पुरेशी क्षमता असलेल्या कांचनवाडी सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र केंद्राकडे सांडपाणी वळवले जात आहे.					
परतूर नगर परिषद येथे जि. जालना	-	७.९	-	४८	-	-
झाल्टा, औरंगाबाद	-	-	-	-	-	-
जालना नगरपरिषद	सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र बसविण्याचे काम सुरू आहे.					
बोंदर एसटीपी	-	८ - ८.९	-	३५	-	-
एलिचपूर एसटीपी	-	७.५ - ८.५	-	३८.०३	-	-
सांगवी एसटीपी	-	७.७ - ८.६	-	-	-	-

तक्ता ५.४३ वरून हे लक्षात येते की पीएच ची आउटलेट मूल्ये निर्धारित मर्यादित होती. सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये बीओडी ची आउटलेट मूल्ये विहित मानकांमध्ये नव्हती. कांचनवाडी, पडेगाव आणि झाल्टासाठी एसएस ची आउटलेट मूल्य २० मिलीग्रॅम प्रति लिटर च्या विहित मानकांमध्ये होते.

५.५.१.३ चंद्रपूर

चंद्रपूर महानगरपालिका दोन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र चालवते. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ७० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. २०२२-२३ या वर्षात, घरगुती सांडपाण्याचे एकूण प्रमाण ३५.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते. चंद्रपूर विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची वार्षिक कामगिरी आणि विश्लेषण तक्ता ५.४४ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.४.४ चंद्रपूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पी एच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
पठाणपुरा	७.५३	८.१	१६.९८	७.१३	११०.१८	१८.४५
रेहमत नगर	७.६९	७.७२	१२.५३	७.४	६२.०९	४२.२७

तक्ता ५.४.४ दर्शविते की चंद्रपूर विभागातील दोन्ही सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमधील पीएच, बीओडी, आणि एसएस ची आउटलेट मूल्ये विहित निर्धारित मानकांची पूर्तता करतात. तथापि, रहमत नगर येथील एसएस आउटलेट मूल्य ४२.२७ मिलीग्रॅम प्रतिलिटर होते, जे २० मिलीग्रॅम प्रतिलिटर च्या मानक मूल्यापेक्षा जास्त होते. पठाणपुरा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे बीओडी आणि एसएस काढण्याची कार्यक्षमता अनुक्रमे ५८% आणि ८३% होती. याव्यतिरिक्त, रहमत नगर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये बीओडी आणि एसएस काढण्याची कार्यक्षमता अनुक्रमे ४०.९४% आणि ३१.९२% होती.

५.५.१.४ कल्याण

कल्याण विभागात २०२२-२३ या वर्षासाठी एकूण १३ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. एकूण सांडपाणी २१९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन निर्माण झाले. प्रक्रिया केंद्रांच्या २६८.९८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेपैकी २०१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. तक्ता ५.४.५ प्रदेशातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांबद्दल तपशीलवार माहिती प्रदान केली आहे.

तक्ता ५.४.५ कल्याण विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
बर्वे एसटीपी	-	७.१	-	४.२	-	१२
आधारवाडी एसटीपी	-	७.६	-	३.८	-	१४
चिंचपाडा एसटीपी	-	७.६	-	४	-	१०
टिटवाळा (पू) एसटीपी	-	७.७	-	४	-	१२
टिटवाळा (प.) एसटीपी	-	७.८	-	६.५	-	१६
भिवंडी निजामपूर शहर	-	७.१६	-	३७.६४	-	३६.५५
महानगरपालिका, भिवंडी,	७.१	७.६९	४२	८.३	१३२	१४.६
वडाळागाव	७.१	७.७	७०	९.५	४२	१५
चिकलोली	७	७.१	८५	४५	८०	४८
बदलापूर	७.१	७.३	१२३	११.८	१९५.५	१३.३
उल्हासनगर वडोळागाव	७.४	७.८	५५	५	१६	१३
उल्हासनगर शांतीनगर - १	७.२	७.२	५५	९	१५७	१९
उल्हासनगर शांतीनगर - २	७.२	७.६	२४	५	६८	१३.३३

तक्ता ५.४.५ वरून, हे लक्षात येते की पीएच साठी आउटलेट मूल्ये निर्धारित आहेत. बीओडी साठी आउटलेट मूल्ये भिवंडी निजामपूर, चिकलोली आणि बदलापूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये १० मिलीग्रॅम प्रतिलिटर च्या निर्धारित विहित मानकापेक्षा जास्त होती. याव्यतिरिक्त, एसएस च्या आउटलेट मूल्यांनी भिवंडी निजामपूर शहर महानगरपालिका आणि चिकलोली सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये २० मिलीग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित निर्धारित मानकांना मागे टाकले आहे. बदलापूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे सर्वाधिक बीओडी आणि एसएस काढण्याची कार्यक्षमता नोंदवली गेली, ती अनुक्रमे ९०.४०% आणि ९३.१९% पर्यंत पोहोचली.

५.५.१.५ कोल्हापूर

२०२२-२३ या वर्षासाठी कोल्हापूर विभागात सहा कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. या प्रदेशात एकूण सांडपाणी २१४.२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आणि एकूण सांडपाण्याचा भार १५६.७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. म्हणून, केंद्रांच्या प्रक्रिया क्षमतेच्या १७२.७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन पैकी १५६.७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचे प्रमाण होते. कोल्हापूर विभागामध्ये प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांचे वार्षिक कार्यप्रदर्शन आणि विश्लेषणाची सरासरी तक्ता ५.४६ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ५.४६ कोल्हापूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)					
	पी. एच.		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस. एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कसाबा बावडा	...	७.४७	...	६.०१	...	१९.४२
दुधाली	...	७.४७	...	६.७२	...	१५.९
इचलकरंजी	...	७.३२	...	१२.०४	...	२१.४५
धुळगाव एसटीपी	...	७.२	...	७	...	१८
मिरज एसटीपी	...	७.५	...	४४	...	१८.५
१०० फूट रस्ता एसटीपी	...	७.३	...	५८	...	१८

तक्ता ५.४६ वरून, हे लक्षात येते की पीएच साठी आउटलेट मूल्ये सर्व सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र केंद्रांच्या मानकांमध्ये आहेत. कसाबा बावडा, दुधाळी आणि धुळगाव एसटीपी येथे बीओडी आउटलेट मूल्ये १० मिलीग्रॅम प्रति लिटर च्या निर्धारित मानकांची पूर्तता करतात. तथापि, एसएस साठी, इचलकरंजी सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र केंद्र वगळता सर्व सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र केंद्रा मधील आउटलेट मूल्ये २० मिलीग्रॅम प्रति लिटर च्या विहित मानकांचे पालन करतात.

५.५.१.६ मुंबई

मुंबई विभागात २०२२-२३ या वर्षासाठी एकूण आठ कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. एकूण सांडपाणी १८५३.७९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन निर्माण झाले आणि एकूण सांडपाण्याचा भार १४२१.७९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. म्हणून, सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र केंद्राने २८३५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया क्षमतेपैकी १४२१.७९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाण्यावर प्रक्रिया केली. मुंबई प्रदेशात प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र केंद्रांचे वार्षिक कार्यप्रदर्शन आणि विश्लेषणाचे सरासरी प्रमाण तक्ता ५.४७ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.४७ मुंबई विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कुलाबा	६.९	७.३	७१.७९	२१.७५	४३.३३	१६.५
वरळी	६.९	६.९	१३१.५८	१००.४२	६२.६६	६२.३३
वांद्रे	६.४	६.९३	६३.५	५७.४५	४८.१६	५२.३३
वसोवा	६.३५	७.११	१०९.१६	३८	७४.६६	२९.५
भांडुप	६.९	६.९९	६१.५	२६.४१	७५.५	४२.८३
घाटकोपर	६.७	६.९	२०४.२५	४२.८३	६९	४६.८३
मालाड	६.९	७.७५	१२०.४२	८४.४१	८४.६६	६३
चारकोप	६.९	६.०४	१०२	४०.६६	९०.६६	२७.५

तक्ता ५.४७ वरून, हे लक्षात येते की पीएच साठी आउटलेट मूल्ये मानक श्रेणीमध्ये आहेत. बीओडी साठी आउटलेट मूल्ये सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये १० मिलीग्रॅम प्रतिलिटर च्या निर्धारित विहित मानकापेक्षा जास्त होती, तर एसएस साठी आउटलेट मूल्ये फक्त कुलाबा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये २० मिलीग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मानकांमध्ये होती. वरळी मिलीग्रॅम प्रतिलिटर बीओडी आणि एसएस ची आउटलेट मूल्ये अनुक्रमे १०० आणि ६२.३३ होती, जे सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये सर्वाधिक होते. घाटकोपर येथे बीओडी काढण्याची कार्यक्षमता कमाल होती म्हणजे ७९.०३% आणि चारकोप येथील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांने ६९.६६% ची कमाल एसएस काढण्याची कार्यक्षमता दर्शविली.

५.५.१.७ नागपूर

नागपूर विभागात २०२२-२३ पर्यंत ४१३.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे १३ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. एकूण निर्माण झालेले सांडपाणी ५२० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते आणि ४११.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन संचयी सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची वार्षिक कामगिरी आणि विश्लेषण तक्ता ५.४८ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.४८ नागपूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस. एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
भांडेवाडी	७.६	७.७	९६	४.९	१८६	२७
भांडेवाडी	७.५	८	६४	३.८	१९६	२६
माणकापूर	७.६	-	२०	-	१६५	-
मोक्षधाम	७.७	८	१९	१२	६९	८२
काचीमेट	७.४	७.८	६०	१०.६	१६८	४६
सोनेगाव	७.१	७.६	८२	१८	१३०	८६
हजारी पहाड	७.८	७.६	१३	९६	१८६	१८६
सोमलवाडा-१	७.६	७.८	१२	४	११९	२९
सोमलवाडा-२	७.४	७.७	१६०	१२	३०९	७१
अंबाझरी	७.९	९.२	१८	५.८	७६	४८
दाभा	७.८	७.५	९६	११	३५९	३९
इटाभट्टी	७.४	८.१	९८	४	३७२	२६
हिंगणघाट नगरपरिषद	-	-	-	-	-	-

तक्ता ५.४८ वरून, हे लक्षात येते की पीएच साठी आउटलेट मूल्ये मानक श्रेणीमध्ये आहेत. तथापि, बीओडी ची आउटलेट मूल्ये मोक्षधाम, काचीमेट, सोनेगाव, हजारी पहाड, सोमलवाडा-२ आणि दाभा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे १० मिलीग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित निर्धारित मानकांची पूर्तता करत नाहीत. याव्यतिरिक्त, एसएस साठी आउटलेट मूल्ये सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये २० मिलीग्रॅम प्रतिलिटर च्या निर्धारित मानकापेक्षा जास्त आहेत. एसएस आणि बीओडी काढण्याची कार्यक्षमता इटाभट्टी येथे कमाल होती म्हणजे अनुक्रमे ९५.९१% आणि ९३.०१%.

५.५.१.८ नाशिक

नाशिक विभागातील एकूण सांडपाणी ४२४.९४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आणि एकूण सांडपाण्याचा भार ४२३.९४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. त्यामुळे, केंद्राच्या ४९७.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया क्षमतेपैकी ४२३.९४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचे प्रमाण होते. तक्ता ५.४९ नाशिक विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सरासरी वार्षिक कामगिरी दर्शविते.

तक्ता ५.४९ नाशिक विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
चेहेडी एसटीपी	लागू नाही	७.९४	लागू नाही	२५.९५	लागू नाही	३३.१
चेहेडी एसटीपी	लागू नाही	७.९७	लागू नाही	२७.७	लागू नाही	२९.७
पंचक	लागू नाही	८.०१	लागू नाही	२८	लागू नाही	३१.५
पंचक	लागू नाही	७.९५	लागू नाही	३२.१८	लागू नाही	३४.२
पंचक	लागू नाही	७.९६	लागू नाही	२९.९१	लागू नाही	३५.१
तपवन	लागू नाही	७.८८	लागू नाही	३२.४२	लागू नाही	३८.५
तपवन	लागू नाही	७.८३	लागू नाही	२९.१७	लागू नाही	३७.८
अगर टाकळी	लागू नाही	७.८	लागू नाही	३२.८३	लागू नाही	३७.७
अगर टाकळी	लागू नाही	७.८३	लागू नाही	२९	लागू नाही	३३.४४
गंगापूर	लागू नाही	७.८१	लागू नाही	२२.३	लागू नाही	२९.११
पिंपळगाव काम	लागू नाही	७.८९	लागू नाही	२५.८९	-	३५
नगर परिषद - त्रिंबक	-	-	-	-	-	-
नगर परिषद - शिरपूर	-	७.८	-	१६	-	१८
नगर परिषद - नंदुरबार	-	७.७	-	८.०८	-	२६
शिर्डी, ता. राहाता, जि. अहमदनगर	६	७	१२०	२०	२००	१०
धुळे महानगरपालिका	-	-	-	-	-	-

तक्ता ५.४९ वरून, नाशिक विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र साठी आउटलेट पीएच मूल्ये विहित मर्यादित असल्याचे आढळून येते. परंतु नगर परिषद, नंदुरबार वगळता सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये बीओडी आउटलेट मूल्यांनी त्यांची विहित मर्यादा ओलांडली आहे. त्याचप्रमाणे, शिर्डी आणि नगरपरिषद, शिरपूर वगळता सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये एसएस साठी आउटलेट मूल्यांनी त्यांची विहित मर्यादा ओलांडली आहे. शिर्डी येथे बीओडी आणि एसएस काढण्याची कार्यक्षमता अनुक्रमे ८३.३३% आणि ९५% इतकी मोजली गेली.

५.५.१.९ नवी मुंबई

सन २०२२-२३ पर्यंत, नवी मुंबई विभागात एकूण ४५४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया क्षमता असलेले सात कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. एकूण सांडपाणी निर्माण झाले आणि एकूण सांडपाणी भार अनुक्रमे ४५६.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आणि २१६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांचे वार्षिक कार्यप्रदर्शन आणि विश्लेषणाचे सरासरी प्रमाण तक्ता ५.५० मध्ये दिले आहे.

कोष्टकावरून, आउटलेट पीएच आणि एसएस मूल्ये नवी मुंबई विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रा साठी विहित श्रेणीत आहेत. तथापि, सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सीबीडी बेलापूर सेक्टर-१२ आणि सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सेक्टर-१८ वाशीसाठी बीओडी आउटलेट मूल्ये ओलांडली आहेत. बीओडी आणि एसएस ची काढण्याची कार्यक्षमता सीबीडी बेलापूर सेक्टर १२ येथे अनुक्रमे ८४.६२% आणि ७३.४४% सह सर्वात कमी असल्याचे आढळून आले. कोपरखैरणे येथे अनुक्रमे ९६.५५% आणि ८७.०६% सह बीओडी आणि एसएस काढण्याची कार्यक्षमता सर्वाधिक असल्याचे आढळून आले.

तक्ता ५.५० नवी मुंबई विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
एसटीपी सीबीडी बेलापूर, सेक्टर-१२	६.७	७	९१	१४	६४	१७
एसटीपी नेरुळ	६.८	७.१	१०१	७.४	६५	१५
एसटीपी सानपाडा	६.८	७.२	१३४	६	७५	१६
एसटीपी वाशी, सेक्टर-१८	६.७	७.२	१३५	११	९३	१५
कोपरखैरणे	६.८३	७.३०	१९१.१५	६.६०	१०५.०८	१३.६०
घणसोली	६.९२	७.३०	९८.३३	९.००	७१.११	१७.८०
ऐरोली	६.९६	७.४०	९१.४२	६.६०	७०.००	१४.५०

५.५.१.१० पुणे

सन २०२२-२३ पर्यंत या प्रदेशात ४२ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. उल्लेखनीय म्हणजे, जुना नायडू सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सध्या कार्यरत नाही आणि पुणे विभागातील 'शिरूर' हे आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये अतिरिक्त सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहे. १,३५७.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी एकत्रितपणे निर्माण झाले, तर एकूण सांडपाण्याचा भार ९३३.६९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. त्यामुळे, केंद्राच्या प्रक्रिया क्षमतेच्या १,०१९.७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन पैकी ९३३.६९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचे प्रमाण होते. तक्ता ५.५१ पुणे विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या सरासरी वार्षिक कामगिरीचे प्रतिनिधित्व करते.

तक्ता ५.५१ पुणे विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्राम प्रति लिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
एरंडवणे एसटीपी	-	७.८	-	३३	-	१०.५
बोपोडी एसटीपी	-	-	-	-	-	-
तानाजीवाडी	-	८.३	-	३०	-	१९.५
भैरोबा एसटीपी	-	७.९	-	३६.७	-	३३.३
मुढवा एसटीपी	-	८.३	-	३६	-	२२
विठ्ठलवाडी एसटीपी	-	८.४	-	३५.३	-	१८
जुना नायडू एसटीपी	एसटीपी कार्यरत नाही.					
बाणेर एसटीपी	-	-	-	-	-	-
खराडी एसटीपी	-	७.४५	-	३२.४५	-	२६
नवीन नायडू एसटीपी	-	८.४	-	३६	-	२८
लोणावळा	-	७.२	-	३४	-	१४
शिरूर	-	-	-	-	-	-
पुणे कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	-	८.२	-	४२	-	२६
खडकी कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	-	७.३	-	२९०	-	७८
	-	७.७	-	११०	-	२२
चिखली टप्पा I	-	-	-	-	-	-
चिखली टप्पा II	-	-	-	-	-	-

आकुडी	-	-	-	-	-	-
रावेत	-	-	-	-	-	-
चिंचवड टप्पा I (भटनागर)	-	-	-	-	-	-
चिंचवड टप्पा II	-	-	-	-	-	-
कासारवाडी I	-	-	-	-	-	-
कासारवाडी II	-	-	-	-	-	-
कासारवाडी III	-	-	-	-	-	-
चन्होली टप्पा I	-	-	-	-	-	-
चन्होली टप्पा II	-	-	-	-	-	-
सांगवी टप्पा I	-	-	-	-	-	-
सांगवी टप्पा II (दापोडी)	-	-	-	-	-	-
पिंपळे निलेख	-	-	-	-	-	-
कराड नगरपरिषद एसटीपी	-	७.२	-	३४	-	१०
मलकापूर नगरपरिषद	-	८.३	-	३२	-	-
मलकापूर येथे क्र. १० एसटीपी	-	८.५	-	३६	-	-
महाबळेश्वर नगर परिषद एसटीपी -१	-	७.९	-	१३०	-	१५४
महाबळेश्वर नगर परिषद एसटीपी -२	-	८.२	-	३६	-	३०
पाचगणी नगर परिषद एसटीपी १	-	७.८	-	३४	-	-
पाचगणी नगर परिषद एसटीपी २	-	८.४	-	३२	-	१६
पाचगणी नगर परिषद एसटीपी ३	-	८.३	-	३४	-	१६
देगाव एसटीपी	७.४	७.८३	११०	२२.३	११६	१८.५
कुमठे एसटीपी	७.४	७.९	१४०	२२.४९	१०४	१९.६४
प्रताप नगर एसटीपी	७.७	७.७३	१४५	२४.५३	२०६	१७.५३
गोपाळपूर एसटीपी	७.९	७.९५	२५०	३६.७१७	३८६	६३.८७
पंढरपूर एसटीपी (६५ एकर)	७.३८	८.६	१३५	३४.५	९	६६.०५

तक्ता ५.५.१ वरून हे लक्षात येते की बीओडी चे कोणतेही आउटलेट मूल्य १० मिलीग्रॅम प्रति लिटर च्या निर्धारित मानकाच्या विहित मर्यादित येत नाही. शिवाय, भैरोबा, मुंढवा, खराडी, नवीन नायडू, पुणे कॅन्टोन्मेंट बोर्ड, खडकी कॅन्टोन्मेंट बोर्ड, महाबळेश्वर नगरपरिषद एसटीपी -१, महाबळेश्वर नगरपरिषद एसटीपी २, गोपाळपूर आणि पंढरपूर एसटीपी येथे एसएस ची आउटलेट मूल्य २० मिलीग्रॅम प्रति लिटर च्या निर्धारित मानकापेक्षा जास्त होते.

देगाव, कुमठे, प्रताप नगर, गोपाळपूर आणि पंढरपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे बीओडी काढण्याची कार्यक्षमता अनुक्रमे ७९.७३%, ८३.९४%, ८३.०८%, ८५.३१% आणि ७४.४४% असल्याचे आढळून आले. देऊळगाव, कुमठे, प्रताप नगर आणि गोपाळपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे एसएस काढण्याची कार्यक्षमता अनुक्रमे ८४.०५%, ८१.१२%, ९१.४९% आणि ८३.४५% होती.

५.५.१.११ रायगड

रायगड विभागामध्ये २०२२-२३ या वर्षासाठी नऊ कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. एकत्रित सांडपाणी १८८.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आणि एकूण सांडपाण्याचा भार १६० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. त्यामुळे, केंद्राच्या ३३८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेपैकी १६० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि प्रदेशात प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे विश्लेषण तक्ता ५.५.२ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.५२ रायगड विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)		
	पीएच	बी.ओ.डी (सरासरी)	एस.एस (सरासरी)
	आउटलेट	आउटलेट	आउटलेट
सिडको एसटीपी, सेक्टर - १६, खारघर	७.२६	१३.४६	२०.८६
सिडको एसटीपी, सेक्टर - १६, खारघर	७.३१	५.३९	१८.२२
सिडको एसटीपी, सेक्टर - १२, कळंबोली	७.३	६	१२
सिडको एसटीपी, सेक्टर - ३२, कामोठे	६.५७	२२.७१	२३.४३
पीएमसी एसटीपी, पनवेल	७.३८	४.८०	१५
सिडको एसटीपी, सेक्टर - ६, उलवे	७.२२	६.३३	१२.६७
सिडको एसटीपी काळुंदरे	७.२६	४.०८	११.६
सिडको एसटीपी करंजाडे	७.२	५.३३	१६
सिडको एसटीपी तळोजा टप्पा १ आणि २	७.६२	५.१०	१२.३३

उपप्रादेशिक कार्यालय रायगड-२ मध्ये सहा नगरपरिषदा आहेत. रोहा नगरपरिषदेने ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसविण्याचा प्रस्ताव दिला आहे. सध्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवण्यासाठी नगरपरिषद शासनाकडून मंजूरी घेण्याचे काम करत आहे. इतर नगरपरिषदेने सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र दिलेले नाही.

तक्ता ५.५२ वरून असे लक्षात येते की पीएच साठी आउटलेट मूल्ये श्रेणीत आहेत आणि बीओडी आणि एसएस साठी, आउटलेट मूल्ये खारघरच्या सेक्टर-१६ आणि सेक्टर-३२ येथे अनुक्रमे १० मिलीग्रॅम आणि २० मिलीग्रॅम विहित मानकांच्या पलीकडे होती.

५.५.१.१२ ठाणे

ठाणे विभागात २०२२-२३ या वर्षात १८ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. खारेगाव एसटीपी सध्या सुरू नाही. खारेगाव, नागला बंदर आणि हिरानंदानी येथे तीन अतिरिक्त सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. २०२२-२३ च्या इनलेट आणि आउटलेटचे प्रमाण देखील २०२१-२२ च्या मागील वर्षाच्या तुलनेत बदलले आहे. एकूण सांडपाणी ३९४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन निर्माण झाले, तर एकूण सांडपाण्याचा भार २४७.२५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. त्यामुळे, केंद्राच्या ३३७.४३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया क्षमतेपैकी २४७.२५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचे प्रमाण होते. तक्ता ५.५३ मध्ये ठाणे विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीचा तपशील देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.५३ ठाणे विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कोपरी	७.२३	७.४३	७८.३३	१६.६६	८८.३३	१०.३३
मुंब्रा	७.२	७.५५	३६२.५	११.७५	१३३.५	४४.७५
वर्तक नगर	-	७.७	-	९	-	१८
विटावा	७.२५	७.६६	१७४८.३३	८.६३	३६७	१०.५
खारेगाव	एसटीपी कार्यरत नाही आहे. बांधकाम पूर्ण झालेले आहे					
एव्हरेस्ट वर्ल्ड, कोलशेत	७.३४	७.७	१३५१	७.०८	१२०.६	१०.६

लोढा	७.३६	७.६४	१६७७.१४	६.०५	२८३	८.४२
नागला बंदर	७.२६	७.७६	३४	७.४६	१७.६६	८
हिरानंदानी	एप्रिल २०२३ पासून चाचणी सुरू झाली					
शांती नगर, मीरा रोड	-	७.७	-	४२	-	७७
शांती पार्क मीरा रोड	-	७.५	-	१५	-	१०
कनकिया, मीरा रोड	-	७.६	-	२९	-	१८
स. क्र. २३३, भाईंदर (पू)	-	७.७	-	२५	-	११
गोल्डन नेस्ट रोड, भाईंदर	-	७.५	-	३२	-	१४
गार्डन कोर्ट टॉवर जवळ भाईंदर (प.)	-	७.५	-	३२	-	१४
म्हाडा कॉलनी	-	७.३	-	२९	-	१८
आरक्षण क्रमांक १७०, कानुगो, मीरा रोड (पू)	-	७.७	-	१४	-	४४
बोलिंज एसटीपी, विरार (प.)	७.३	७.८	२८०	९	३२०	१०

बांधकाम पूर्ण झाले असले तरी खारेगाव एसटीपी कार्यान्वित नाही. तक्ता ५.५३ नुसार, ठाण्यातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये पीएच ची आउटलेट मूल्ये मर्यादित होती. वर्तक नगर, विटावा, एव्हरेस्ट वर्ल्ड, लोढा, नागला बंदर आणि बोलिंज सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, विरार (प.) येथे बिओडी आउटलेट मूल्ये १० मिलीग्रॅम प्रतिलिटर विहित मानक पूर्ण करतात. तथापि, एसएस आउटलेट मूल्ये मुंब्रा, शांती नगर-मीरा रोड आणि आरक्षण क्र. १७०, कानुगो, मीरा रोड येथे २० मिलीग्रॅम प्रतिलिटर च्या विहित मानकांची पूर्तता करत नाहीत. लोढा यांनी सर्वात जास्त बिओडी काढण्याची कार्यक्षमता ९९.६३% दाखवली, तर ठाणे विभागातील इतर सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये नागला बंदरची सर्वात कमी ७८.०५% होती. एसएस काढण्याच्या कार्यक्षमतेसाठी, ठाणे विभागातील इतर सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये विटावा येथे सर्वाधिक ९७.१३% आणि नागला बंदरमध्ये सर्वात कमी ५४.७०% होते.

५.६ महाराष्ट्रातील घनकचरा व्यवस्थापन

महापालिका घनकचरा (MSW) व्यवस्थापनामध्ये समाजातील घरे, व्यवसाय आणि संस्थांद्वारे तयार होणारा रोजचा कचरा संकलन, वाहतूक, विल्हेवाट आणि पुनर्वापराचा समावेश होतो. त्यात कागद, प्लास्टिक, सेंद्रिय पदार्थ आणि पुनर्वापर न करता येणारे साहित्य यांसारख्या विविध प्रकारच्या कचऱ्याचा समावेश होतो. पर्यावरणीय प्रदूषण रोखण्यासाठी, संसाधनांचे जतन करण्यासाठी आणि सार्वजनिक आरोग्यावरील परिणाम कमी करण्यासाठी प्रभावी कचरा व्यवस्थापन महत्त्वपूर्ण आहे. धोरणांमध्ये स्रोत वेगळे करणे, पुनर्वापर कार्यक्रम, कचरा ते ऊर्जा उपक्रम आणि जबाबदार लँडफिल पद्धती यांचा समावेश होतो. शाश्वत महापालिका घनकचरा व्यवस्थापन केवळ कचऱ्याच्या विल्हेवाट लावण्याच्या तात्काळ आव्हानाला तोंड देत नाही तर पर्यावरणास अधिक अनुकूल आणि संवेदनक्षम समुदाय तयार करण्यासाठी, पुनर्वापर आणि कमी वापराला प्रोत्साहन देऊन परिपत्र अर्थव्यवस्थेला प्रोत्साहन देते.

८ एप्रिल २०१६ रोजी पर्यावरण आणि वन मंत्रालय, नवी दिल्ली यांनी प्रकाशित केलेल्या अधिसूचनेनुसार घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ लागू झाला; महानगरपालिका घनकचरा (व्यवस्थापन आणि हाताळणी) नियम, २००० चे स्थानांतर.

सन २०२२ मध्ये राज्यातील घनकचरा निर्मिती आणि विल्हेवाटीची यादी खालील विभागांमध्ये सादर केली आहे. तक्ता ५.५४ कचऱ्याच्या निर्मितीसाठी जबाबदार असलेल्या राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि कॅन्टोन्मेंट बोर्डाची एकूण संख्या दर्शवते. तक्ता ५.५५ या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधून निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्याचे प्रमाण दर्शवते तर तक्ता ५.५६ प्रक्रिया केलेल्या कचऱ्याची टक्केवारी दर्शवते.

तक्ता ५.५४ स्थानिक स्वराज्य संस्थांची एकूण संख्या - ४११ आणि कॅन्टोन्मेंट बोर्ड - ०७

१.	महानगरपालिका	२८
२.	'अ' वर्ग नगरपरिषद	१६
३.	'ब' वर्ग नगरपरिषद	७४
४.	'क' वर्ग नगरपरिषद	१५१
५.	नगर पंचायत	१४२
६.	कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	०७
	एकूण	४१८

तक्ता ५.५५ घनकचरा निर्मिती

स्थानिक संस्था	युएलबी ची संख्या	प्रमाण (मेट्रिक टन/दिवस)	टक्केवारी (%)
महानगरपालिका	२८	१९,३१६.४५	८२.३८
'अ' वर्ग नगरपरिषदा	१६	९५६.४४	४.०८
'ब' वर्ग नगरपरिषदा	७४	१,३६३.६२	५.८२
'क' वर्ग नगरपरिषदा	१५१	१,१०८.३४	४.७३
नगर पंचायत	१४२	५५६.४२	२.३७
एकूण	४११	२३,३०१.२७	-
कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	०७	१४७.२१	०.६३
एकूण	४१८	२३,४४८.४८	१००

तक्ता ५.५६ घनकचरा प्रक्रिया

स्थानिक संस्था	युएलबी ची संख्या	प्रमाण (मेट्रिक टन /प्रतिदिन)	टक्केवारी (%)
महानगरपालिका	२८	१५,३३४.१	८१.८७
‘अ’ वर्ग नगरपरिषदा	१६	७०९.२३	३.७९
‘ब’ वर्ग नगरपरिषदा	७४	१,१८५.४४	६.३३
‘क’ वर्ग नगरपरिषदा	१५१	९६४.७६	५.१५
नगर पंचायत	१४२	४०६.६८	२.१७
एकूण	४११	१८,६००.२१	-
कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	०७	१२९.०१	०.६९
एकूण	४१८	१८७२९.२२	१००

५.६.१ सांख्यिकीय तपशीलांसह महानगरपालिका घनकचरा व्यवस्थापनाचे विश्लेषण (विभागनिहाय)

२०२२-२३ या वर्षात महाराष्ट्रातील सर्व क्षेत्रांमध्ये निर्माण झालेल्या आणि प्रक्रिया केलेल्या महापालिका घनकचऱ्याच्या विविध श्रेणींच्या प्रमाणावरील तपशीलवार अहवाल खालील तक्ता ५.५७ मध्ये दिलेला आहे.

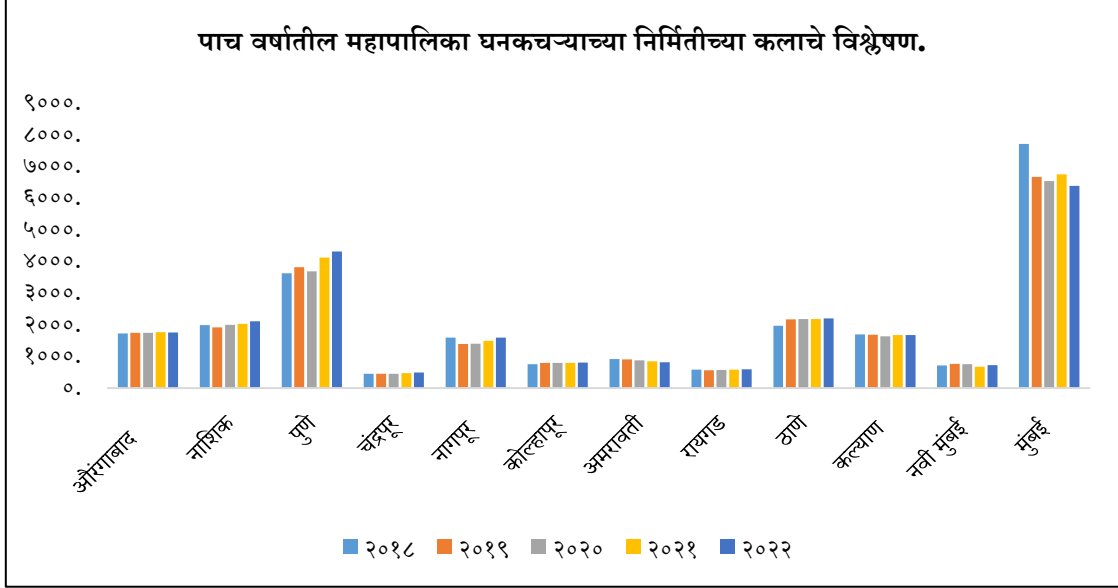
तक्ता ५.५७ महानगरपालिका घनकचऱ्याचे (निर्मिती आणि प्रक्रिया) क्षेत्रनिहाय सांख्यिकीय विश्लेषण.

अ.क्र.	विभाग	महानगरपालिका घनकचरा निर्मिती (मेट्रिक टन)	महानगरपालिका घनकचरा प्रक्रिया (मेट्रिक टन)	प्रक्रिया (%)
१.	औरंगाबाद	१,७५२.३७	१,४२५.६२	८१.३५
२.	नाशिक	२,१११.९२	१,७१८.८५	८१.३८
३.	पूणे	४,३०६.७९	४,१००.७९	९५.२१
४.	चंद्रपूर	४९३.७४	४३७.१९	८८.५४
५.	नागपूर	१,५९४.८७	५४०.७२	३३.९०
६.	कोल्हापूर	८०१.१९	७३५.७९	९१.८३
७.	अमरावती	८१२.३१	५३५.६	६५.९३
८.	रायगड	५८९.६६	४४४.५६	७५.३९
९.	ठाणे	२,१९७.१	१,६२९.३२	७४.१५
१०.	कल्याण	१,६७८.५	९४९.५	५६.५६
११.	नवी मुंबई	७२५	६९४	९५.७२
१२.	मुंबई	६,३८५	५,५१७.२६	८६.४०
	एकूण	२३,४४८.४५	१८,७२९.२०	७७.१९

५.६.२ नगरपालिकेच्या घनकचरा निर्मितीचे आणि पाच वर्षांतील प्रक्रियेचे कल विश्लेषण

२०१८-१९, २०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षांतील महानगरपालिका घनकचरा निर्मिती आणि प्रक्रियेच्या कलाचे विश्लेषण करून निर्मिती आणि प्रक्रियेच्या कलाचा अभ्यास आणि तुलना पाच वर्षांच्या कालावधीत करण्यात आला आहे. महानगरपालिका घनकचऱ्याचे, आकृती ५.२४ आणि ५.२५ सर्व क्षेत्रांमध्ये पाच वर्षांच्या कालावधीत सरासरी महानगरपालिका घनकचऱ्याच्या निर्मिती आणि प्रक्रियेच्या कलाचे प्रतिनिधित्व करतात.

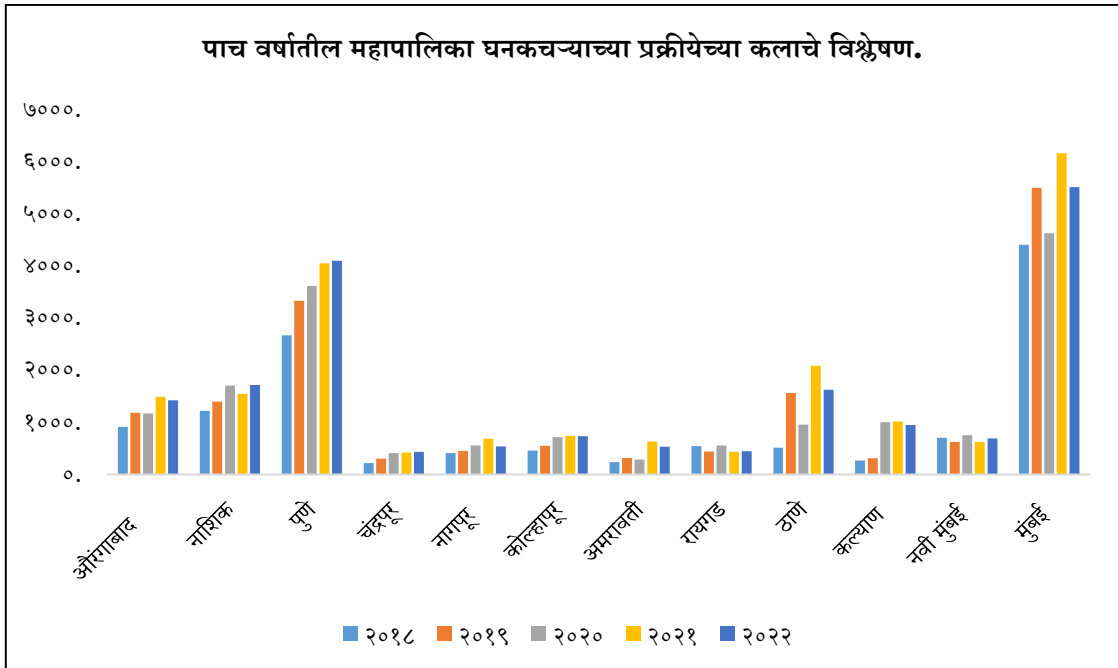
आकृती ५.२४ वरून महापालिका घनकचऱ्याची (एमएसडब्लू) निर्मिती राज्यातील बहुतेक क्षेत्रांमध्ये पाच वर्षांमध्ये वाढत चाललेली प्रवृत्ती दर्शवते. २०१८ सालापासून महापालिका घनकचऱ्याच्या (एमएसडब्लू) निर्मितीमध्ये सर्वाधिक उल्लेखनीय वाढ मुंबई विभागात दिसून आली आहे. ठाणे, नागपूर आणि पुणे २०१९ पासून निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याच्या प्रमाणात किंचित वाढ दर्शविते तर अमरावतीमध्ये २०१९ पासून निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याच्या प्रमाणात किंचित घट झाली आहे.

आकृती ५.२४ पाच वर्षांतील महापालिका घनकचऱ्याच्या निर्मितीच्या कलाचे विश्लेषण.

५.६.३ महानगरपालिका घनकचऱ्या प्रक्रीयेचे पाच वर्षांपासून कलाचे विश्लेषण

महाराष्ट्र राज्यात गेल्या पाच वर्षांतील महापालिका घनकचऱ्याच्या प्रक्रीयेच्या विश्लेषणातून, आकृती ५.२५, दिसून येते की महापालिका घनकचऱ्याच्या प्रक्रीयेचे प्रमाण निश्चितपणे वाढले आहे जे बहुतेक प्रदेशांमध्ये लक्षणीय फरकाने वाढले आहे.

आकृती ५.२५ पाच वर्षांतील महापालिका घनकचऱ्याच्या प्रक्रीयेच्या कलाचे विश्लेषण.

मुंबई, ठाणे, कल्याण, पुणे, औरंगाबाद, चंद्रपूर, कोल्हापूर, नागपूर आणि नाशिक या प्रदेशात महापालिका घनकचऱ्याच्या प्रक्रीयेचे प्रमाण पुढील वर्षामध्ये वाढत असल्याचे दिसून येते. मुंबई, ठाणे, कल्याण, पुणे आणि औरंगाबाद विभागात महापालिका घनकचऱ्याच्या प्रक्रीयेच्या प्रमाणात सर्वात लक्षणीय वाढ दिसून येते.

५.७ वर्ष २०२२-२३ मध्ये घातक घनकचरा निर्मिती

५.७.१ सामान्य घातक कचरा प्रक्रिया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधेची स्थिती.

महाराष्ट्र राज्यात एकूण चार सामाईक घातक कचरा प्रक्रिया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधा (सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफ) स्थापित आहेत आणि यशस्वीरित्या कार्यरत आहेत. मुंबई कचरा व्यवस्थापन (एम डब्ल्यू एम), तळोजा आणि ट्रान्स ठाणे कचरा व्यवस्थापन संघटना (टीटीसीडब्ल्यूएमए), महापे या दोन सुविधा नवी मुंबई विभागांतर्गत आहेत. महाराष्ट्र एनव्हायरो पॉवर लिमिटेड (एमइपीएल), रांजणगाव हे पुणे विभागांतर्गत आणि महाराष्ट्र एनव्हायरो पॉवर लिमिटेड (एमइपीएल), बुटीबोरी औद्योगिक क्षेत्र नागपूर विभागांतर्गत स्थित आहे. तक्ता ५.५८ या चार सामाईक घातक कचरा प्रक्रिया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधेचे (सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफ) तपशील दर्शविते.

तक्ता ५.५८ सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफच्या वैयक्तिक क्षमतेचा सारांश.

सुविधेचे नाव	मे. मुंबई कचरा व्यवस्थापन लिमिटेड, प्लॉट क्रमांक पी -३२, एमआयडीसी, तळोजा	मे. ट्रान्स ठाणे कचरा व्यवस्थापन संघ, पी -१२८, शिल-महापे रोड, एल अँड टी इन्फोटेक लि. च्या पुढे.	मे. महाराष्ट्र एन्व्हिरो पॉवर लि., रांजनगाव	मे. महाराष्ट्र एन्व्हिरो प्रोटेक्शन लि., (मेसर्स एसपीव्ही शक्तीकुमार एम. संचेती लि., बुटीबोरी)
सुविधेची क्षमता	एसएलएफ - ३,५०,००० मेट्रिक टन / वर्ष आयएनसी - १.५ टीपीएच चे प्रत्येकी दोन	एसएलएफ - २१,६०० मेट्रिक टन / वर्ष आयएनसी - सुविधा नाही	एसएलएफ - ६०,००० मेट्रिक टन / वर्ष आयएनसी द्रवांसाठी - ३.० टीपीएच	एसएलएफ - ६०,००० मेट्रिक टन / वर्ष आयएनसी - १.० टीपीएच

घातक कचरा निर्माण करणारे विविध उद्योग आहेत. या घातक कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सुरक्षित जमीन भरण्याची सुविधा (लँडफिल फॅसिलिटी) आणि भस्मीकरण (आयएनसी) सारख्या पद्धती वापरल्या जातात. चार चार सामाईक घातक कचरा प्रक्रिया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधेचे (सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफ) द्वारे ४,००,७००.३५ मेट्रिक टन / वर्ष घातक कचरा एकत्रितपणे प्राप्त झाला, त्यापैकी ३,३४,९७७.८३ मेट्रिक टन / वर्ष घातक कचऱ्यावर सुरक्षित जमीन भरण्याची प्रक्रीया (एसएलएफ) पद्धतीने आणि ६५,७२२.५२ मेट्रिक टन / वर्ष भस्मीकरण पद्धतीने प्रक्रीया केली जाते. प्रत्येक विल्हेवाटीच्या ठिकाणी दोन पद्धतींनी प्राप्त झालेल्या आणि त्यावर प्रक्रिया केलेल्या घातक कचऱ्याचे तपशील तक्ता ५.५९ मध्ये दिले आहेत.

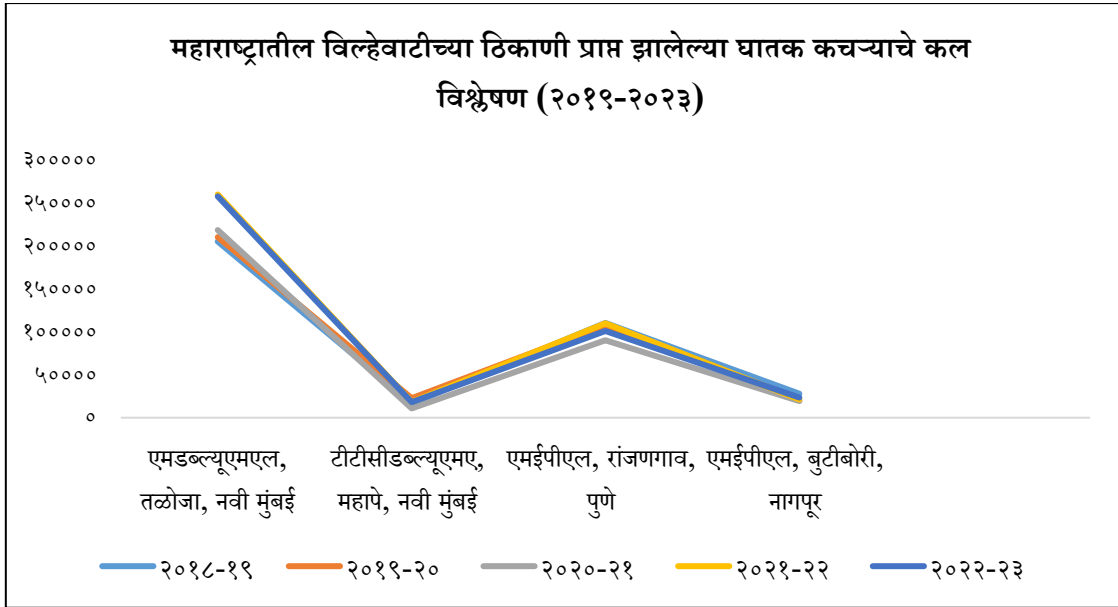
तक्ता ५.५९ २०२२-२३ मध्ये विल्हेवाटीच्या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचा सारांश.

खुली जागा	सुरक्षित जमीन भरण्याची सुविधा (एसएलएफ) (मेट्रिक टन / वर्ष)	भस्मीकरण आयएनसी * (मेट्रिक टन / वर्ष)	एकूण (मेट्रिक टन / वर्ष)
एमडब्ल्यूएमएल, तळोजा	२,२३,२३३	३४,८१४	२,५८,०४७
टीटीसीडब्ल्यूएमए, महापे	१८,०८२.७८	-	१८,०८२.७८
एमइपीएल, रांजणगाव, पुणे	७२,५१५.९७	२८,७४५.८७	१,०१,२६१.८४
एमइपीएल, बुटीबोरी, नागपूर	२१,१४६.०८	२,१६२.६५	२३,३०८.७३
एकूण	३,३४,९७७.८३	६५,७२२.५२	४,००,७००.३५

५.७.२ पाच वर्षांमध्ये विल्हेवाटीच्या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याच्या कलाचे विश्लेषण.

२०१८-१९, २०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२, आणि २०२२-२३ या वर्षांमध्ये राज्यातील सर्व विल्हेवाटीच्या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याच्या कलाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. आकृती ५.२६ महाराष्ट्रातील चार सामाईक घातक कचरा प्रक्रिया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधे (सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफ) द्वारे गेल्या पाच वर्षांत प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचे प्रमाण दर्शवते.

वरील आकृतीवरून असे लक्षात येते की, तळोजा येथील एमडब्ल्यूएमएल येथे येणारा धोकादायक कचरा २०१८-१९ या वर्षात सर्वात कमी होता, परंतु २०२२-२३ पर्यंत हळूहळू वाढत गेला. सन २०२१-२२ मध्ये या ठिकाणी सर्वाधिक धोकादायक कचऱ्याचे प्रमाण होते. टीटीसीडब्ल्यूएममध्ये २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षांमध्ये प्राप्त झालेल्या धोकादायक कचऱ्याचे प्रमाण जवळपास सारखेच होते, २०१९-२० या वर्षात त्यात किंचित वाढ झाली. टीटीसीडब्ल्यूएममध्ये सर्वाधिक कचरा २०१९-२० मध्ये प्राप्त झाला होता.

आकृती ५.२६ पाच वर्षांतील महाराष्ट्रातील विल्हेवाटीच्या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचे कल विश्लेषण.

२०२१-२२ मध्ये मिळालेल्या कचऱ्याच्या तुलनेत चालू वर्षात एमईपीएल, रांजणगाव येथे मिळणाऱ्या धोकादायक कचऱ्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. एमईपीएल, बुटीबोरी येथे येणाऱ्या धोकादायक कचऱ्याचे प्रमाण २०२०-२१ पासून वाढले असले तरी या ठिकाणी सर्वाधिक कचरा २०१८-१९ मध्ये प्राप्त झाला आहे. गेल्या पाच वर्षांत या ठिकाणी किती घातक कचऱ्याचे प्रमाण प्राप्त झाले आहे, हे तक्ता ५.६० मध्ये सारणीबद्ध स्वरूपात दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता ५.६० गेल्या पाच वर्षांतील विल्हेवाटीच्या ठिकाणी घातक कचऱ्याची यादी.

सुविधेचे नाव	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
एमडब्ल्यूएमएल, तळोजा, नवी मुंबई	२,०५,४३०	२,१०,५२८	२,१८,७५७	२,६०,२३०	२,५८,०४७
टीटीसीडब्ल्यूएमए, महापे, नवी मुंबई	१६,७५८	२२,६९५	१०,८२९	१८,४१७	१८,०८२.७८
एमईपीएल, रांजणगाव, पुणे	१,१०,२८८	१,०७,७६५	९०,३२५	१,१०,०६३	१,०९,२६१.८४
एमईपीएल, बुटीबोरी, नागपूर	२८,०७१	२०,२००	१९,३२६	२१,३९६	२३,३०८.७३

५.८ जैववैद्यकीय कचरा

५.८.१ जैव वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ ची अंमलबजावणी

- २८ मार्च २०१६ रोजी वन, पर्यावरण व जलवायू परिवर्तन मंत्रालयाने २०१६ च्या जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम अधिसूचित केले आहे.
- नवीन जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम २०१६ नुसार सर्व रुग्णालये, नर्सिंग होम, आरोग्य केंद्रे, दवाखाने, पशुवैद्यकीय संस्था, प्राणी घरे, पॅथॉलॉजिकल प्रयोगशाळा, रक्तपेढी, वैद्यकीय आस्थापने, संशोधन किंवा शैक्षणिक संस्था, आरोग्य शिबिरे, वैद्यकीय किंवा शास्त्रक्रिया शिबिरे, लसीकरण या नियमांच्या कार्यक्षेत्रात शिबिरे, रक्तदान शिबिरे, शाळांमध्ये प्रथमोपचार कक्ष, न्यायवैद्यक प्रयोगशाळा आणि संशोधन प्रयोगशाळांचा समावेश आहे.
- सर्व बिगर खाट आरोग्य सेवा संस्थांनी म. प्र.नि. मंडळाकडून एक वेळ जैव-वैद्यकीय कचरा मान्यतेचे प्रमाणपत्र प्राप्त करणे अनिवार्य आहे.
- 'ईझ ऑफ डूइंग बिझिनेस' या शासकीय अभियानांतर्गत आणि पारदर्शक कारभाराची खात्री करण्यासाठी घेतलेल्या प्रयत्नांमुळे या कार्यालयाने ऑनलाइन संमती व जैव-वैद्यकीय कचऱ्याच्या मान्यतेबाबत एक नियमावली विकसित केली आहे. अस्थायी प्रमाणीकरण दिलेल्या वेळेत प्रदान करणे हे आवश्यक कागदपत्रे आणि शुल्कासह ऑनलाइन अर्ज सादर करणे यावर अवलंबून आहे.

म. प्र.नि. मंडळाने राज्यामध्ये २०१६ च्या जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियमाची अंमलबजावणी केली आहे. सध्या महाराष्ट्र राज्यात ३० सामायिक कचरा प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्याच्या सुविधा कार्यरत आहेत.

५.८.२. जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांची स्थिती

१. एकूण आरोग्य सेवा सुविधा / व्यवसाय: ७०,०८३
२. खाटांची एकूण संख्या: ३,३९,३५१
३. मान्यतेची स्थिती
  - i. परवानगीसाठी अर्ज केलेल्या व्यावसायिकांची एकूण संख्या : ७,१८१
  - ii. परवाना मिळालेल्या व्यावसायिकांची एकूण संख्या : ६,५४२
  - iii. परवाना मिळण्याच्या विचाराधीन असलेल्या व्यावसायिकांचे एकूण अर्ज : ३८७
  - iv. नाकारलेले एकूण अर्ज: ८७२
  - v. परवान्यासाठी अर्ज न करता व्यवसाय चालू असलेले एकूण व्यवसाय : ६७९
४. जैव-वैद्यकीय कचरा निर्मिती
  - i. खाटी रुग्णालयांद्वारे तयार केलेला जैव-वैद्यकीय कचरा : ५४,५८९ किलो / दिवस
  - ii. बिगर खाट रुग्णालयांद्वारे तयार केलेला जैव-वैद्यकीय कचरा : १८,६७४ किलो / दिवस
  - iii. इतर : ९८५ किलो / दिवस
५. जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया आणि विल्हेवाट लावणे
  - i. स्वनियंत्रित जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया आणि आरोग्य सेवा सुविधा द्वारे विल्हेवाट लावणे
    - (अ) स्वनियंत्रित प्रक्रीया आणि विल्हेवाट सुविधा असलेल्या आरोग्य सेवा सुविधांची संख्या: २५५
    - (आ) स्वनियंत्रित सुविधांद्वारे प्रक्रीया केलेला आणि विल्हेवाट लावलेले एकूण जैव-वैद्यकीय कचरा: १६४ किलो / दिवस

- ii. सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांद्वारे जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया आणि विल्हेवाट लावणे (सीबिएमडब्ल्युएफटी)
- (अ) कार्यरत असलेल्या सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांची संख्या: ३०
- (आ) बांधकाम चालू असलेल्या जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांची संख्या: ७
- (इ) जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांद्वारे प्रक्रीया केलेला एकूण जैव-वैद्यकीय कचरा : ७४,०८४ किलो / दिवस
- (ई) पुनर्वापर करणाऱ्या मान्यतापात्र संस्थांद्वारे विल्हेवाट लावला जाणारा एकूण जैव-वैद्यकीय कचरा: १०,३४१ किलो / दिवस

५.९ इलेक्ट्रॉनिक कचरा

इलेक्ट्रॉनिक कचरा किंवा ई-कचरा टाकून दिलेल्या इलेक्ट्रिकल किंवा इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांचे वर्णन करतो. त्यामध्ये टाकून दिलेली इलेक्ट्रॉनिक साधने आणि उपकरणे जसे की संगणक, स्मार्टफोन, दूरदर्शन आणि विविध गॅझेट्स समाविष्ट आहेत. तंत्रज्ञानाच्या जलद उत्क्रांतीमुळे ई-कचरा निर्मितीमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. वापरलेले इलेक्ट्रॉनिक्स जे पुनर्वापर, पुनर्विक्री, तारण, पुनर्वापर किंवा विल्हेवाट लावण्यासाठी नियत आहेत ते देखील ई-कचरा मानले जातात. विकसनशील देशांमध्ये ई-कचऱ्याच्या अनौपचारिक प्रक्रियेमुळे मानवी आरोग्यावर विपरीत परिणाम होऊ शकतात आणि पर्यावरण प्रदूषण होऊ शकते. इलेक्ट्रॉनिक कचरा घटक, जसे की सीपीयू मध्ये, शिसे, कॅडमियम, बेरिलियम किंवा ब्रोमिनेटेड ज्वाला प्रतिरोधक ह्यासारखे संभाव्य हानिकारक घटक असतात. ई-कचऱ्याच्या पर्यावरणीय प्रभावाबाबत ग्राहकांची जागरूकता वाढवणे, जबाबदारीने विल्हेवाट लावण्याच्या पद्धतींवर भर देणे आणि जुन्या इलेक्ट्रॉनिक्सच्या पुनर्वापराला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. ई-कचऱ्यामुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी नियामक उपाय, तांत्रिक प्रगती आणि ग्राहकांच्या वर्तनात बदल करून शाश्वत पद्धती वाढवणे आणि परिपत्र अर्थव्यवस्थेची तत्त्वे आत्मसात करणे या सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे.

५.९.१ ई-कचरा व्यवस्थापन व हाताळणी (नियम, २०२२ ची अंमलबजावणी)

- २ नोव्हेंबर, २०२२ रोजी ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, अधिसूचित झाला आणि १ एप्रिल, २०२३ पासून अंमलात आणला गेला.
- हे नियम उत्पादक, उत्पादक, रिफर्बिशर, डिसमंटलर आणि पुनर्वापर करणाऱ्यांसाठी लागू आहेत ज्यांचे उत्पादन, विक्री हस्तांतरण, खरेदी, नूतनीकरण, विघटन, पुनर्वापर आणि प्रक्रीया ई-कचरा किंवा इलेक्ट्रिकल आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांसह त्यांचे घटक, उपभोग्य वस्तू, भाग आणि सुटे (स्पेअर्स) जे उत्पादन कार्यान्वित करतात.
- ई-कचऱ्याचे उत्पादक, उत्पादक, नूतनीकरण करणारे आणि पुनर्वापर करणाऱ्यांनी कें.प्र.नि.मंडळाद्वारे विकसित केलेल्या केंद्रीकृत पोर्टलवर नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
- सौर फोटोव्होल्टेइक मॉड्यूल किंवा पॅनेल किंवा सेलच्या निर्मात्याने कें.प्र.नि.मंडळाने विकसित केलेल्या केंद्रीकृत पोर्टलवर नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
- सर्व उत्पादकांनी नोंदणीकृत पुनर्वापर करणारे (रीसायकलर्स) विस्तारित उत्पादक जबाबदारी (ईपीआर) प्रमाणपत्राच्या ऑनलाइन खरेदीद्वारे त्यांचे विस्तारित उत्पादन जबाबदारीचे दायित्व पूर्ण करावे. हे प्रमाणपत्र केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाद्वारे किंवा या संदर्भात कें.प्र.नि.मंडळाद्वारे अधिकृत केलेल्या इतर कोणत्याही संस्थेद्वारे पर्यावरणीय लेखा परीक्षणाच्या अधीन असेल.

- रा.प्र.नि.मंडळाने ई-कचऱ्याच्या शोधासाठी, कें.प्र.नि.मंडळाने निर्देशित केल्यानुसार ईपीआर च्या अनुपालनावर लक्ष ठेवण्यासाठी जबाबदार आहे. रीसायकलर आणि रिफर्बिशरची यादृच्छिक तपासणी करणे आणि पुनर्वापर क्षमतेच्या वापराचे निरीक्षण करणे.
- महापालिका घनकचरा (एमएसडब्लू) ई-कचरा मिसळल्याचे आढळल्यास त्याची खात्री करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था जबाबदार आहेत; योग्यरित्या वेगळे केले जाते, संकलित केले जाते आणि रिफर्बिशरच्या नोंदणीकृत पुनर्वापरासाठी चॅनेलाइज केले जाते. टाकाऊ उत्पादनांशी संबंधित ई-कचरा देखील गोळा केला जातो आणि नोंदणीकृत रीसायकलर्स किंवा रिफर्बिशरकडे दिला जातो.
- महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने श्री. आर.के. गर्ग (माजी संचालक, इंडियन रेअर अर्थ लि.) यांच्या अध्यक्षतेखाली ई-कचऱ्याचे विघटन/ पुनर्वापर/ नूतनीकरणासाठी अनुदान/ अधिकृतीकरणासाठी प्राप्त झालेल्या अर्जांच्या छाननीसाठी तांत्रिक समिती स्थापन केली आहे.
- म.प्र.नि. मंडळाने मे. आयआरजी सिस्टम्स साऊथ आशिया प्रा. लि. मार्फत महाराष्ट्र राज्यासाठी ई-कचरा यादी तयार केली आहे.

३१ मार्च २०२३ पर्यंत ई-कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, २०१६ अंतर्गत जारी केलेल्या अधिकृततेचे तपशील तक्ता ५.६१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे आहेत.

तक्ता ५.६१ महाराष्ट्र राज्यातील ई.कचरा निर्मिती आणि पुनर्वापराची स्थिती-

१.	ई-कचरा विघटन करणारे	१५१	९२,०४२ मेट्रिक टन/ वर्ष
२.	ई-कचरा पुनर्वापर करणारे	१४	५२,११४ मेट्रिक टन/ वर्ष
एकूण		१६५	१,४४,१५६ मेट्रिक टन/ वर्ष

५.१० महाराष्ट्र राज्यातील प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन

पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने नवी दिल्ली यांनी ४ फेब्रुवारी, २०११ रोजी प्रकाशित केलेल्या अधिसूचनेनुसार प्लास्टिक कचरा (व्यवस्थापन आणि हाताळणी) नियम, २०११ लागू झाला; १८ मार्च, २०१६ रोजी प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अधिसूचित करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये २७ मार्च, २०१८, १२ ऑगस्ट, २०२१, १७ सप्टेंबर, २०२१, १६ फेब्रुवारी, २०२२ आणि ६ जुलै, २०२२ रोजी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत.

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ च्या नियम १६ मध्ये प्रत्येक राज्यात प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्यस्तरीय सल्लागार समिती स्थापन करणे आवश्यक आहे. त्यानुसार, महाराष्ट्र शासनाने ४ जानेवारी, २०१७ रोजी शासन निर्णय प्लास्टिक २०१३/(२८४/२०१३) द्वारे प्रधान सचिव, नगर विकास विभाग-II, महाराष्ट्र शासन यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय सल्लागार समिती स्थापन केली आहे.

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ आणि त्यात सुधारणा अंतर्गत, वार्षिक प्लास्टिक कचरा पुनर्वापर करणारे १०.११ लाख टन क्षमतेचे २४३ नग आणि १४ खत सामग्री उत्पादकांची, ३१ मार्च २०२२ पर्यंत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडे नोंदणी करण्यात आली आहे. आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये २३४ रीसायकलर्सपैकी २४३ नोंदणीकृत आहेत. नोंदणीकृत प्लास्टिक कचरा पुनर्वापर आणि खत सामग्री उत्पादकांची यादी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या संकेतस्थळावर नियमितपणे प्रकाशित आणि अद्ययावत केली जाते.

महाराष्ट्र शासनाने २३ मार्च, २०१८ रोजी महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्माकोल उत्पादने (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी आणि साठवण) अधिसूचना, २०१८ प्रकाशित केली आहे. , व त्यामध्ये दिनांक ११ एप्रिल २०१८, ३० जून २०१८, १४ जून २०१९, २८ मार्च २०२२, १५ जुलै २०२२, २७ जुलै २०२२ आणि ३० नोव्हेंबर २०२२ रोजी सुधारणा करण्यात आलेली आहे.

ही अधिसूचना संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी लागू आहे. या अधिसूचनेच्या तरतुदीनुसार दोन समित्या स्थापन केल्या आहेत.

- १) प्रधान सचिव, पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्माकोल अधिसूचनेच्या बाबतीत शासनाला तांत्रिक मार्गदर्शनासाठी तज्ञ समिती
- २) माननीय मंत्री (पर्यावरण) यांच्या अध्यक्षतेखाली अधिकार प्राप्त समिती. ही समिती आवश्यक सुधारणा ठरवणे आणि उक्त अधिसूचनेच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेईल. आतापर्यंत तज्ञ समिती आणि अधिकार प्राप्त समितीच्या अनेक बैठका झाल्या असून त्यानंतर अधिसूचनेमध्ये आवश्यक सुधारणा करण्यात आल्या आहेत

सदर अधिसूचनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी स्थानिक संस्था प्राधिकरणे आणि म.प्र.नि. मंडळातील अधिकाऱ्यांनी महामंडळाच्या हद्दीतील आणि म.प्र.नि. मंडळातील अधिकाऱ्यांकडून उद्योगांसाठी स्वतंत्रपणे नियमित सर्वेक्षण केले गेले आहे. आर्थिक वर्ष २०२२-२३ दरम्यान जप्त केलेली तपासणी, केलेली कारवाई, दंड वसूली आणि जप्त केलेल्या बंदी असलेल्या वस्तूंची स्थिती तक्ता ५.६२ मध्ये दर्शविली आहे:

तक्ता ५.६२ प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापनासाठी केलेल्या कारवाईची स्थिती.

कालावधी	भेट दिलेल्या दुकानांची संख्या	कारवाई सुरू केलेल्या दुकानांची संख्या	एकूण दंड वसूली (रु. कोटी)	जप्त करण्यात आलेल्या एकूण प्रतिबंधित वस्तू (मेट्रिक टन)
आर्थिक वर्ष २०२२-२३	३,३१,९८२	१९,९८१	३.२७	११५.४

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ आणि त्यामधील दुरुस्तीनुसार प्रत्येक स्थानिक संस्था फॉर्म-५ मध्ये वार्षिक अहवाल तयार करेल आणि संबंधित राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळ किंवा प्रदूषण नियंत्रण समितीला सूचना देऊन नगरविकास विभागाच्या संबंधित सचिवांना सादर करेल. प्रत्येक राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळ किंवा प्रदूषण नियंत्रण समिती या नियमांच्या अंमलबजावणीबाबत केंद्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाला मंडळाला फॉर्म ६ मध्ये वार्षिक अहवाल तयार करेल. त्यानुसार, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने जलद गतीने अहवाल सादर करण्यासाठी शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून वार्षिक अहवाल सादर करण्यासाठी संकेतस्थळ तयार केले आहे. ४१८ स्थानिक स्वराज्य संस्था पैकी ४१७ स्थानिक स्वराज्य संस्थेने सन २०२२-२३ चा वार्षिक अहवाल सादर केला आहे.

२०२२-२३ या वर्षासाठी प्लास्टिक कचरा निर्मिती, संकलित आणि विल्हेवाट

प्लास्टिक कचरा निर्मिती ३,९६,७६० टन/ प्रतिवर्ष आहे, ज्यामध्ये २,८८,३०५ टन/ प्रतिवर्ष गोळा केला जातो आणि २,२५,१२१ टन/ प्रतिवर्ष कचरा पुनर्वापरासाठी चॅनेलाइज्ड केला जातो (तक्ता ५.६३). सदर माहिती आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांद्वारे सादर केलेल्या वार्षिक अहवालाच्या प्राप्त माहितीनुसार आहे. यापैकी, खालील मुख्य वापर पद्धती आहेत

- रिफ्यूज डेरिव्ह्ड फ्युएल (RDF) साठी वापरलेला प्लास्टिक कचरा : १,७१,७९० टन
- प्लास्टिक कचरा सह-प्रक्रियेसाठी पाठवला : २७,८६३ टन
- ग्रेन्युल तयार करण्यासाठी वापरला जाणारा प्लास्टिक कचरा : ५७,३४० टन
- पायरोलिसिससाठी वापरला जाणारा प्लास्टिक कचरा : ५,८८४ टन

- रस्ते बांधणीसाठी वापरलेला प्लास्टिक कचरा : १३,५७८ टन
- प्लॅस्टिक कचरा लँडफिलिंग सुविधेवर पाठविला : १४,२०४ टन

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वार्षिक अहवालातून प्राप्त केलेली २०२२-२३ वर्षातील प्लास्टिक कचरा निर्मिती, संकलित आणि विल्हेवाटीची प्रदेशनिहाय माहिती तक्ता ५.६३ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ५.६३ सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षासाठी महाराष्ट्रातील प्लॅस्टिक कचऱ्याची विभाग निहाय सांख्यिकीय माहिती.

म.प्र.नि. मंडळाची प्रादेशिक कार्यालये	स्थानिक स्वराज्य संस्था	निर्माण झालेला प्लास्टिक कचरा (टनांमध्ये)	संकलित केलेला प्लास्टिक कचरा (टनांमध्ये)	प्लॅस्टिक कचरा पुनर्वापरासाठी (टनांमध्ये)
अमरावती	४१	३,०४२	२,८८१	२,२५५
औरंगाबाद	८१	४२,४०६	४२,३७७	६,८५१
चंद्रपूर	४७	५,३६४	५,३४७	४,३२२
कल्याण	८	३०,९५५	३०,९५५	२५,७५३
कोल्हापूर	४४	८,२७०	८,२८४	८,०३२
मुंबई	१	१,१८,६२५	१२,७७७	१२,७७७
नागपूर	४७	१८,७४४	१८,७३७	१३,८१८
नाशिक	६६	४७,११७	४६,७१०	३९,८७५
नवी मुंबई	२	९,७३९	९,७३९	३,४९८
पूणे	५६	७२,७२७	७०,७२७	६९,३४४
रायगड	१६	१०,४३७	१०,४३७	९,८५५
ठाणे	९	२९,३३४	२९,३३४	२८,७४१
एकूण	४१८	३,९६,७६०	२,८८,३०५	२,२५,१२१

५.११ बांधकाम आणि विघटनशील कचरा

बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचरा म्हणजे इमारती, नूतनीकरण आणि बांधकामे पाडणे, जसे की निवासी आणि व्यावसायिक इमारती, रस्ते आणि पूल यांच्यापासून निर्माण होणारी सामग्री. कचऱ्याच्या या श्रेणीमध्ये काँक्रीट, लाकूड, धातू, विटा, काच आणि इतर बांधकाम साहित्य यासारख्या विविध प्रकारच्या सामग्रीचा समावेश होतो. बांधकाम उद्योग हा बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचऱ्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देणारा आहे आणि शहरी विकासाच्या वाढत्या गतीमुळे टाकून दिलेल्या सामग्रीचे प्रमाण वाढते. बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचऱ्याचे प्रभावी व्यवस्थापन अनेक कारणांसाठी महत्त्वाचे आहे. बांधकाम कचऱ्याची अयोग्य विल्हेवाट पर्यावरणाला हानी पोहोचवते, विशेषतः काँक्रीट आणि लाकूड यासारखे संध-विघटन करणारे घटक. पुनर्वापर आणि जबाबदार व्यवस्थापन केवळ संसाधनांचे संरक्षण करत नाही तर नवीन कच्चा माल काढण्यासाठी आणि त्यावर प्रक्रिया करण्याशी संबंधित पर्यावरणीय प्रभाव कमी करते. शाश्वत बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचरा व्यवस्थापनासाठी

स्रोत वेगळे करणे, पुनर्वापर करणे आणि प्रगत कचरा प्रक्रिया तंत्रज्ञानाचा वापर यासारख्या धोरणांची अंमल बजावणी करणे आवश्यक आहे. शिवाय, बांधकाम उद्योगात बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचरा कमी करणे, त्याचा पुनर्वापर आणि पुनर्वापर करण्याच्या फायद्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि इमारत आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी अधिक टिकाऊ दृष्टीकोन वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. शेवटी, बांधकाम क्षेत्राच्या पर्यावरणीय पाऊलखुणा कमी करण्यासाठी बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचरा व्यवस्थापनासाठी सर्वांगीण आणि पर्यावरणाच्या दृष्टीने जागरूक दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षासाठी ४१८ स्थानिक स्वराज्य संस्थानी फॉर्म ३ मधील वार्षिक अहवाल जिल्हा मंडळासह खालीलप्रमाणे सादर केला आहे :

तक्ता ५.६४ स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि कॅन्टोन्मेंट बोर्डांचे बांधकाम आणि विघटनशील कचरा (सी आणि डी) गोषवारा.

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि कॅन्टोन्मेंट बोर्डांचे बांधकाम आणि विघटनशील कचरा (सी आणि डी) गोषवारा						
स्थानिक स्वराज्य संस्था	संपूर्ण वर्षभरातील बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचऱ्याचे एकूण प्रमाण मेट्रिक टन मध्ये	प्रक्रिया केलेल्या/पुनर्वापर केलेल्या (सी आणि डी)कचऱ्याचे एकूण प्रमाण मेट्रिक टन मध्ये	प्रक्रिया न करता (शेवटचा पर्याय) जमीन भरून किंवा सखल भागात कचरा भरून विल्हेवाट लावला जाणारा बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचरा	बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचऱ्याच्या साठवण सुविधांची संख्या	नियमांचे पालन न केल्याबद्दल दंडात्मक कारवाई करण्यासाठी नियुक्त केलेले महापालिका दंडाधिकारी	नोंदवलेल्या दंडात्मक कारवाई प्रकरणांची संख्या
महानगरपालिका	३०,०८,५८५	२,१८,६७८	१४,५८,६५२	३७	११	१०५
“ अ ” वर्ग नगरपरिषद	११,१२३.८	१,५४८.६५	४,८०७.३	३६	१०	०
“ ब “ वर्ग नगरपरिषद	१०,६५८.७	४,९८३.९८	२,९८४.७९	१२४	३७	१२
“ क ” वर्ग नगरपरिषद	१०,७३६.५९	५,४४६.४६	३,८५५.४८	१३९	६८	२१
नगरपंचायत	१२,५०१.२६	७,८८८.८८	३३,०६६.६२	१३६	४०	८
जिल्हा मंडळ	११२.११	५	११२.११	०	०	०
एकूण	३०,५३,७१७.४६	२,३८,५५०.९७	१५,०३,४७८.३	४७२	१६६	१४६

स्थानिक स्वराज्य संस्थाद्वारे एकूण ३०,५३,७१७.४६ मेट्रिक टन / वर्ष बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचरा तयार होतो. स्थानिक स्वराज्य संस्थाद्वारे एकूण २,३८,५५०.९७ मेट्रिक टन / वर्ष कचऱ्याची प्रक्रिया /पुनर्वापर केला (तक्ता ५.६४). प्रक्रिया न करता (शेवटचा पर्याय) जमीन भरून किंवा सखल भागात कचरा भरून विल्हेवाट लावलेल्या बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि

डी) कचऱ्याचे प्रमाण १५,०३,४७८.३ मेट्रिक टन / वर्ष आहे. बांधकाम आणि विघटनशील (सी आणि डी) कचरा सुरक्षितपणे साठवण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ४७२ साठवण सुविधा (स्टोरेज) आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थाद्वारे या नियमांचे पालन न केल्याबद्दल दंडात्मक कारवाई करण्यासाठी एकूण १६६ नगर दंडाधिकारी नियुक्त करण्यात आले आणि या नियमांतर्गत १४६ प्रकरणे नोंदवण्यात आली आहेत. तक्ता ५.६५ बांधकाम आणि विध्वंस कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या संयंत्रांची तपशील प्रदान करते.

तक्ता ५.६५ बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी कार्यरत आणि प्रस्तावित संयंत्र दर्शवित आहे.

अ. क्र.	महानगरपालिकेचे नाव	संयंत्र क्षमता (टीपीडी)	सद्यस्थिती
१.	ठाणे महानगरपालिका	३००	कार्यरत
२.	पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका	२००	कार्यरत
३.	नवी मुंबई महानगरपालिका	१५०	कार्यरत
४.	पुणे महानगरपालिका	३००	कार्यरत

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने ओए ६०६/२०१८/ संदर्भात माननीय राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण, प्रधान खंडपीठ, नवी दिल्ली यांच्या आदेशानुसार पर्यावरणीय नुकसान भरपाई सादर करण्यासाठी घनकचरा व्यवस्थापन आणि साठलेला कचरा व्यवस्थापनाच्या वेळेचे पालन न करणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थाना सूचना दिल्या आहेत.

५.१२ म.प्र.नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांची कामगिरी

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने नवी मुंबई येथे मध्यवर्ती प्रयोगशाळा आणि पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर, चिपळूण, ठाणे आणि चंद्रपूर येथे सात प्रादेशिक प्रयोगशाळेची स्थापना केली आहे. जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४ आणि हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१ च्या कलम १७ च्या पोटकलम २ अन्वये स्थापन केल्या आहेत. या प्रयोगशाळांना पर्यावरण, वन व हवामान बदल मंत्रालय (एमओईएफ व सीसी), भारत सरकार, दिल्ली यांनी ई (पी) कायदा, १९८६ अंतर्गत मान्यता दिलेली असून त्या सुसज्ज आहेत व २०१४ पासून आयएसओ ९००१: २०१५ आणि ओएचएसएस १८००१: २००७ द्वारे प्रमाणित आहेत. जल आणि हवा कायदा, आणि पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६ अंतर्गत परिभाषित केल्याप्रमाणे म. प्र. नि. मंडळाच्या सर्व प्रयोगशाळा 'मंडळाच्या प्रयोगशाळा' म्हणून काम करतात आणि त्याद्वारे जल, हवा व घातक कचरा, नगरपालिका घनकचरा आणि जैव वैद्यकीय कच-याच्या विश्लेषणाकरिता संबंधित कार्यक्षेत्रातील नमुने गोळा करण्यासाठी अधिकृत अधिका-यांनी गोळा केलेल्या नमुन्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी आणि पुढील कार्यवाहीसाठी संबंधित अधिका-यांना अहवाल सुपूर्द केले जातात. म.प्र.नि.मंडळातील प्रयोगशाळा आधुनिक अत्याधुनिक साधने आणि उपकरणांनी सुसज्ज आहेत जसे की यु व्ही स्पेक्ट्रोफोटोमीटर, गॅस क्रोमॅटोग्राफ (जीसी), मास स्पेक्ट्रोफोटोमीटर, अणु शोषण स्पेक्ट्रोफोटोमीटर (एएएस), आयन क्रोमॅटोग्राफी (आयसी), इंडिक्टव्ह कपलड प्लाझ्मा (आयसीपी). शोषणयोग्य ऑर्गॅनिक हॅलाइड विश्लेषक (एओएक्स), सीएचएनएस विश्लेषक इ.

तक्ता ५.६६ प्रत्येक बोर्ड प्रयोगशाळेच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्यासाठी विश्लेषण केलेल्या नमुन्यांची संख्या आणि पॅरामीटर्सचे तपशील प्रदान करते. आकृती ५.२७, ५.२८ आणि ५.२९ अनुक्रमे जल, हवा आणि घातक कचरा नमुन्यांची संख्या दर्शवतात.

५.१२.१ म.प्र.नि. मंडळातील प्रयोगशाळांची कामगिरी

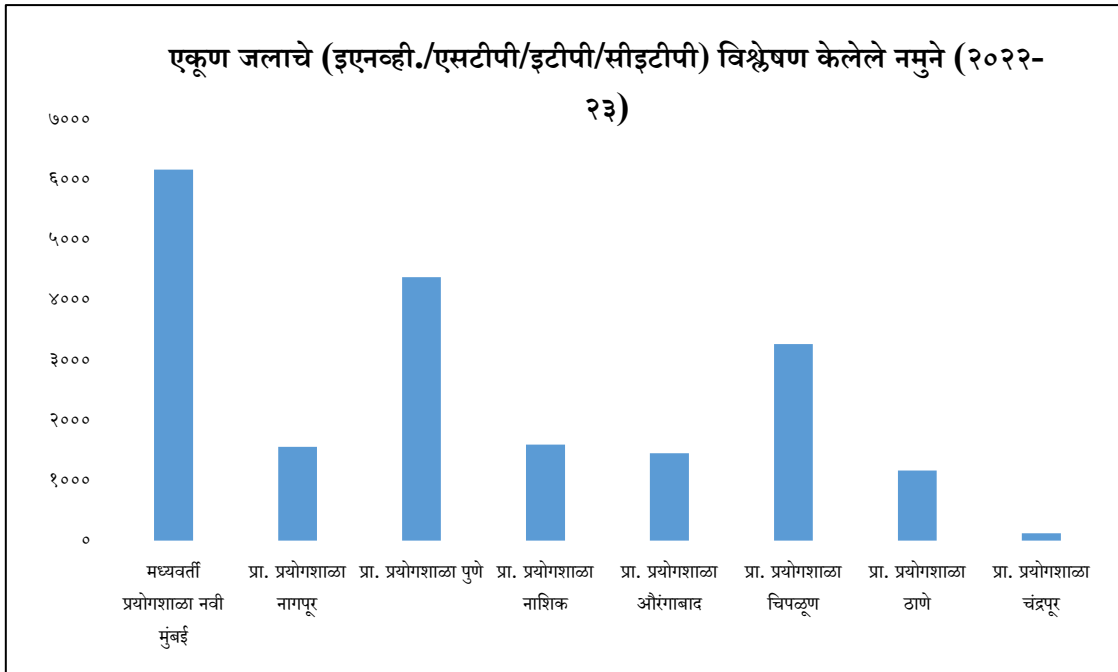
- आयएसओ ९००१:२०१५, आयएसओ ४५००१:२०१८ आणि आयएसओ /आयइसी १७०२५:२०१७ एनएबीएल मान्यता: महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची केंद्रीय प्रयोगशाळा आणि पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर, चंद्रपूर, ठाणे आणि चिपळूण येथे असलेल्या सात प्रादेशिक प्रयोगशाळांनी प्रमाणित लेखा परीक्षण यशस्वीरित्या पूर्ण केल्यानंतर, अॅपेव्ह असेसमेंट इंडस्ट्री प्रायव्हेट लिमिटेड कडून गुणवत्ता आणि व्यवस्थापन मानक (क्यूएमएस) आयएसओ ९००१:२०१५, व्यावसायिक आरोग्य आणि सुरक्षितता मूल्यमापन मानक आयएसओ ४५००१:२०१८ आणि प्रमाणपत्र प्रदान केले आहे. केंद्रीय प्रयोगशाळा आणि सात प्रादेशिक प्रयोगशाळांनी आयएसओ/आयइसी १७०२५:२०१७ एनएबीएल मान्यता प्राप्त केली.
- न्यायिक प्रकरणांमध्ये भक्कम पाठिंबा :
  - i. उच्च न्यायालय मुंबईच्या निर्देशानुसार (क्रमांक पीआयएल १७/२०११ दि. १ मार्च, २०११) आणि आदेश क्रमांक एमपीसीबी/पीएसओ /बी -२७ दिनांक २ मार्च, २०११ नुसार, म. प्र. नि. मंडळातील प्रयोगशाळा सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र संयुक्त दक्षता नमूनाचे साप्ताहिक विश्लेषण पूर्ण करत आहेत. म.प्र.नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची कामगिरी दाखवण्यासाठी राज्यभर आणि वेळेत विश्लेषण अहवाल सादर करणे
  - ii. अर्ज क्रमांक १९/२०१४ दि. १५ ऑक्टोबर, २०१५ मधील राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणच्या निर्देशानुसार सर्व प्रयोगशाळा कोळसा विश्लेषण (राख सामग्री) साठी सुसज्ज आहेत
- दीपावली उत्सवादरम्यान वातावरणीय हवेचे विशेष निरीक्षण: माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालाचे पालन करून दि. २३ ऑक्टोबर, २०१८, दीपावली उत्सवादरम्यान म.प्र.नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळा राज्यभरात फटाके फोडण्याबाबत कें.प्र.नि. मंडळाच्या शिष्टाचारानुसार वातावरणीय हवेच्या गुणवत्तेचे निरीक्षण नमुने विश्लेषित करतात आणि विश्लेषण सादर करतात. यामुळे फटाके फोडल्यामुळे होणाऱ्या प्रदूषणाची माहिती मिळण्यास मदत होते.

- विशेष प्रकल्पांतर्गत गोळा केलेल्या नमुन्यांचे विश्लेषण कालबद्ध पूर्ण करणे: गणेशोत्सवादरम्यान. म.प्र.नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळा तलाव, नद्या, समुद्र, खाडीतून गोळा केलेल्या विसर्जनपूर्व आणि नंतरच्या पर्यावरणीय नमुन्यांचे विश्लेषण करतात आणि विश्लेषण अहवाल वेळेत. म.प्र.नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर सादर केला जातो.
- वैज्ञानिक अधिकाऱ्यांना विशेष प्रशिक्षण: वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी आणि वैज्ञानिक अधिकारी यांना आयएसओ / आयइसी १७०२५:२०१७ नुसार मोजमापाची अनिश्चितता आणि निर्णयाच्या नियमावर प्रशिक्षण दिले जाते.

तक्ता ५.६६ म.प्र.नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांच्या कामगिरीचे विश्लेषण (२०२२-२३).

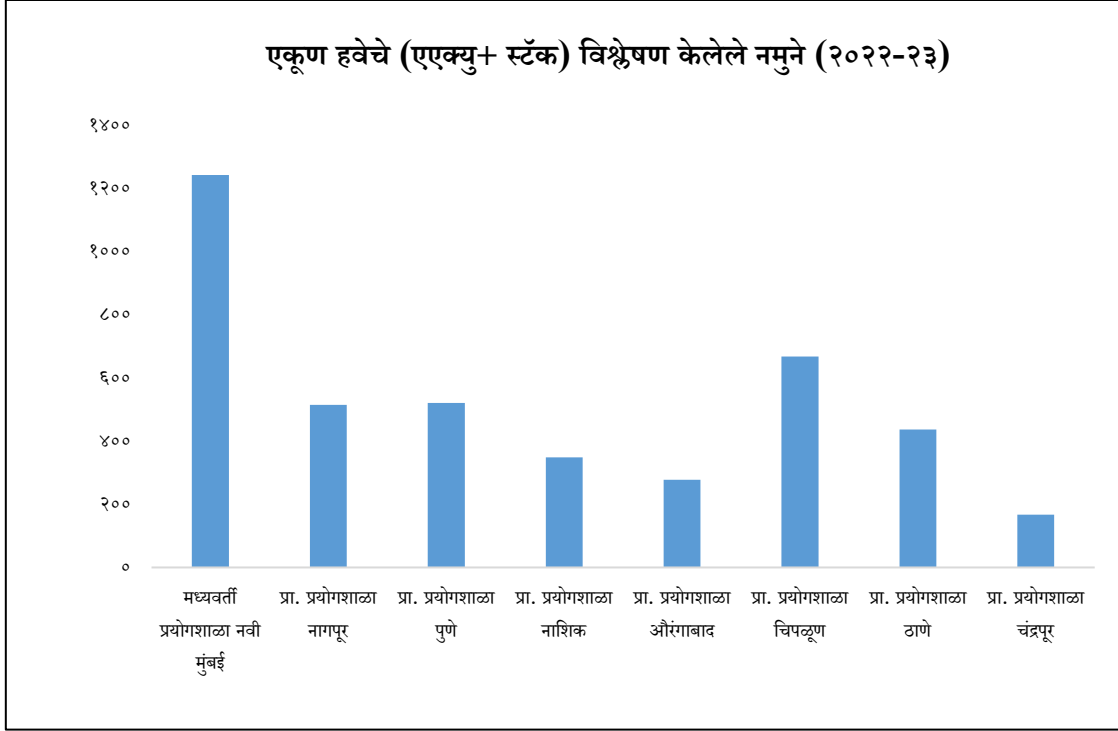
अ. क्र.	प्रयोगशाळा	विश्लेषण केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या			एकूण	विश्लेषण केलेल्या मापदंडांची एकूण संख्या			एकूण
		जल	हवा	घातक कचरा		जल	हवा	घातक कचरा	
१.	म. प्र., महापे, नवी मुंबई	६,१६१	१,२४२	९०	७,४९३	१,००,६७४	१०,५५७	८८५	१,१२,११६
२.	प्रा. प्र., नागपूर	१,५५६	५१५	१०८	२,१७९	२६,२१४	४,५३४	१,१४०	३१,८८८
३.	प्रा. प्र., पुणे	४,३७५	५२१	८९	४,९८५	५३,४२२	२,२४४	७६०	५६,४२६
४.	प्रा. प्र., नाशिक	१,५९३	३४९	१२	१,९५४	२४,२४८	२,८०१	८९	२७,१३८
५.	प्रा. प्र., औरंगाबाद	१,४५१	२७८	७	१,७३६	१८,६७९	८८१	१४	१९,५७४
६.	प्रा. प्र., चिपळूण	३,२६३	६६८	११९	४,०५०	४५,८७२	२,४८७	१,१७१	४९,५३०
७.	प्रा. प्र., ठाणे	१,१६३	४३७	०	१,६००	८,६९८	२,५२६	०	११,२२४
८.	प्रा. प्र., चंद्रपूर	१२२	१६७	०	२८९	९१२	६१४	०	१,५२६
एकूण		१९,६८४	४,१७७	४२५	२४,२८६	२,७८,७१९	२६,६४४	४,०५९	३,०९,४२२

*मध्यवर्ती प्रयोगशाळा (म. प्र.), प्रादेशिक प्रयोगशाळा (प्रा. प्र.),

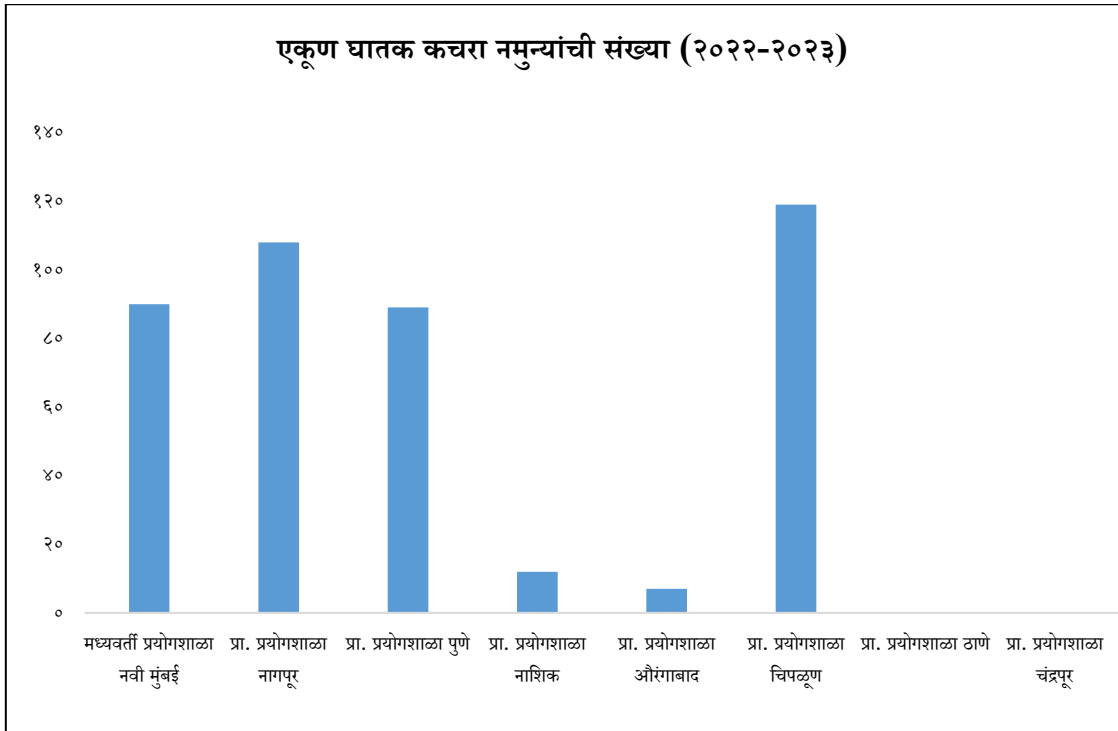

आकृती ५.२७ म.प्र.नि. मंडळाच्या प्रत्येक प्रयोगशाळेत २०२२-२३ या वर्षात विश्लेषण केलेले एकूण जल नमुने.

आकृती ५.२८ म.प्र.नि. मंडळाच्या प्रत्येक प्रयोगशाळेत २०२२-२३ या वर्षात विश्लेषण केलेले एकूण हवेचे नमुने.

आकृती ५.२९ म.प्र.नि. मंडळाच्या प्रत्येक प्रयोगशाळेत २०२२-२३ या वर्षात विश्लेषण केलेले एकूण घातक कचरा-याचे नमुने.

६. प्रादेशिक पर्यावरणीय समस्या आणि संबंधित प्रदेशात अवलंबिण्यात आलेले नियंत्रणाचे उपाय

महाराष्ट्रातील १२ प्रदेशांमध्ये विविध पर्यावरणीय समस्या आहेत. म.प्र.नि.मंडळ समस्या सोडवण्यासाठी अथक प्रयत्न करत आहे. महाराष्ट्र राज्यामध्ये आढळून येणारी सर्वसाधारण समस्या ही महानगरपालिका घनकचरा आणि सांडपाणी विल्हेवाटीची आहे. बहुतांश भागात कचरा प्रक्रिया सुविधांची कमतरता आहे. सध्या, २२०.८५ दशलक्ष लिटर च्या संयुक्त क्षमतेसह एकूण २५ सक्रियपणे कार्यरत सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र आहेत. उद्योगांनी प्रक्रिया केलेले एकूण सांडपाणी १७०.४६ दशलक्ष लिटर होते. हे लक्षात येते की सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रांची क्षमता सांडपाण्याच्या भारापेक्षा जास्त आहे आणि ते त्यावर प्रभावीपणे प्रक्रिया करण्यास सक्षम आहेत.

जल गुणवत्ता पुनर्संचयित करण्यासाठी २०२२ च्या कें.प्र.नि.मंडळाच्या अहवालानुसार, महाराष्ट्रात सर्वाधिक प्रदूषित नद्या आहेत, म्हणजे ५५ नद्यांचा भाग. त्यात महाराष्ट्रातील प्रमुख नदी खोरे, गोदावरी आणि कृष्णा यांचा समावेश होतो. म.प्र.नि.मंडळाने कृष्णा, गोदावरी आणि महाराष्ट्रातील इतर नद्यांसाठी आवश्यक मानकांनुसार नद्यांच्या जल गुणवत्ता कमी करण्याच्या उद्देशाने नदी पुनरुज्जीवन कार्यक्रम सुरू केला. नाशिक विभागात नाल्याच्या पाण्यामुळे होणाऱ्या जलप्रदूषणावर फायटोरेमिडिएशनद्वारे प्रक्रिया केली जाते. तर कल्याण विभागात जलप्रदूषण करणारे तीन मोठे उद्योग; मेसर्स हिंदुस्तान कोका कोला, मेसर्स टेक्नोक्राफ्ट इंडस्ट्रीज आणि मेसर्स जेएसडब्ल्यू स्टील कोर्टिंगने आरओ प्रक्रिया आणि एमइइ सारख्या इटीपी सारख्या स्वच्छ तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला आहे. प्रक्रिया केलेले सांडपाणी पुन्हा वापरले जाते.

महाराष्ट्रातील कल्याण विभागात, कापड उद्योग हे हवा प्रदूषणाला कारणीभूत असल्याचे आढळून आले. कापड उद्योगांमध्ये इंधन म्हणून कोळशाचा वापर करतात. २०२२-२३ मध्ये, कल्याण-डोंबिवलीमध्ये ८७ आणि अंबरनाथ, बदलापूरमध्ये ४३ कापड उद्योग होते ज्यात कोळसा वापरला जातो. कायद्याचे पालन न करणाऱ्या उद्योगांवर म.प्र.नि.मंडळ कठोर कारवाई करत आहे. हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली (एपीसी प्रणाली) हवा प्रदूषण रोखण्यासाठी उद्योगांद्वारे वापरली जातात. कोल्हापूर विभागात, अनेक उद्योग इंधन म्हणून बॅगॅसचा वापर करतात ज्यामुळे शेवटी हवा प्रदूषण होते. अनेक वर्षांपासून ही एक महत्त्वपूर्ण समस्या आहे. या उद्योगांनी इएसपी, वेट स्क्रबर आणि ओसीइएमएस सारख्या एपीसी प्रणाली लागू केल्या आहेत. नवी मुंबईतील उद्योगांनी व्हीओसी उत्सर्जन, कीटकनाशके आणि मोठ्या प्रमाणात औषध उत्पादन उद्योगांमुळे होणारे हवा प्रदूषण नियंत्रित करण्यासाठी लीकेज डिटेक्शन आणि रिपेअर सिस्टम (एलडीएआर) लागू केले आहे.

महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्माकोल उत्पादने (एमयुएसटीएच आणि एस) अधिसूचना २०१८ मध्ये लागू करण्यात आली ज्यामध्ये बहुस्तरीय प्लास्टिक टप्प्याटप्प्याने बंद करण्यात आले. मात्र, कल्याण विभागात आजही बंदी असलेले साहित्य आढळून आले. चंद्रपूर विभागात निर्माण होणारा प्लॅस्टिक कचरा सिमेंट उद्योगांना इंधन म्हणून भट्टीत टाकण्यासाठी पाठवला जातो.

६.१ नमामि चंद्रभागा

पंढरपूर शहरात दरवर्षी भरणारी चंद्रभागा जत्रा, हजारो यात्रेकरू आणि पर्यटकांना आकर्षित करणारा महाराष्ट्रातील सर्वात प्रसिद्ध कार्यक्रमांपैकी एक आहे. संपूर्ण महाराष्ट्रातून वारकरी भक्तांची सर्वात भव्य तीर्थयात्रा पंढरपूरला जाते, जिथे ते भगवान विठ्ठलालाची पूजा करतात. चंद्रभागा (भीमा नदी) चे उगमस्थान पुणे जिल्ह्यातील भीमाशंकर आहे. संत ज्ञानेश्वर महाराज, संत चोखामेळा, संत सावता माळी आणि छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या योगदानामुळे चंद्रभागा नदीचे धार्मिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व अधिक वाढले आहे. त्यामुळे या ठिकाणी अनेक भाविक भेट देतात. मात्र, आध्यात्मिक बाजूने अज्ञान आणि जागरूकता नसल्यामुळे चंद्रभागेच्या नदीचा दर्जा खालावला होता.

नदीच्या पाण्याच्या घसरत्या गुणवत्तेला मानवी घटक जबाबदार आहेत. तीर्थक्षेत्र म्हणून, अभ्यागत, भाविक आणि पर्यटक अनेकदा प्लास्टिकच्या बाटल्या सोडून, उघड्यावर लघवी करून, कपडे आणि वाहने धुवून आणि फुलांचा कचरा थेट नदीत टाकून या समस्येला हातभार लावतात. याशिवाय शहरातील प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी नदीत सोडले जात आहे. शेतीचे वाहून गेलेले पाणी देखील कीटकनाशके घेऊन नदीत जाते. या पद्धतीमुळे जलजन्य रोगांचा प्रसार झाला आणि जैवविविधतेवर हानिकारक परिणाम झाला. जनावरांच्या पोटात प्लॅस्टिक कचरा आढळून आला आहे. नदीच्या प्रदूषणामुळे फ्लेमिंगोसारख्या स्थलांतरित पक्ष्यांच्या भेटीला धोका निर्माण झाला होता. या समस्येचे गांभीर्य लक्षात घेता शासनाने हस्तक्षेप करणे अत्यावश्यक बनले आहे.

म्हणून महाराष्ट्र शासनाने २०१६ मध्ये 'नमामि चंद्रभागा अभियान' घोषित केले. चंद्रभागा नदीचे पुनरुज्जीवन आणि कायापालट करण्यासाठी आणि तिचे ऐतिहासिक वैभव पुनर्संचयित करण्यासाठी हा एक पुढाकार आहे. महाराष्ट्र शासनाने 'नमामि गंगे' च्या धर्तीवर नदीच्या स्वच्छतेसाठी व्यापक आराखडा तयार केला आहे. २०२२ पर्यंत चंद्रभागा नदी प्रदूषणमुक्त करणे आणि तिची शुद्धता आणि पावित्र्य राखणे हे या अभियानाचे उद्दिष्ट आहे.

नमामि चंद्रभागा अभियाना अंतर्गत कृती आराखड्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

- घरगुती सांडपाणी नदीत सोडण्यापूर्वी त्यावर प्रक्रिया झाली आहे का हे सुनिश्चित करणे. कचरा वर्गीकरणाची प्रथा राबवायला हवी. नदीचे पाणी दूषित होऊ नये यासाठी सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र प्रदान करणे
- कृषी वाहिनी:- प्रतिबंधित रासायनिक कीटकनाशके वापरात आणि बाजारात नसावीत याची खात्री करून घेणे
- धार्मिक कार्य:- मूर्ती विसर्जन, अंत्यसंस्कार राखेची विल्हेवाट आणि विद्युत अंत्यसंस्कारासाठी विशेष कुंड बांधणे. धार्मिक यात्रेदरम्यान स्वच्छतागृहे/बायो-शौचालयाची सोय. नदीच्या पाण्यात आंघोळ करणे थांबवणे आणि नदीच्या काठावर उघड्यावर शौच न करणे, मानवी मलमूत्र आणि सांडपाण्याची योग्य विल्हेवाट लावणे
- फ्लोटिंग राफ्ट्स आणि स्क्रीन बार बसवून नदीपात्रात शैवाळ / इचोर्नियाची वाढ रोखणे
- प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी नदीत जाण्यापासून रोखण्यासाठी इन-सीटू नाला स्वच्छता प्रक्रिया
- पाण्याच्या गुणवत्तेसाठी ई- देखरेख प्रणालीची स्थापना आणि डेटाबेस तयार करण्यासाठी आणि देखरेखीसाठी जीआयएस प्लॅटफॉर्मची स्थापना
- वृक्षारोपण मोहीम
- कृषी विद्यापीठे किंवा कृषी विभाग/एनजीओ यांनी शेतकऱ्यांसाठी जनजागृती मोहीम राबवावी. नदी प्रदूषणाबाबत ग्रामीण आणि शहरी रहिवाशांमध्ये जनजागृती करावी
- नदीकाठच्या गावांमध्ये सेंद्रिय शेतीला चालना देण्यासाठी जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करावा

चंद्रभागा नदीचे पुनरुज्जीवन केवळ सरकार, स्थानिक लोक आणि पर्यटक यांच्या सामूहिक प्रयत्न, सहकार्य आणि पुढाकाराने यशस्वी होऊ शकते. नमामि चंद्रभागा अभियानामुळे नदीच्या गुणवत्तेचे पुनरुज्जीवन करण्यात खूप मदत झाली आहे, परंतु आणखी प्रयत्न अपेक्षित आहेत.

६.२ कार्बन फूटप्रिंटमध्ये महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे प्रयत्न

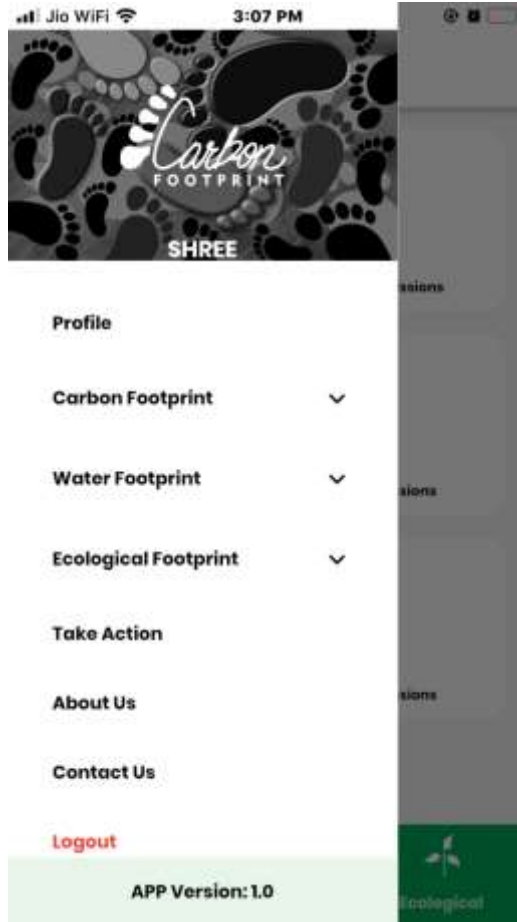
मानव विकास युगानुयुगे अनियोजित पद्धतीने संसाधनांच्या वापरासाठी जबाबदार आहे ज्यामुळे आता धोरणकर्त्यांना मानवजातीच्या शाश्वततेच्या दिशेने विचार करण्यास प्रवृत्त केले आहे. हे लक्षात घेणे रोचक आहे की ग्लोबल वॉर्मिंगबद्दल संवेदना आणि जागरूकता याबद्दल बरेच काही बोलले गेले असले तरी, प्रत्यक्ष कार्बनडायऑक्साईड कमी करण्यासाठी प्रकल्प आणि संकल्पनांची अंमलबजावणी झालेली दिसून येत नाही. अशा प्रकारे, कार्बन कमी करण्याच्या प्रकल्पांची वाटाघाटी आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी लोकांमधील

स्वारस्य कितीही असले तरीही, संकल्पनांचा प्रभावी आणि वास्तविक वेळेत वापर करणे कठीण आहे. तथापि, अशा कोणत्याही कार्बन व्यवस्थापन योजनांसह येण्यासाठी ज्यामुळे कार्बन कमी होण्याची अपेक्षा आहे, प्रथम स्थानावर उत्सर्जन शोधणे आवश्यक आहे. म.प्र.नि. मंडळाने अनेक प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीद्वारे कार्बन उत्सर्जनाची यादी तयार करण्यासाठी विविध प्रकल्प हाती घेतले आहेत, तर कार्बन फूटप्रिंट कॅल्क्युलेटर वापरणे हे त्या दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल आहे. अशा विविध प्रकल्पांचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे;

६.२.१ कार्बन फूटप्रिंट मोजण्यासाठी रोको मोबाईल ॲप्लिकेशन:

वापरकर्त्यांना त्यांचे वैयक्तिक कार्बन फूटप्रिंट समजण्यास मदत करणारे “रोको” हे राज्याचे पहिले मोबाइल ॲप्लिकेशन आहे. हे ॲप्लिकेशन व्यक्ती, कुटुंब, प्रदेश आणि उद्योग यांच्या फूटप्रिंटची स्वतंत्रपणे गणना करू शकते. आणि त्यात कार्बन, जल आणि पर्यावरणीय फूटप्रिंट देखील मोजण्याची सुविधा आहे. तुमच्या कार्बन उत्सर्जनाची व्याप्ती सांगण्यासाठी जल आणि अन्नाचा वापर, उर्जेचा वापर, कचरा वेगळा करणे आणि वाहतूक यासारख्या तपशीलांचा समावेश होतो (आकृती ६.१). हा अनुप्रयोग राज्यभरातील कोणीही वापरू शकतो आणि अभ्यासाचे परिणाम म.प्र.नि. मंडळाला धोरणात्मक कार्यक्रम तयार करण्यात मदत करतील जे रहिवाशांना हवामान बदल आणि प्रदूषण कमी करण्याच्या धोरणांबद्दल संवेदनशील बनवतील.

ॲप्लिकेशनमध्ये कोणत्याही व्यक्तीचे आवश्यक तपशील, जसे की दर महिन्याला किती पाणी वापरले जाते, किती विभागले जाते, ते दररोज त्यांचे एकूण कार्बन उत्सर्जन देते आणि ‘तुमचा कार्बन फूटप्रिंट कसा कमी करायचा’ हे सुचवणारी एक उत्तम सुविधा देखील आहे. हे ॲप्लिकेशन ॲंड्रॉइड आणि आयओएस दोन्ही मोबाइल फोनसाठी उपलब्ध आहे आणि ते अनुक्रमे प्ले स्टोर आणि ॲप स्टोरवरून सहजपणे डाउनलोड केले जाऊ शकते.

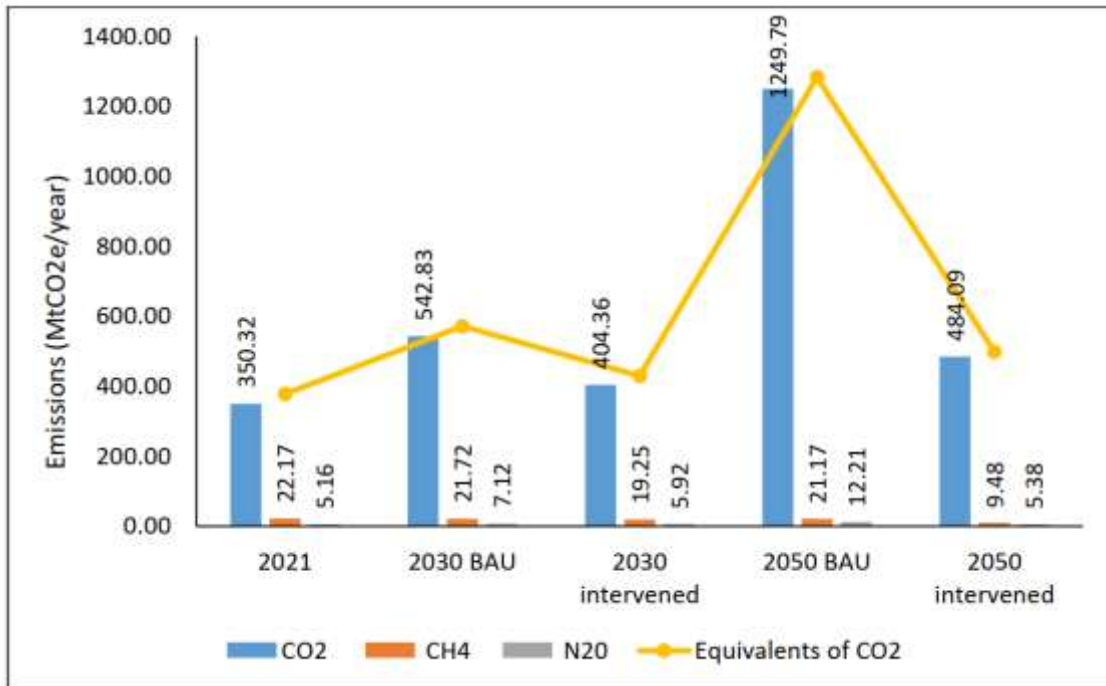
आकृती ६.१ रोको ॲप्लिकेशन स्क्रीनशॉट.

६.२.२ कार्बन यादी तयार करणे आणि कार्बन न्यूट्रॅलिटीसाठी कृती आराखडा तयार करणे आणि महाराष्ट्र राज्यातील अमृत शहरांमध्ये त्याचे निरीक्षण करणे.

अटल मिशन फॉर रिजुव्हेनेशन अँड अर्बन ट्रान्सफॉर्मेशन हे भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी जून २०१५ मध्ये पुन्हा सुरु केले होते, ज्यामुळे नागरी पुनरुज्जीवन प्रकल्प राबवून शहरी परिवर्तनासाठी पुरेसे मजबूत सांडपाणी नेटवर्क आणि जल पुरवठा सुनिश्चित करता येईल. संपूर्ण देशातून एकूण ५०० शहरांची निवड करण्यात आली असून त्यापैकी ४३ महाराष्ट्रातील आहेत. अमृत शहरांच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ४०% लोकसंख्या महाराष्ट्रात ११,७५८ चौरस किमी क्षेत्रात आहे जी महाराष्ट्राच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या फक्त ४% आहे आणि त्यामुळे अमृत शहरे आणि महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येच्या घनतेमध्ये खूप फरक आहे. अमृत शहरांच्या सरासरी लोकसंख्येची घनता १०,८४१ व्यक्ती प्रति चौ. किमी आहे, तर महाराष्ट्राची लोकसंख्या फक्त ४१० व्यक्ती प्रति चौ. किमी आहे.

जीएचजी प्लॅटफॉर्म इंडियाने दिलेल्या गणना पद्धतीच्या आधारे ही यादी तयार करण्यात आली आहे. जीएचजी प्लॅटफॉर्म २६ - भारत हा भारताच्या हरितगृह वायू (जीएचजी) उत्सर्जनाचा स्वतंत्र अंदाज आणि विश्लेषण प्रदान करणारा सामूहिक नागरी-समाज उपक्रम आहे. अभ्यासात विचारात घेतलेली प्रमुख क्षेत्रे म्हणजेच - वाहतूक, औष्णिक ऊर्जा प्रकल्प, औद्योगिक प्रक्रिया, कृषी, वनीकरण आणि इतर भूभागाचा वापर (एएफओएलयु) आणि कचरा क्षेत्र ज्यामध्ये सांडपाणी आणि नगरपालिका घनकचरा या दोन्हीचा समावेश आहे.

खाली दर्शविल्याप्रमाणे सर्व क्षेत्रांच्या सर्व धोरणांचा एकत्रित परिणाम अंदाजित उत्सर्जन मूल्ये आणि जीएचजी च्या वर सुचविलेल्या हस्तक्षेपांच्या अंमलबजावणीनंतर प्राप्त होणारे उत्सर्जन सूचित करतो, ज्यांचा अभ्यासात विचार केला जातो, जे म्हणजे, मिथेन, नायट्रस ऑक्साईड आणि कार्बन डाय ऑक्साईड. महाराष्ट्रातील अमृत शहरांसाठी कार्बन न्यूट्रॅलिटी कृती आराखडा विकसित करण्याच्या प्रक्रियेत, स्थानिक वायू प्रदूषण स्रोतांचे तपशीलवार विश्लेषण आणि त्यांच्या उत्सर्जन योगदानासह क्षेत्र-विशिष्ट दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला. सभोवतालच्या वायू प्रदूषणात योगदान देणारे विविध स्रोत ओळखण्यासाठी आणि त्यांचे प्रमाण निश्चित करण्यासाठी हे प्राथमिक सर्वेक्षण केले गेले. क्रियाकलाप आणि उत्सर्जन घटकांवर आधारित दृष्टिकोन वापरून, महाराष्ट्रासाठी विविध स्रोतांमधून विविध जीएचजी उत्सर्जनाचे प्रमाण मोजण्यासाठी उत्सर्जन यादी विकसित केली गेली आहे. उत्सर्जन यादीद्वारे अंदाजित एकूण जीएचजी उत्सर्जन **आकृती ६.२** मध्ये प्रदान केले आहे. कृती आराखड्याच्या अंतिम आवृत्तीमध्ये उत्सर्जन यादीद्वारे मूल्यमापन केलेल्या वायू प्रदूषण स्रोत वैशिष्ट्यांचे तपशीलवार मूल्यांकन आणि धोरण निर्मात्यांच्या इनपुटवर आधारित विविध स्रोतांसाठी स्वच्छ हवा धोरणे समाविष्ट आहेत.

आकृती ६.२ महाराष्ट्रातील एकूण मिथेन उत्सर्जन.

६.२.३ माझी वसुंधरा ३.०

माझी वसुंधरा अभियान २ ऑक्टोबर २०२० रोजी माननीय पर्यटन, पर्यावरण आणि हवामान बदल मंत्री यांच्या हस्ते सुरू करण्यात आले. हा महाराष्ट्र शासनाच्या पर्यावरण आणि हवामान बदल विभागाचा शहरी आणि ग्रामीण भागांसाठी खालील विशेषणांसह एक अनोखा एकात्मिक पहिला उपक्रम आहे:

- वेळेवर आणि नाविन्यपूर्ण पद्धतीने विविध हवामान बदल शमन उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभागास प्रोत्साहन देणे
- प्रतिकृतीद्वारे शाश्वत पर्यावरणाच्या दिशेने गतिमान आणि वाढीव/ प्रमाणित उपाय ओळखणे

माझी वसुंधरा अभियान ३.० (२०२२-२३) साठी १६,००० हून अधिक युएलबी आणि पीआरआयएस संभाव्य सहभागी म्हणून ओळखले जातात. अमृत शहरे (०१: १० लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली), अमृत शहरे (०२: ३-१० लाख लोकसंख्येच्या दरम्यान), ११ भागात हे अभियान राबवले जाईल. अमृत शहरे (०३: १-३ लाख लोकसंख्या), नगरपरिषदा, नगर पंचायती (०१ लोकसंख्या ५० हजार ते १ लाख दरम्यान), नगरपरिषदा, नगर पंचायती (०२ लोकसंख्या २५ हजार ते ५० हजार दरम्यान), नगर परिषदा, नगर पंचायती (०३ लोकसंख्या १५ हजार ते २५ हजार दरम्यान), नगर परिषदा, नगर पंचायती (०४ लोकसंख्या १५ हजारांपेक्षा कमी) ग्रामपंचायती (०१: १० हजारांपेक्षा जास्त लोकसंख्या) आणि ग्रामपंचायती (०२: लोकसंख्या ५ हजार ते १० हजार दरम्यान), ग्रामपंचायती (०३: लोकसंख्या २.५ हजार ते ५ हजार दरम्यान), ग्रामपंचायती (०४: लोकसंख्या २.५ हजारांपेक्षा कमी). माझी वसुंधरा अभियान ३.० (२०२२-२३) ची कालरेषा १ एप्रिल २०२२ ते ३१ मार्च २०२३ अशी आहे.

म.प्र.नि.मंडळाने डेस्कटॉप मुल्यांकन आणि प्रत्यक्ष अवलोकन आणि नागरिकांच्या प्रतिक्रियेसाठी तृतीय-पक्षाच्या संकेतस्थळाला भेट देण्याच्या संदर्भात दोन टप्प्यांत हा प्रकल्प यशस्वीरित्या कार्यान्वित केला आहे आणि कार्बन फूटप्रिंटच्या दृष्टीने प्रकल्प कार्यान्वित करण्याचे फायदे खालीलप्रमाणे आहेत;

तक्ता ६.१ माझी वसुंधरा अभियानातील क्षेत्रनिहाय कार्बन फूटप्रिंट अंदाज.

प्रदर्शित क्षेत्र	क्षेत्र	प्रमाण	मोजमाप / अंदाजाचे एकक	कार्बनडाय ऑक्साईड टन / वार्षिक.
भूमी	झाडे	१७,७५,५५१	जगलेल्या आणि निगा राखलेल्या झाडांची संख्या	१२,१३७.५
भूमी	कंपोस्ट	१,२७,९६५	प्रति वर्ष कंपोस्ट उत्पादन	६३,९८२.५
वायू	रस्त्याच्या कडेला झाडे	४,१९,२८३	रस्त्याच्या कडेला असलेल्या जगलेल्या आणि निगा राखलेल्या झाडांची संख्या	२,४७३.८
अग्नी (शहरी)	हिरव्या इमारती	१,३००	प्रत्येकी १०,००० चौ. फूट क्षेत्रफळ असलेल्या जीबीएसची संख्या	३१,७८६.७
अग्नी	एल इ डी प्रकाश	१२,२३,७७३	प्रचलित एचपीएस पेक्षा ५०% कमी ऊर्जा वापरणारी संख्या	२,०९,९३८.३
अग्नी	सौर प्रकाश	७०,९०७	थेट विजेचा वापर टाळणारी संख्या	२४,३२८.२
अग्नी (ग्रामीण)	बायोगॅस	७३६	प्रत्येकी १२५ किलो कचरा क्षमतेच्या युनिट्सची संख्या	३०,४६३.८
अग्नी (ग्रामीण)	सौर पंप	७०१	४ नग एचपी प्रत्येकी डिझेल ऐवजी दिवसाचे ४ तास चालते	२.४
			एकूण कार्बन टाळणे (कार्बनडाय ऑक्साईड टन / वार्षिक.)	३,७५,११३.२

६.२.४ पर्यावरण आणि हवामान बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन /म.प्र.नि.मंडळाच्या पंचमहाभूतांना एकत्रित करून केलेल्या प्रयत्नांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी निसर्गातील पाच घटकांचा समावेश करणारा कार्बन न्यूट्रल एक्झिबिशन स्टॉल २० ते २६ फेब्रुवारी २०२३ या कालावधीत श्री क्षेत्र सिद्धगिरी महासंस्थानने आयोजित केलेल्या 'सुमंगलम - पंचमहाभूत लोकोत्सव २०२३' कार्यक्रमात पर्यावरण आणि हवामान बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन आणि महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ यांनी यशस्वीरित्या योगदान दिले. पर्यावरण आणि हवामान बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन आणि महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ यांनी पंचमहाभूताच्या

संकल्पनेवर आधारित प्रतिनिधित्व केले होते जेथे जल, वायु, अग्नी, आकाश आणि पृथ्वी या घटकांचा विचार केला होता. नियामक आणि नाविन्यपूर्ण सहभाग आणि या विभागांद्वारे आणि विविध वास्तववादी उपायांद्वारे समर्थित असलेल्या प्रोत्साहनात्मक पावले आणि अंमलबजावणीच्या दृष्टीने या दोन्ही विभागांच्या कामकाजाचा विचार आणि सह-संबंधित कार्यप्रणाली या सर्व घटकांच्या दृष्टीने स्टॉलची रचना आणि प्रतिनिधित्व अशा प्रकारे केले गेले होते. स्टॉलची रचना टिकाऊ होती आणि विविध निसर्गावर आधारित घटक वापरण्यात आले होते. या प्रदर्शनी स्टॉलला ५ केडब्ल्यूएच सोलर पीवी वरून वीजपुरवठा केला जात होता, त्यामुळे त्याला कार्बन न्यूट्रल स्टॉल म्हणू संबोधले जात होते.

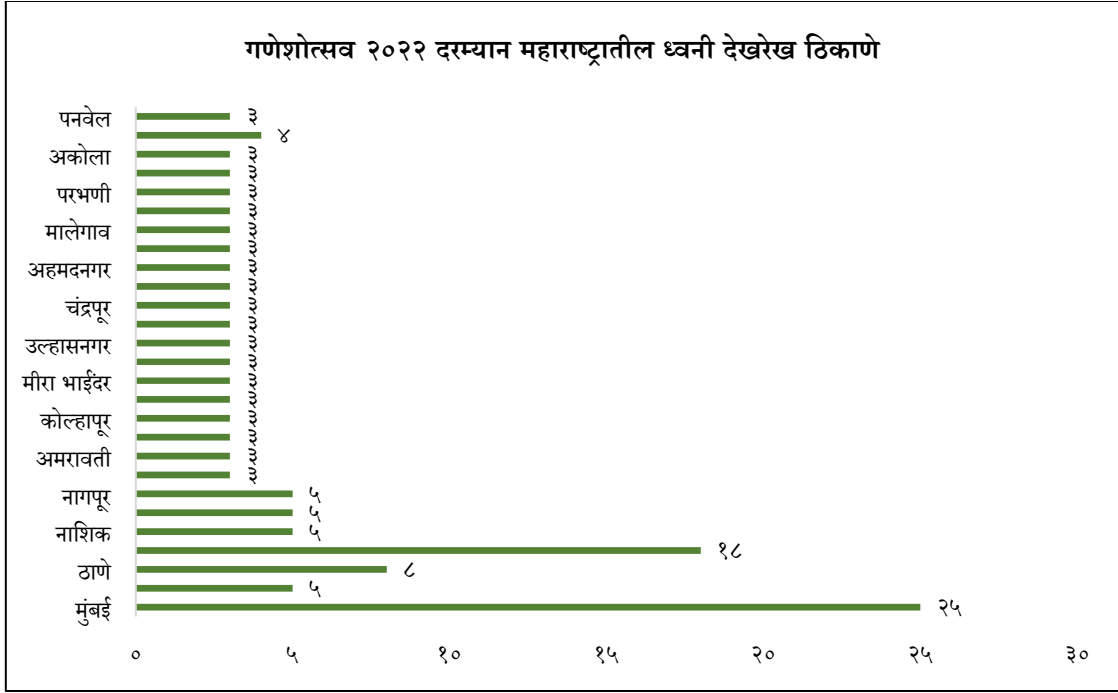
‘कार्बन न्यूट्रल स्टॉल’ ही संकल्पना कार्यक्रमादरम्यान निर्माण होणाऱ्या कार्बन डाय ऑक्साईडची भरपाई करण्याचा विचार समाविष्ट करून साध्य करण्यात आली (जे प्रत्येक व्यक्तीचे सर्वेक्षण करून आणि प्रवास, इंधन आणि वापरलेले साहित्य इत्यादींचा समावेश असलेल्या क्रियाकलापांद्वारे मोजले गेले) यासाठी २० वर्षांसाठी ५ किलोवॉट क्षमतेचे सौर पॅनल बसवून विजेची बचत करणे आणि सलग ३ वर्षे वृक्षारोपण (२०० पेक्षा जास्त झाडे)करणे ही कार्बन ऑफसेट सौर ऊर्जेची मुख्य योजना आहे..

७. पर्यावरणीय अभ्यास आणि सर्वेक्षणे

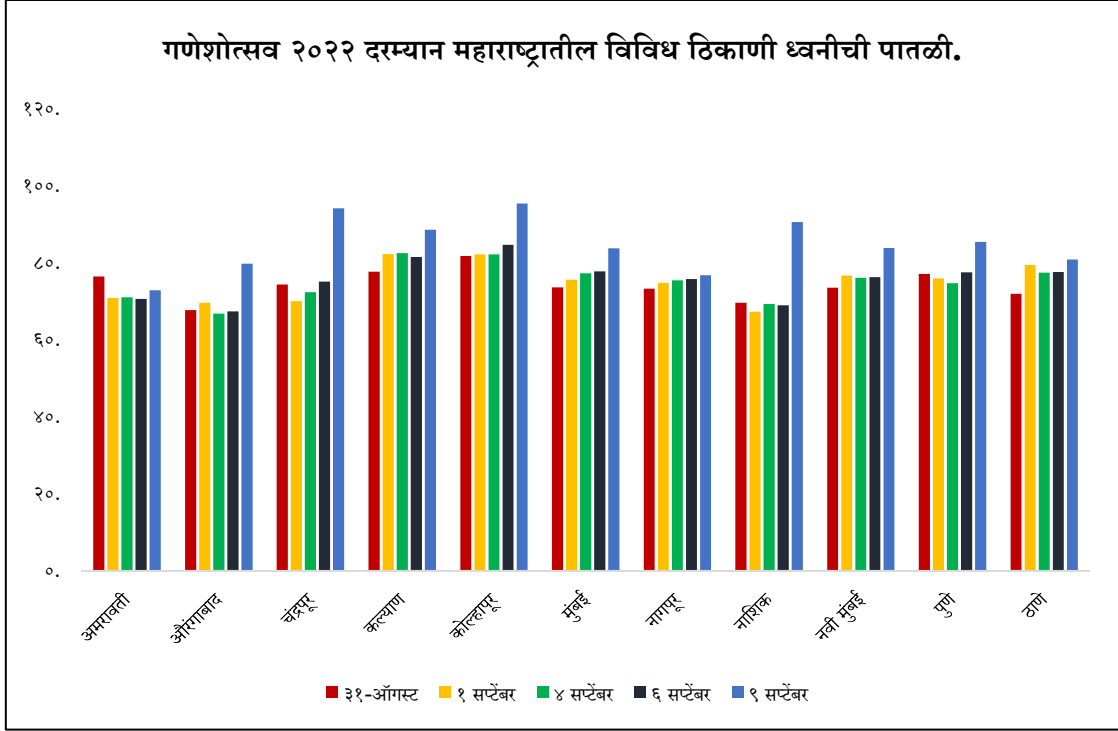
७.१ गणेशोत्सव २०२२ दरम्यान ध्वनी निरीक्षण

संपूर्ण महाराष्ट्रात २७ महानगरपालिकांच्या अंतर्गत येणाऱ्या १३२ ठिकाणी गणेशोत्सवाच्या कालावधीत वातावरणीय ध्वनी निरीक्षण करण्यात आले. जेथे सतत संगीत आणि भक्तांची गर्दी दिसून आली त्या ठिकाणी पंडालच्या बाहेर प्रीकॅलिब्रेटेड टाईप-II साउंड लेव्हल मीटर्स (एसएलएम) वापरून ध्वनी पातळी माहीती संकलित केली गेली. ३१ ऑगस्ट, १ सप्टेंबर, ४ सप्टेंबर, ६ सप्टेंबर आणि ९ सप्टेंबर २०२२ रोजी संध्याकाळी ६ ते सकाळी १२ या कालावधीत ६ तास पाच दिवस ध्वनी निरीक्षण करण्यात आले. अभ्यासात असे दिसून आले आहे की कोविड-१९ मुळे दोन वर्षांच्या शांत उत्सवानंतर या वर्षी एकूण ध्वनी पातळी वाढली आहे. ९ सप्टेंबर रोजी निरीक्षणाच्या ५ व्या दिवशी ध्वनी पातळीत जास्तीत जास्त वाढ दिसून येते, हे उत्सवाच्या शेवटच्या दिवशी (११ व्या दिवशी) असल्यामुळे आहे. या दिवशी, गणपतीची मूर्ती वाद्ये, ढोल, डीजे आणि बँडसह मिरवणुकीत रस्त्यावरून नेली जाते आणि नदी किंवा समुद्रात विसर्जित केली जाते ज्याला 'गणेश विसर्जन' म्हणून ओळखले जाणारे विधीचे प्रतीक आहे. संपूर्ण महाराष्ट्रातील विविध महानगरपालिकांमधील ध्वनी निरीक्षण स्थानांची संख्या आकृती ७.१ मध्ये दर्शविली आहे.

आकृती ७.१ गणेशोत्सव २०२२ दरम्यान महाराष्ट्रातील ध्वनी देखरेख ठिकाणे.

वरील आलेखावरून, हे लक्षात येते की ३१ ऑगस्ट २०२२ रोजी कोल्हापुरात ८१.९० डिबी(ए) नोंदवलेली सर्वोच्च सरासरी ध्वनी पातळी होती. १ सप्टेंबर २०२२ रोजी, जो ध्वनी निरीक्षणाचा दुसरा दिवस होता, कल्याण येथे सर्वाधिक सरासरी आवाजाची पातळी ८२.४१ डिबी(ए) नोंदवली गेली. ४ सप्टेंबर २०२२ रोजी, कल्याण येथे पुन्हा ८२.६४ डिबी(ए) ची सर्वोच्च सरासरी ध्वनी पातळी नोंदवली गेली. ६ सप्टेंबर २०२२ रोजी, कोल्हापुरात ८४.८५ डिबी(ए) ध्वनी सर्वोच्च पातळी नोंदवण्यात आली. गणेशोत्सवादरम्यान ध्वनी निरीक्षणाच्या शेवटच्या दिवशी म्हणजेच ९ सप्टेंबर २०२२ रोजी, सर्वोच्च ध्वनी पातळी ९५.९९ डिबी(ए) होती आणि त्याची नोंद पुन्हा कोल्हापूर येथे झाली.

आकृती ७.२ गणेशोत्सव २०२२ दरम्यान महाराष्ट्रातील विविध ठिकाणी ध्वनीची पातळी.

३१ ऑगस्ट २०२२ रोजी जो गणेशोत्सवादरम्यान ध्वनी निरीक्षणाचा पहिला दिवस होता, सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळी औरंगाबाद येथे नोंदवली गेली जी ६७.८२ डिबी(ए) होती. ३१ ऑगस्ट २०२२ रोजी सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळी नोंदवली गेली जी गणेशोत्सवादरम्यान ध्वनी निरीक्षणाचा पहिला दिवस होता, औरंगाबाद येथे ६७.८२ डिबी(ए) होता. १ सप्टेंबर २०२२ रोजी, जो ध्वनी निरीक्षणाचा दुसरा दिवस होता, सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळी नाशिक येथे ६७.३९ डिबी(ए) होती. ४ सप्टेंबर २०२२ रोजी, औरंगाबाद येथे ६६.८९ डिबी(ए) ही सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळी नोंदवली गेली. ६ सप्टेंबर २०२२ रोजी, औरंगाबाद येथे ६७.४९ डिबी(ए) ही सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळी नोंदवली गेली. ९ सप्टेंबर २०२२ रोजी, अमरावती येथे ७२.९८ डिबी(ए) ही सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळी नोंदवली गेली.

७.१.१ निष्कर्ष - गणेशोत्सव, २०२२ दरम्यान ध्वनी निरीक्षण

गणेशोत्सव हा महाराष्ट्रात अनेक दशकांपासून साजरा होणारा सर्वात मोठा सण आहे. यावर्षी महाराष्ट्रातील २७ महानगरपालिकांमधील १३२ ठिकाणे ध्वनी निरीक्षणासाठी विचारात घेण्यात आली होती. ३१ ऑगस्ट, १ सप्टेंबर, ४ सप्टेंबर, ६ सप्टेंबर आणि ९ सप्टेंबर २०२२ रोजी गणेशोत्सवादरम्यान पाच दिवसांच्या कालावधीसाठी निवासी, व्यावसायिक आणि शांतता क्षेत्र अशा प्रत्येक ठिकाणी संध्याकाळी ६ ते सकाळी १२ या वेळेत सहा तास ध्वनी निरीक्षण करण्यात आले.

राज्यात दोन वर्षांनंतर (गेल्या दोन वर्षांत म्हणजे २०२०-२०२२ दरम्यान कोविड-१९ साथीच्या आजारामुळे) मोठ्या संख्येने एकत्र येऊन हा सण उत्साहात साजरा केला जात होता. विसर्जनाच्या दिवशी म्हणजे ९ सप्टेंबर रोजी वाद्ये, ढोल आणि लाऊडस्पीकर यांच्या सोबत जमाव होता. जड वाहतूक आणि वाहनांचा आवाज (अत्याधिक हॉर्न वाजवणे) देखील उच्च ध्वनी पातळीला कारणीभूत ठरले. गेल्या वर्षीच्या ध्वनी पातळीच्या तुलनेत सर्व प्रकारच्या आवाजामुळे एकत्रितपणे ध्वनी पातळीत लक्षणीय वाढ झाली. गेल्या वर्षीच्या (२०२१) ध्वनी पातळीच्या तुलनेत या वर्षी (२०२२) ध्वनी पातळीत एकूण ४४% वाढ दिसून आली.

तरीही, लोकांच्या धार्मिक भावना दुखावल्याशिवाय प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळ, महाराष्ट्र राज्य पोलीस, महानगरपालिका, स्वयंसेवी संस्था इत्यादींच्या अधिकाऱ्यांनी अनेक प्रयत्न केले आहेत. तथापि, २०२२ मधील निकालांचे तुलनात्मक

विश्लेषण असे दर्शविते की ध्वनी प्रदूषण आणि सणांचे पर्यावरणपूरक उत्सव कमी करण्यासाठी सार्वजनिक योगदान अत्यावश्यक आहे. ध्वनी पातळी अनुज्ञेय मर्यादेपर्यंत आणण्यासाठी अधिक प्रयत्नांची सतत आवश्यकता या अभ्यासात अधोरेखित करण्यात आली आहे, ज्यामध्ये ध्वनी प्रदूषण आणि उत्सवाविषयी त्यांच्या आध्यात्मिक विचारांना बाधा न आणता त्याचे आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम याबद्दल लोकांमध्ये अधिक जागरूकता समाविष्ट असू शकते.

निरीक्षण उच्च पातळी खालील कारणामुळे आहे:

- वाद्ये, ढोल आणि लाऊडस्पीकरचा वापर
- अधिक दुचाकी आणि कार रस्त्यावर आहेत. ह्या वाहनांच्या रहदारीमुळे ध्वनी पातळीत वाढ होत आहे
- वाहतूक कोंडीमुळे तुलनेने हॉर्न जास्त वाजत होते.
- वाहतूक कोंडीमुळे तुलनेने हॉर्न वाजत होते
- गाड्या किंवा सार्वजनिक वाहतूक म्हणून मोठ्या संख्येने वाहनांचा वापर करणे थांबलेले होते
- आवाजाच्या वाढीव पातळीसाठी लोकांना संवेदनशील करून सामान्य जागरूकता वाढवली पाहिजे

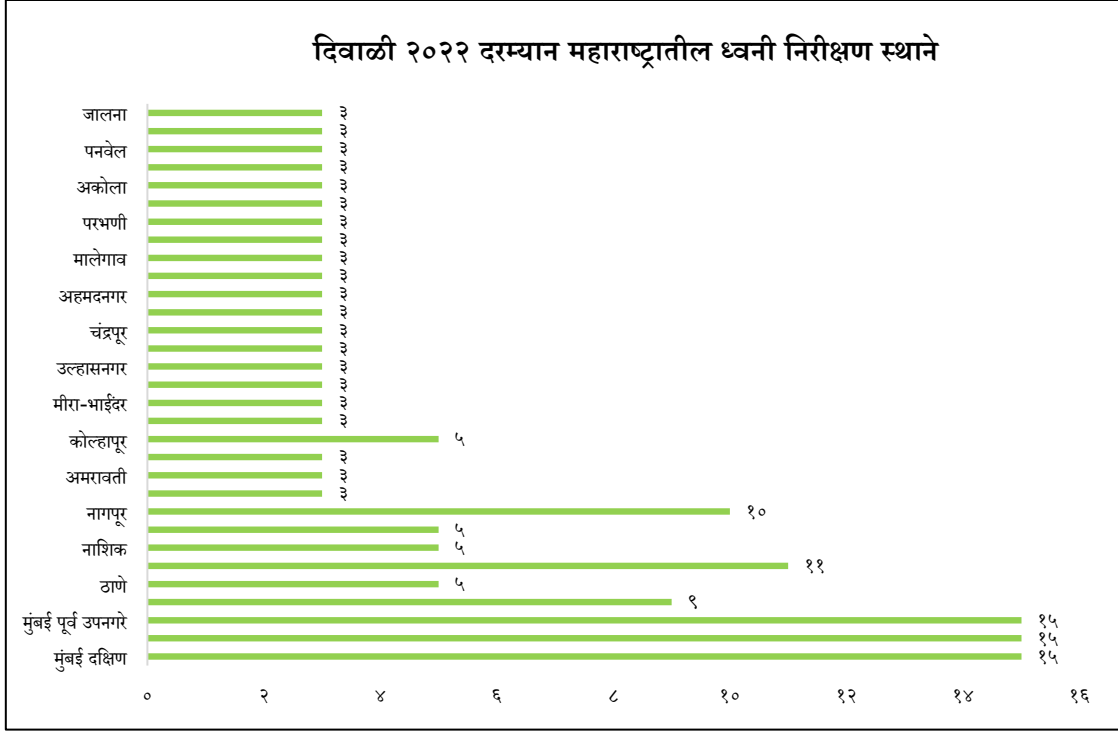
७.२ दिवाळी, २०२२ दरम्यान ध्वनी निरीक्षण

दिवाळी सणादरम्यान वातावरणातील ध्वनी पातळीचे मूल्यांकन करण्यासाठी, म. प्र. नि. मंडळाने, दिवाळी सणादरम्यान ३ दिवसांच्या कालावधीसाठी म्हणजेच १८ ऑक्टोबर (दिवाळी पूर्वी), २४ ऑक्टोबर (लक्ष्मीपूजन किंवा दिवाळीला) आणि २६ऑक्टोबर (दिवाळीनंतर) रोजी महाराष्ट्रातील विविध शहरांमध्ये विविध ठिकाणी २४ तासांसाठी २९ महानगरपालिकांकडून १५८ ठिकाणी ध्वनी निरीक्षण करण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे ज्यामध्ये निवासी, व्यावसायिक आणि शांतता क्षेत्राचा समावेश आहे. या प्रकल्पाचे मुख्य उद्दिष्ट शहरांमधील विविध क्षेत्रांतील ध्वनी पातळीचे कल आणि भिन्नता निश्चित करणे आणि वैज्ञानिक ध्वनी पातळीच्या आकडेवारीच्या उपलब्धतेद्वारे ध्वनी प्रदूषणाबद्दल जागरूकता निर्माण करणे हे होते. कॅलिब्रेटेड साउंड लेव्हल मीटर्स (टाइप II) वापरून, ध्वनी निरीक्षण केले गेले.

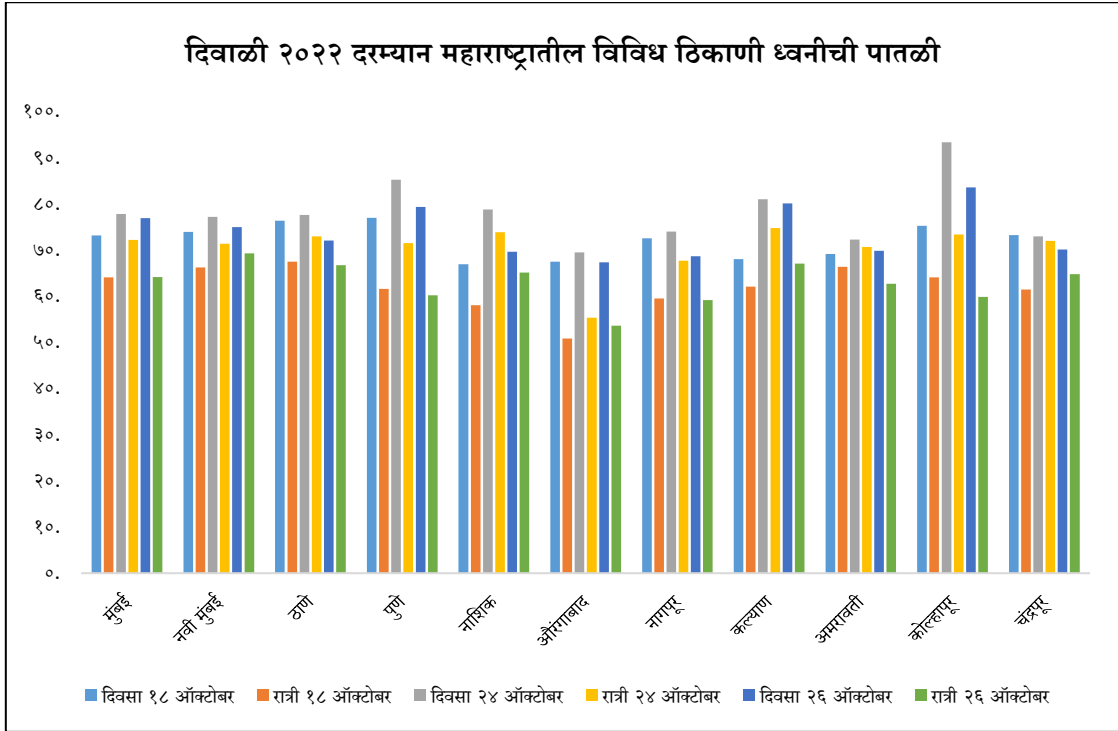
उत्सवादरम्यान फटाके फोडल्यामुळे निर्माण होणारा आवाज लक्षात घेऊन तीन दिवस हे निरीक्षण करण्यात आले. यासाठी १८ ऑक्टोबर (दिवाळीपूर्वी), २४ ऑक्टोबर (दिवाळी दिवशी) आणि २६ ऑक्टोबर २०२२ (दिवाळीनंतर) २४ तास सतत ध्वनी निरीक्षण करण्यात आले. कॅलिब्रेटेड साउंड लेव्हल मीटर्स (प्रकार II) वापरून निरीक्षण केले गेले. ध्वनी निरीक्षणाची ठिकाणे **आकृती ७.३** मध्ये दर्शविली आहेत.

आकृती ७.४ वरून असे दिसून येते की, १८ ऑक्टोबर रोजी दिवसाच्या वेळी, पुणे येथे ७७.०२ डिबी(ए) ची सर्वोच्च सरासरी ध्वनी पातळी नोंदवण्यात आली. २४ ऑक्टोबर रोजी दिवसा कोल्हापुर येथे सर्वाधिक सरासरी ९३.४ डिबी(ए) ध्वनी पातळी नोंदवण्यात आली होती. त्याचप्रमाणे २६ ऑक्टोबर रोजी कोल्हापुर येथे पुन्हा ८३.६ डिबी(ए) ची सर्वोच्च सरासरी ध्वनी पातळी नोंदवण्यात आली. १८, २४ आणि २६ ऑक्टोबर रोजी रात्रीच्या वेळी ठाणे येथे ६७.५ डिबी(ए), कल्याण येथे ७४.७६ डिबी(ए) आणि नवी मुंबई येथे ६९.३ डिबी(ए) ची सर्वात जास्त सरासरी ध्वनी पातळी नोंदवली गेली.

नाशिक, औरंगाबाद आणि पुन्हा औरंगाबाद येथे दि. १८, २४ आणि २६ ऑक्टोबर रोजी दिवसा दरम्यान सर्वात कमी सरासरी आवाजाची पातळी अनुक्रमे ६६.९६ डिबी(ए), ६९.५४ डिबी(ए) आणि ६७.४ डिबी(ए) नोंदविण्यात आली. दि. १८, २४ आणि २६ ऑक्टोबर रोजी रात्रीच्या वेळी सर्वात कमी सरासरी आवाजाची पातळी अनुक्रमे ५०.८८ डिबी(ए), ५५.४ डिबी(ए) आणि ५३.६२ डिबी(ए) औरंगाबाद येथे नोंदवली गेली.

आकृती ७.३ दिवाळी २०२२ दरम्यान महाराष्ट्रातील ध्वनी निरीक्षण स्थाने

आकृती ७.४ दिवाळी २०२२ दरम्यान महाराष्ट्रातील विविध ठिकाणी ध्वनीची पातळी.

७.२.१ निष्कर्ष – दिवाळी २०२२ दरम्यान आवाजाचे निरीक्षण

यावर्षी महाराष्ट्रातील २९ महानगरपालिकांकडून १५८ ठिकाणी दिवाळी उत्सवादरम्यान निवासी, व्यावसायिक आणि शांतता क्षेत्रात तीन दिवसांच्या कालावधीसाठी म्हणजेच १८ ऑक्टोबर (दिवाळीपूर्वी), २४ ऑक्टोबर (लक्ष्मीपूजन) आणि २६ ऑक्टोबर (भाऊबीज) २०२२ रोजी प्रत्येक स्थानासाठी २४ तासांसाठी ध्वनी निरीक्षण करण्यात आले.

अवजड वाहतूक, हॉर्न वाजवणे, घरगुती कामे, बांधकामे, फटाके अशा अनेक कारणांमुळे विविध ठिकाणी आवाजाची सरासरी पातळी जास्त असल्याचे या अभ्यासात आढळून आले आहे. ध्वनी प्रदूषण रोखण्यासाठी सरकारी अधिकारी, संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थांनी कितीही प्रयत्न केले असले, तरी अजूनही अधिक जनजागृतीची गरज आहे. महामारीने सुरक्षित वातावरणासाठी स्वयं-निर्बंधाचे महत्त्व अधोरेखित केले, या तत्वावर भर दिला पाहिजे. हिरव्या आणि कमी आवाजाच्या फटाक्यांच्या वापराला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. वरील सामान्य सर्वसाधारण निरीक्षणांव्यतिरिक्त, शहर-विशिष्ट निरीक्षणे दिली आहेत. निर्माण झालेल्या ध्वनीच्या पातळीसाठी महानगरपालिकानिहाय निष्कर्ष आणि निरीक्षणे खाली दिली आहेत.

- **मुंबई:** मुंबईतील आवाजाची पातळी या वर्षी ३५.६ डिबी(ए) ते १०३.२ डिबी(ए) इतकी होती. यापैकी, मुंबई दक्षिणमध्ये दिवसा वातावरणीय ध्वनी पातळी ४३.१ डिबी(ए) ते ९५.२ डिबी(ए) आणि मुंबई पश्चिम उपनगरात ४०.४ डिबी(ए) ते ९८.३ डिबी(ए) आणि मुंबई पूर्व उपनगरात ३५.६ डिबी(ए) ते १०३.२ डिबी(ए) मुंबई दक्षिण, मुंबई पश्चिम उपनगरे आणि मुंबई पूर्व उपनगरातील उच्च आवाजाची पातळी मुख्यत्वे फटाक्यांचा वापर आणि वाहतूक यामुळे होती.
- **नवी मुंबई:** नवी मुंबईतील आवाजाची पातळी या वर्षी ३३ डिबी(ए) ते ९९.९ डिबी(ए) इतकी होती. नऊ पैकी सहा ठिकाणे व्यावसायिक क्षेत्र अंतर्गत येतात, त्यामुळे गर्दीच्या जागा आणि रहदारीमुळे या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात आवाज येतो.
- **ठाणे:** ठाण्यात या वर्षी किमान ४२.१ डिबी(ए) आणि कमाल ९९.१ डिबी(ए) आवाजाची पातळी नोंदवली गेली. व्यावसायिक क्षेत्रामधील रहदारीने ध्वनी पातळीत वाढ झाली आणि निवासी क्षेत्रामध्ये फटाके फोडणे तसेच रहदारी या दोन्हीमुळे ध्वनी पातळीत वाढ झाली.
- **पनवेल:** पनवेलमधील आवाजाची पातळी ४१.९ डिबी(ए) ते १०१.५ डिबी(ए) पर्यंत होती. फटाक्यांमुळे ध्वनी पातळी वाढली.
- **पुणे:** पुण्यातील आवाजाची पातळी ४०.१ डिबी(ए) ते ९६.६ डिबी(ए) या श्रेणीत नोंदवली गेली. व्यावसायिक क्षेत्रामधील रहदारीमुळे शहरातील एकूणच ध्वनी पातळीत वाढ झाली.
- **नाशिक:** नाशिकमध्ये, आवाजाची पातळी ४८ डिबी(ए) ते ९१ डिबी(ए) पर्यंत होती. फटाके फोडणे आणि वाहतूक कोंडी यामुळे शहरातील आवाजाची पातळी नोंदवली गेली.
- **औरंगाबाद:** औरंगाबादमधील आवाजाची पातळी ३४ डिबी(ए) ते ८४.२ डिबी(ए) पर्यंत होती. फटाक्यांमुळे ध्वनीची पातळी वाढली.
- **नागपूर:** नागपुरातील ध्वनीची पातळी यावर्षी ३१.८ डिबी(ए) ते ९६.८ डिबी(ए) इतकी आहे. व्यावसायिक क्षेत्रामधील रहदारीमुळे शहरातील एकूणच ध्वनी पातळीत वाढ झाली.
- **कल्याण:** या वर्षी कल्याणमधील आवाजाची पातळी ३६ डिबी(ए) ते ९९.९ डिबी(ए) इतकी होती. मोजलेले आणि रेकॉर्ड केलेले आवाजाचे प्रमाण फटाके आणि वाहतूक कोंडीमुळे होते.
- **अमरावती:** अमरावतीमध्ये या वर्षी किमान आवाजाची पातळी ३३.२ डिबी(ए) आणि कमाल ८७.१ डिबी(ए) इतकी नोंदवली गेली.
- **जळगाव:** या वर्षी जळगावमध्ये किमान आवाज पातळी ३६ डिबी(ए) आणि कमाल ८९.६ डिबी(ए) इतकी नोंदवली गेली. व्यावसायिक क्षेत्रामधील वाहतुकीमुळे जळगावमध्येही आवाजाची पातळी होती.
- **कोल्हापूर:** यावर्षी कोल्हापुरातील आवाजाची पातळी किमान ४०.१ डिबी(ए) ते कमाल ११०.७ डिबी(ए) इतकी होती. फटाके फोडल्याने आवाजाची पातळी वाढली होती.
- **सांगली:** सांगलीतील आवाजाची पातळी यावर्षी ४०.१ डिबी(ए) ते ९९.२ डिबी(ए) पर्यंत होती. फटाके फोडल्यामुळे आवाजाची पातळी वाढली.

- **मीरा - भाईंदर:** मीरा - भाईंदरमधील आवाजाची पातळी यावर्षी ३०.४ डिबी(ए) ते १९.१ डिबी(ए) होती. प्रामुख्याने फटाके फोडल्यामुळे आवाजाची पातळी जास्त होती.
- **वसई - विरार:** वसई - विरारमध्ये या वर्षी आवाजाची पातळी ५० डिबी(ए) ते १४.५ डिबी(ए) इतकी होती. फटाके आणि वाहतूक कोंडीमुळे आवाजाची पातळी वाढली.
- **उल्हासनगर:** उल्हासनगरमध्ये या वर्षी आवाजाची पातळी ३९.३ डिबी(ए) ते १६.१ डिबी(ए) इतकी होती. उल्हासनगरमध्ये आवाजाची पातळीही फटाके फोडल्यामुळे निर्माण झाली.
- **भिवंडी - निजामपूर:** भिवंडी - निजामपूरमधील आवाजाची पातळी यावर्षी ४५.५ डिबी(ए) ते ८९.५ डिबी(ए) होती. मुख्यत्वे रहदारीमुळे शहरातील व्यावसायिक ठिकाणी आवाजाची पातळी जास्त होती.
- **चंद्रपूर:** चंद्रपूरमधील आवाजाची पातळी ४१.९ डिबी(ए) ते १७.९ डिबी(ए) पर्यंत होती आणि ती वाहतूक आणि दिवाळीच्या मुहूर्तावर फटाके फोडण्यामुळे होती
- **नांदेड - वाघाळा:** नांदेड - वाघाळा मधील आवाजाची पातळी यावर्षी ३७ डिबी(ए) ते ७९ डिबी(ए) इतकी होती. इतर ठिकाणांच्या तुलनेत नांदेडमधील आवाजाची पातळी कमी होती.
- **अहमदनगर:** अहमदनगरमध्ये या वर्षी आवाजाची पातळी ५० डिबी(ए) ते ८७ डिबी(ए) इतकी होती. अहमदनगर येथील सर्व निरीक्षण स्थाने व्यावसायिक क्षेत्रांतर्गत येतात, म्हणून रेकॉर्ड केलेल्या आवाजाच्या पातळीमध्ये वाहतूक आणि हॉर्निंग हे मुख्य कारण होते.
- **धुळे:** धुळ्यातील आवाजाची पातळी यावर्षी ५१ डीबी(ए) ते ८३ डीबी(ए) पर्यंत होती आणि ती वाहतूक आणि दिवाळीच्या मुहूर्तावर फटाके फोडण्यामुळे होती.
- **मालेगाव:** या वर्षी मालेगावमध्ये आवाजाची किमान पातळी ५२ डिबी(ए) आणि कमाल ८० डिबी(ए) इतकी नोंदवली गेली. रहदारी आणि गर्दीमुळे आवाजाची पातळी जास्त होती.
- **पिंपरी - चिंचवड:** पिंपरी - चिंचवडमध्ये या वर्षी किमान आवाज पातळी ४१ डिबी(ए) आणि कमाल १०१.५ डिबी(ए) नोंदवण्यात आली. अहमदनगर येथील सर्व निरीक्षण स्थाने व्यावसायिक क्षेत्रांतर्गत येतात, म्हणून रेकॉर्ड केलेल्या आवाजाच्या पातळीत वाहतूक आणि हॉर्निंग हे मुख्य कारण होते.
- **परभणी :** परभणीत यंदा आवाजाची पातळी ३७ डेसिबल (ए) ते ७९ डेसिबल (ए) इतकी होती. परभणीत इतर ठिकाणांच्या तुलनेत आवाजाची पातळी कमी होती.
- **लातूर :** लातूरमध्ये यंदा आवाजाची पातळी ३७ डेसिबल(ए) ते ७४ डेसिबल(ए) इतकी होती. राज्यातील इतर ठिकाणांच्या तुलनेत लातूरमधील आवाजाची पातळीही कमी होती.
- **अकोला :** यंदा अकोल्यातील आवाजाची पातळी ३८.१ डेसिबल(ए) ते ९०.८ डेसिबल(ए) इतकी होती. वाहतूक कोंडी आणि फटाके फोडण्यामुळे ही पातळी दिसून आली.
- **सोलापूर :** सोलापुरात यंदा आवाजाची पातळी ३६.७ डेसिबल (ए) ते ९९.१ डेसिबल(ए) इतकी होती. वाहतूकीमुळे आवाजाची पातळी अधिक होती.
- **बदलापूर :** बदलापुरात यंदा सर्वात कमी म्हणजे २५.९ डेसिबल(ए) ते ९६.३ डेसिबल(ए) आवाजाची पातळी नोंदविण्यात आली. अवजड वाहतूक आणि फटाके फोडण्यामुळे आवाजात वाढ झाली.

८. पर्यावरणीय प्रशिक्षण

२०२२-२३ या वर्षात, म. प्र. नि. मंडळाचे कर्मचारी भारतभर विविध ठिकाणी २३ प्रशिक्षण कार्यक्रमांना उपस्थित राहिले. कार्यक्रमांमध्ये व्यवस्थापन, सुरक्षितता, प्रदूषण नियंत्रण तंत्रज्ञान यासह विविध विषयांचा समावेश होता. परिशिष्ट ५ मध्ये प्रशिक्षण कार्यक्रमाची माहिती दिली आहे आणि तक्ता ८.१ त्याचा सारांश प्रदान केलेला आहे. व्यक्ती, संस्था आणि समुदायांसाठी पर्यावरणीय आव्हानांची अधिक समज वाढवण्यासाठी आणि जबाबदार आणि शाश्वत वर्तनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी पर्यावरण प्रशिक्षण महत्त्वपूर्ण आहे. भविष्यातील पिढ्यांसाठी पर्यावरणाचे संरक्षण आणि जतन करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान लोकांना सुसज्ज करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

पर्यावरण प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे नियोजन आणि आयोजन केल्याने कर्मचारी आणि संस्था दोघांनाही फायदा होतो. यामुळे केवळ चांगले संप्रेषण आणि टीम बाँडिंग होत नाही तर संभाव्य समस्या हाताळण्यासाठी कौशल्य विकास, क्षमता निर्माण, नेटवर्किंग आणि विचारांची देवाणघेवाण देखील होते. हे व्यक्ती आणि संस्थांना पर्यावरणाचे उत्तम कारभारी होण्यासाठी सक्षम करते आणि निरोगी, अधिक टिकाऊ भविष्यासाठी योगदान देते.

तक्ता ८.१ आर्थिक वर्ष २०२२-२३ साठी प्रशिक्षण गोषवारा.

एकूण आयोजित प्रशिक्षण कार्यक्रम	एकूण सहभागी
२३	१४४

९. वित्त आणि लेखा

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे २०२२-२३ ह्या आर्थिक वर्षाचे वार्षिक आर्थिक लेखे जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ च्या कलम ४० च्या नुसार आणि जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम १९८३ मध्ये दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार पावती आणि देयके, उत्पन्न आणि खर्च आणि स्थावर मालमत्तेच्या पत्रकांसह ताळेबंदाच्या स्वरूपात तयार केले जातात.

मंडळाच्या वैधानिक लेखापरीक्षणाचे काम भारताचे नियंत्रक व महालेखा परीक्षक (सीएजी) मेसर्स कीर्तने आणि पंडित एलएलपी, सनदी लेखापाल यांना दिले आहे. २०२२-२३ या आर्थिक वर्षासाठी अंतिम खात्यांचे लेखापरीक्षण मेसर्स कीर्तने आणि पंडित सनदी लेखापाल यांनी केले होते.

लेखापरीक्षण केलेले अंतिम खाते मंजूरीसाठी आणि अंगीकारण्यासाठी मंडळाकडे सादर केले. मंडळाच्या मंजूरीनंतर ते महाराष्ट्र शासनाच्या पर्यावरण विभागाकडे आणि महालेखापाल महाराष्ट्र यांच्याकडे सादर केले जाईल. २०२२-२३ ह्या वर्षातील वार्षिक जमा आणि देय खाते, उत्पन्न आणि खर्च लेखे आणि ताळेबंद यांची यादी या प्रकरणात दिली आहे.

- मंडळाचे २०२२-२३ वर्षामधील एकूण उत्पन्न रुपये ५४८.४१ कोटी आहे.
  - i. संमती शुल्क : रु. ४०१.५४ कोटी
  - ii. विश्लेषण शुल्क : रु. ५.८५ कोटी
  - iii. गुंतवणुकीवरील व्याज : रु. ११७.५२ कोटी
  - iv. उपकराची प्रतिपूर्ती : रु. ४.२३ कोटी
  - v. इतर उत्पन्न : रु. १९.२७ कोटी
- मंडळाचे २०२२-२३ वर्षामधील एकूण खर्च रुपये १२१.६९ कोटी आहे.
  - i. पगारावरील खर्च : रु. ५२.३४ कोटी
  - ii. उपकरामधून खर्च : रु. ९.०५ कोटी
  - iii. उपकर निधी मधील प्रकल्पांचा खर्च : रु. ३३.४९ कोटी
  - iv. कार्यालयीन प्रशासनाचा खर्च : रु. २६.८१ कोटी
- ह्या वर्षासाठी खर्चापेक्षा अधिक उत्पन्न : रु. ४०१.९७ कोटी
- भांडवली खर्च : रु. ३०.८२ कोटी
- ३१ मार्च २०२३ रोजी मुदत ठेवीमधील गुंतवणूक : रु. ३४३०.४२ कोटी.

२०२२-२३ ह्या वर्षाच्या लेखांचा तपशील परिशिष्ट ६ मध्ये दिलेला आहे.

१०. कायदा व नियमांची अंमलबजावणी

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (म.प्र.नि. मंडळ) हे महाराष्ट्र शासनाच्या पर्यावरण विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली काम करते. म.प्र.नि. मंडळ राज्यामध्ये पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यासाठी अनेक कायद्यांचे नियम आणि अधिसूचना लागू करते. ते खालीलप्रमाणे आहेत:

१. जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४
२. हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१
३. महाराष्ट्र जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम, १९८३
४. महाराष्ट्र हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम, १९८३
५. महाराष्ट्र विघटनशील व अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६
६. सार्वजनिक दायित्व विमा अधिनियम, १९९१
७. माहिती अधिकार अधिनियम, २००५
८. राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण अधिनियम, २०१०
९. पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ आणि त्या अंतर्गत नियम खालीलप्रमाणे:
  - i. पर्यावरण (संरक्षण) नियम, १९८६, सुधारणा नियम, २०१६
  - ii. धोकादायक आणि इतर कचरा (व्यवस्थापन व सीमापार हालचाली) नियम, २०१६
  - iii. जैव-वैद्यकीय कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  - iv. घनकचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  - v. बांधकाम आणि विध्वंस कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  - vi. प्लास्टिक कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  - vii. ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  - viii. घातक रसायनांचे उत्पादन, साठवण आणि आयात नियम, १९८९
  - ix. ध्वनी प्रदूषण (नियमन आणि नियंत्रण) नियम, २०००
  - x. बॅटरी (व्यवस्थापन आणि हाताळणी) नियम, २००१
  - xi. पाणथळ (संवर्धन आणि व्यवस्थापन) नियम, २०१०

अधिसूचना:

१. पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन अधिसूचना, २००६ आणि त्यात सुधारणा.
२. किनारपट्टी नियमन क्षेत्र अधिसूचना, २०१९
३. महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्मल उत्पादने (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी, साठवण) अधिसूचना, २०१८ (सुधारणेनुसार)
४. पर्यावरण संवेदनशील क्षेत्रांच्या संदर्भात भारत सरकारच्या पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने जारी केलेल्या विविध अधिसूचना जसे की:
  - i. डहाणू अधिसूचना,
  - ii. मुरुड जंजिरा अधिसूचना
  - iii. महाबळेश्वर-पाचगणी अधिसूचना
  - iv. माथेरान अधिसूचना
  - v. अँटॉप हिल अधिसूचना इ.
  - vi. पश्चिम घाट अधिसूचना

या कायद्यानुसार आणि नियमांनुसार पुढील खटले सुरु करण्यात आले आहेत आणि त्यानुसार २०२२-२३ या वर्षासाठी दोषीना दोषी ठरवण्यात आले आहे.

१०.१ एप्रिल २०२२ - मार्च २०२३ या वर्षासाठी कायदेशीर अंमलबजावणीची स्थिती

(i) भारताच्या माननीय सर्वोच्च न्यायालयासमोरील प्रकरणांची स्थिती.

विशेष रजा याचिका / रिट याचिका (सिव्हिल) / दाखल केलेल्या दिवाणी अपीलांची संख्या	विशेष रजा याचिका / रिट याचिका (सिव्हिल) / दिवाणी अपील निकाली काढण्यात आल्याची संख्या	विशेष रजा याचिका/रिट याचिका (सिव्हिल)/सिव्हिल अपील प्रलंबित
४९	२	४७

(ii) मुंबई येथील माननीय उच्च न्यायालयासमोर रिट याचिका/ जनहित याचिकांची स्थिती (मुंबई/औरंगाबाद/नागपूर येथे खंडपीठ)

दाखल केलेल्या रिट याचिका/ जनहित याचिकांची संख्या	निकाली काढलेल्या रिट याचिका/ जनहित याचिकांची संख्या	रिट याचिका / जनहित याचिका प्रलंबित
८१	२३	५८

(iii) माननीय राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण, प्रधान खंडपीठ, नवी दिल्ली आणि पश्चिम विभाग, पुणे यांच्यासमोर अपील/अर्जांची स्थिती

दाखल केलेल्या अपील/अर्जांची संख्या	निकाली काढलेल्या अपील/अर्जांची संख्या	प्रलंबित अपील/अर्जांची संख्या
९८	२९	६९

(iv) माननीय ट्रायल कोर्टासमोर दाखल झालेल्या प्रकरणांची स्थिती.

अ.क्र.	कायद्याचे नाव	दाखल केलेल्या प्रकरणांची संख्या	निकाली काढलेल्या प्रकरणांची संख्या	प्रलंबित प्रकरणांची संख्या
१.	जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४	७	निरंक	७
२.	हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१	निरंक	निरंक	निरंक
३.	पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ आणि त्या अंतर्गत तयार केलेले नियम	१४६	३	१४३

(v) एप्रिल, २०२२ ते मार्च, २०२३ या कालावधीत माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ अंतर्गत सार्वजनिक माहिती अधिकारी/ अपीलीय प्राधिकरण (पी अँड एल विभाग), म. प्र.नि. मंडळ, मुंबई यांच्यासमोर दाखल केलेल्या अपील/अर्जांची स्थिती

अ.क्र.	विशेष	दाखल केलेल्या अपील/अर्जांची संख्या	निकाली काढलेल्या अपील/अर्जांची संख्या	प्रलंबित अपील/अर्जांची संख्या
१.	अर्ज	२५	२५	-
२.	अपिल	२	२	-

११. पर्यावरण जागरूकता आणि सार्वजनिक सहभाग

- २२ ते २४ एप्रिल २०२२, रोजी उद्गरीर येथील साहित्य संमेलनात पर्यावरणविषयक जनजागृती : उद्गरीर येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात पर्यावरणविषयक जनजागृती करण्यात आली. या मध्ये शालेय विद्यार्थ्यांसाठी पर्यावरणविषयक विविध स्पर्धा उदा. वक्तृत्व, घोषवाक्य, कविता घेण्यात आल्या. यावेळी आयोजित केलेल्या ग्रंथ दिंडीत पर्यावरणविषयक चित्ररथ प्रदर्शित करण्यात आले होते.
- पर्यावरणाची वारी पंढरीच्या दारी (२५ जून ते १० जुलै २०२२) : आषाढी एकादशीच्या निमित्ताने आळंदी ते पंढरपूर या पायी वारीच्या निमित्ताने पर्यावरणाची वारी पंढरीच्या दारी या पर्यावरण विषयक जनजागृतीच्या अभियानाचे आयोजन करण्यात आले होते. वर्तमानातील परिस्थितीत शहर व ग्रामीण विभागातील पर्यावरणाचे प्रश्न समानधर्मी असल्याने पंढरपूरच्या वारी निमित्त एकत्र येणाऱ्या दहा लाख लोकांपर्यंत प्लॅस्टिक हटाव, देश बचाव, पाणी, वीज, नैसर्गिक संसाधने, शेतीसाठी मर्यादित वीजपंपाचा वापर, सेंद्रिय खताचा वापर, ओला कचरा सुका कचरा याचे योग्य ते व्यवस्थापन असे विविध मौलीक संदेश या उपक्रमातून दिले गेले. हे संदेश ग्रामीण विभागात लोकप्रिय असलेल्या लोककला किर्तन, भारुड, पोवाडा या लोककलांच्या माध्यमातून ही जनजागृती करण्यात आली. या पंधरा दिवसांच्या पायी वारीत संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार विजेत्या लोककलावंत, श्रीमती चंदाबाई तिवाडी, प्रसिध्द शाहिर श्री. देवानंद माळी, शाहीर प्रसाद विभुते आणि ह.भ.प श्री. ज्ञानेश्वर महाराज वाबळे यांनी अनुक्रमे भारुड, पोवाडा, किर्तन या माध्यमातून जनजागृती केली. या वारीचा शुभारंभ पुणे येथे पुण्याचे म.प्र.नि.मंडळाचे सदस्य सचिव मा. श्री.अशोक शिनगारे, लोककलांचे गाढे अभ्यासक डॉ.श्री.प्रकाश खांडगे यांच्या शुभहस्ते आयोजित करण्यात आला होता. तर या वारीचा समारोप आषाढी एकादशीच्या पूर्व संध्येला पंढरपूर मुक्कामी मा. मुख्यमंत्री एकनाथजी शिंदे, मंडळाचे सदस्य सचिव मा. अशोक शिनगारे व अन्य मान्यवरांच्या उपस्थितीत आयोजित करण्यात आला होता.
- कोकण मराठी साहित्य संमेलनात पर्यावरणविषयक जनजागृती : वसई येथे भरलेल्या कोकण मराठी महिला साहित्य संमेलनात पर्यावरणविषयक जनजागृती करण्यात आली. या मध्ये संमेलनाच्या ठिकाणी सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती करण्यात आली.
- १५ ऑगस्ट २०२२, रोजी सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती : १५ ऑगस्ट २०२२, भारतीय स्वातंत्र्य दिनाच्या अमृत महोत्सव दिनानिमित्त सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत एक पानाचे सचित्र सदर महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, पुढारी, पुण्यनगरी, प्रहार, नवाकाळ, नवभारत टाईम्स, नवराष्ट्र व अन्य वर्तमानपत्रात एक पानाचा जनजागृती पर संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला.

पर्यावरणाची वारी पंढरीच्या दारी सोहळ्याचा समारोप आषाढी एकादशीच्या पूर्व संध्येला मा. मुख्यमंत्री एकनाथजी शिंदे, मंडळाचे सदस्य सचिव मा. अशोक शिनगारे व अन्य मान्यवरांच्या उपस्थितीत आयोजित करण्यात आला.

- १५ ऑगस्ट २०२२, रोजी सकाळ श्रावणसरी या उपक्रमात सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती : सकाळ वर्तमानपत्राच्या वतीने राज्यभरातील प्रमुख शहरात श्रावणसरी या उपक्रमाचे आयोजन महिलांसाठी करण्यात आले होते. सदर उपक्रम मुंबई, पुणे, पिंपरी चिंचवड, नाशिक, कोल्हापूर अशा शहरात आयोजित करण्यात आला होता. यावेळी सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत प्रश्नमंजूषा, सिंगल युज प्लास्टिक चा वापर न करण्यासाठी मराठी टिव्ही मालिकातील कलावंताकडून शपथ अशा विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते.

सकाळ श्रावणसरी दादर, मुंबई येथे सिंगल युज प्लास्टिकबाबत जनजागृती.

- १९ ऑगस्ट २०२२, रोजी इको फ्रेंडली दहीहंडी : इको फ्रेंडली दहीहंडी उत्सव या उपक्रमाचे आयोजन आयडिअल बुक कंपनी व म.प्र.नि. मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आले होते. या उपक्रमात बेस्ट परिवहन सेवेच्या ओपन डेक बसमधून मराठी चित्रपटसृष्टीतील नामवंत कलाकारांना घेऊन ध्वनीप्रदूषण प्रतिबंधक जनजागृती रॅलीचे आयोजन करण्यात

आले होते. या रॅलीत नामवंत चित्रपट व टिक्की कलावंत उपस्थित होते. दहीहंडीच्या आदल्यादिवशी पथनाटय कलावंतासोबत दादर, लालबाग या परिसरात या रॅलीचे आयोजन करण्यात आले होते, तर दहीहंडीदिवशी प्रसिध्द कलावंत झी टीव्ही इ टीव्ही वाहिनीवरील लोकप्रिय मालिकातील तरुण कलावंत यांच्या उपस्थितीत पर्यावरणस्नेही दहीहंडी फोडण्यात आली. यावेळी दादर येथील छबिलदास हायस्कूलच्या समोर ध्वनी विरहीत इको फ्रेंडली दहीहंडी सिनेनाटयसृष्टीतील कलाकारांच्या सहकार्याने फोडण्यात आली. या कार्यक्रमाला म.प्र.नि. मंडळाचे जनसंपर्क अधिकारी उपस्थित होते.

- २६ ऑगस्ट २०२२, रोजी म.प्र.नि.मंडळ व लोकसत्ता आयोजित पर्यावरणपुरक घरगुती गणपती स्पर्धा : म.प्र.नि.मंडळ व लोकसत्ता यांच्या सयुक्त विद्यमाने इको फ्रेंडली घरगुती गणेशोत्सव स्पर्धा यांचे आयोजन मुंबई, पूणे, नाशिक, नागपूर, अहमदनगर व औरंगाबाद या लोकसत्ता दैनिकांच्या सहा विभागीय स्तरावर करण्यात आले होते. या स्पर्धेत तीन हजार पेक्षा जास्त स्पर्धकांनी भाग घेतला होता.

दादर, मुंबई येथे दूरचित्रवाणी कलाकार आणि म.प्र.नि. मंडळाचे जनसंपर्क अधिकारी यांच्या उपस्थितीत इको-फ्रेंडली दहीहंडी जनजागृती रॅली.

- २६ ऑगस्ट २०२२, रोजी टाईम्स ग्रीन गणेशा : म.प्र.नि.मंडळ, पर्यावरण विभाग, महाराष्ट्र शासन व टाईम्स ऑफ इंडिया ग्रुप यांच्या सयुक्त विद्यमाने टाईम्स ग्रीन गणेशा या स्पर्धेचे आयोजन मुंबई व पुणे या शहरांसाठी करण्यात आले होते. मुंबई या शहरातील सार्वजनिक गणेशोत्सव मंडळ व हौसिंग सोसायटी यांच्याकरीता आयोजित इको फ्रेंडली गणेश स्पर्धा आयोजित करण्यात आली होती. या अभियानात मुंबई शहरातील विविध मॉल्स, सिनेमा थिएटर्स येथे जनजागृतीपर उपक्रम तर, शालेय विद्यार्थ्यांकरीता इको गणेशमूर्ती कार्यशाळा यांच्याकरीता गणेशमूर्ती कार्यशाळा, इकोफ्रेंडली गणेश राजदूत यांच्याकरीता महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्यात विविध उपक्रम, गणेश विर्सजनाच्या वेळी मुंबई शहरातील गिरगाव चौपाटी, येथे स्वच्छता अभियान राबविण्यात आले होते.
- २६ ऑगस्ट २०२२, रोजी एबीपी माझा पर्यावरणपुरक गणेशउत्सव स्पर्धा : म.प्र.नि.मंडळ व एबीपी माझा या वृत्त वाहिनीच्या वतीने राज्यातील प्रमुख शहरातील गृहनिर्माण सोसायट्यांमध्ये इको फ्रेंडली गणेशोत्सव साजरा केला जावा, याकरीता विशेष जनजागृतीपर अभियानाचे आयोजन करण्यात आले होते. मुंबई, पूणे, नाशिक व नागपूर या शहरांतील गृहनिर्माण सोसायटीजमध्ये साजरा केल्या जाणाऱ्या पर्यावरणस्नेही गणेशोत्सवावर या वाहिनीच्यावतीने त्यांच्या बातमीपत्रात विशेष सदर प्रसारीत करण्यात आले. यावेळी ए बी पी माझा या वाहिनीवरून अर्धा तासाच्या विशेष टॉक शोचे आयोजन

करण्यात आले होते. या उपक्रमात एबीपी माझा या वाहिनीवरून पर्यावरण पूरक गणेशोत्सव साजरा करणाऱ्या गृहनिर्माण सोसायट्यांवर बातमीपत्राच्या माध्यमातून विशेष कार्यक्रम सादर करण्यात येत होते. याचबरोबर मराठी दुरचित्रवाहिनीवरील लोकप्रिय कलावंत समृद्धी केळकर आणि हर्षद अतकरी यांनी संपूर्ण राज्यात पर्यावरणस्नेही घरगूती गणेशोत्सव साजरा करावा याकरीता आयोजित केलेल्या स्पर्धेची जाहिरात प्रमोजच्या माध्यमातून केली होती.

इको फ्रेंडली गणपती स्पर्धेचे पारितोषिक वितरण.

म.प्र.नि.मंडळाद्वारे गिरगाव चौपाटी, येथे स्वच्छता अभियान.

एबीपी माझा आणि लोकसत्ताचे पारितोषिक वितरण.

- २६ ऑगस्ट २०२२, रोजी म.प्र.नि.मंडळ व लोकसत्ता आयोजित गणेश उत्सव मुर्ती स्पर्धा : लोकसत्ता आयोजित गणेश उत्सव मुर्ती स्पर्धा या स्पर्धेत म.प्र.नि.मंडळ सहसंयोजक म्हणून सहभागी झाली होती. या स्पर्धेत सर्वोत्कृष्ट पर्यावरणस्नेही गणेश मुर्ती या विभागात विशेष पारितोषिक प्रदान करण्यात आले.
- २६ ऑगस्ट २०२२, रोजी म.प्र.नि. मंडळ व दैनिक सामना आयोजित पर्यावरणपुरक सार्वजनिक गणेश उत्सव स्पर्धा : दैनिक सामना वृत्तपत्राच्या सहकार्याने मुंबई, पुणे आणि औरंगाबाद येथे पर्यावरणपूरक सार्वजनिक गणेशोत्सव स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. सार्वजनिक गणेश उत्सव संस्थांना स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी व्यापक निवेदनांच्या माध्यमातून आवाहन करण्यात आले होते. असाच कार्यक्रम न्यूज १८ लोकमत वृत्तवाहिनी आणि म.प्र.नि. मंडळाने देखील आयोजित केला होता
- २६ ऑगस्ट २०२२, रोजी साम मराठी व म.प्र.नि.मंडळ आयोजित शालेय विद्यार्थी व गृहनिर्माण सोसायटी यांच्याकरीता पर्यावरणपुरक गणपती स्पर्धा : साम टिळी व म.प्र.नि.मंडळ पर्यावरणपुरक गणपती स्पर्धेचे आयोजन राज्यातील गृहनिर्माण सोसायटी, शालेय विद्यार्थी यांच्याकरीता आयोजित करण्यात आले होते. या स्पर्धेला चांगला प्रतिसाद मिळाला होता. या स्पर्धेसाठी प्रमोजच्या माध्यमातून स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी साम टिळी यांनी आवाहन केले होते.

- २६ ऑगस्ट २०२२, रोजी टिळी ९ व म.प्र.नि.मंडळ आयोजित शालेय विद्यार्थ्यांकरीता यांच्याकरीता पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव स्पर्धा : टिळी ९ व म.प्र.नि.मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यातील शालेय विद्यार्थ्यांकरीता पर्यावरणपुरक गणेश मुर्ती स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. प्रोमाजच्या माध्यमातून या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी टिळी ९ वाहिनीने व्यापक आवाहन केले होते.
- ३१ ऑगस्ट २०२२, रोजी गणेश उत्सवात पर्यावरणपुरक गणेशउत्सव व सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत मा. मुख्यमंत्री , मा. उपमुख्यमंत्री यांचा व्हिडिओ संदेश : गणेश उत्सवात पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव व सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत मा. मुख्यमंत्री , मा. उपमुख्यमंत्री यांचा व्हिडिओ संदेश एबीपी माझा , झी २४ तास , टिळी ९, न्युज १८ लोकमत , साम टिळी, जय महाराष्ट्र , लोकशाही व मुंबई दूरदर्शन या वाहिन्यांवरून प्रसारीत करण्यात आला.
- ५ सप्टेंबर, २०२२, रोजी गणेश उत्सवात सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती : गणेश उत्सवात सर्वसामान्य नागरिकांपर्यंत सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत माहिती देण्यासाठी एक पानाचे सचित्र सदर महाराष्ट्र टाईम्स , लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, पुढारी, पुण्यनगरी, प्रहार, नवाकाळ, नवभारत टाईम्स, नवराष्ट्र व अन्य वर्तमानपत्रात जनजागृती पर संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला.
- प्रदूषणमुक्त दिवाळी संकल्प अभियान शपथ व इतर जनजागृती उपक्रम २०२२ : प्रदूषण मुक्त दिवाळी साजरी करण्यासाठी प्रदूषणमुक्त दिवाळी संकल्प अभियान शपथ २०२२ याचे आयोजन मंत्रालय येथे करण्यात आले होते. या कार्यक्रमात राज्यभरातील शाळा, महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांना प्रदूषणमुक्त दिवाळीची शपथ मा.मुख्यमंत्री श्री. एकनाथजी शिंदे , मा. उपमुख्यमंत्री श्री. देवेंद्रजी फडणवीस यांनी दिली होती. या कार्यक्रमाला मा. मंत्री श्री. शंभूराजे देसाई , श्री. दिपक केसरकर , पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभागाचे मा सचिव व म.प्र.नि.मंडळाचे मा. सदस्य सचिव श्री. प्रविण दराडे, मंडळाचे मा. अध्यक्ष श्री. आबासाहेब जन्हाड आदी मान्यवर उपस्थित होते. या कार्यक्रमाला मुंबई शहरातील विविध विद्यालयातील विद्यार्थी उपस्थित होते.या कार्यक्रमाचे प्रसार राज्यभरातील अग्रगण्य दूरचित्रवाहिन्यांवरून करण्यात आले होते. त्याचबरोबर राज्यातील अग्रगण्य एफ.एम रेडिओ वाहिन्या, ९२.७ बिग एफ एम , ९३.५ रेड एफ एम , ९८.३ रेडिओ मिरची , ९१.१ रेडिओ सिटी, रेडिओ नशा , रेडिओ वन या वाहिन्यांवरून मा. मुख्यमंत्री , मा. उपमुख्यमंत्री यांचा प्रदूषणमुक्त दिवाळीचा संदेश प्रसारीत करण्यात आला. हा संदेश राज्यातील निवडक सिनेमा थिएटरमध्ये , राज्य परिवहन महामंडळाच्या निवडक बस स्थानकावर प्रसारीत करण्यात आला. दिवाळी उत्सवाच्या निमित्ताने प्रदूषणमुक्त दिवाळी साजरी केली जावी या करीता इको फ्रेंडली दिवाळी संचाचे विनामुल्य वाटप मा. मंत्री , मा. आमदार , म.प्र.नि. मंडळाचे अधिकारी व कर्मचारी यांना विनामुल्य वितरीत करण्यात आले.
- दिवाळी अंक २६ सप्टेंबर, २०२२, रोजी : प्रदूषणमुक्त दिवाळीचा संदेश : दिपावली आणि दिवाळी अंक ही महाराष्ट्राची वाचन संस्कृतीची खूप मोठी परंपरा आहे. या दिवाळी अंकातून मराठीतील अनेक प्रसिद्ध लेखक, विचारवंत विविध क्षेत्रांत काम करणारे वैज्ञानिक, कलावंत हे लेख लिहित असतात. हे दिवाळी अंक म्हणजे वाचनाची मोठी मेजवानी असते. म्हणून त्या निमित्ताने राज्यभरातून प्रकाशित होणाऱ्या विविध दिवाळी अंकात प्रदूषणमुक्त दिपावलीचा संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला.
- २० ते २६ फेब्रुवारी, २०२३, रोजी सुमंगल पंचमहाभूत लोकोत्सव : कणेरी मठ कोल्हापूर : श्री. क्षेत्र सिद्धगिरी महासंस्थान कणेरी मठ कोल्हापूर यांनी सुमंगल पंचमहाभूत लोकोत्सव व पर्यावरणविषयक आंतरराष्ट्रीय परिषद व प्रदर्शन याचे आयोजन कोल्हापूर येथे केले होते. या वेळी मा.पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी मांडलेल्या पर्यावरणविषयक विश्वसंकल्पना मिशन लाईफ म्हणजेच पर्यावरणपुरक जीवनशैलीचा अवलंब करा आणि वसुधैरेचे रक्षण करा याची जनजागृती या उपक्रमात करण्यात आली. या परिषदेचे उद्घाटन राज्याचे मा. मुख्यमंत्री श्री. एकनाथजी शिंदे, मा. उपमुख्यमंत्री देवेंद्रजी फडणवीस यांच्या शुभहस्ते करण्यात आले होते. या परिषदेला संपुर्ण भारतातून अनेक विद्यापीठांचे कुलगुरु, विचारवंत, वैज्ञानिक, संत साहित्याचे अभ्यासक, कृषीतज्ञ अन्य मान्यवर उपस्थित होते. या आठ दिवसांच्या प्रदर्शनाला पंचवीस लाख पेक्षा जास्त लोकांनी भेट दिली होती.

मंत्रालयात पर्यावरणपूरक दिवाळीचा शपथविधी सोहळा माननीय मुख्यमंत्री श्री. एकनाथजी शिंदे, उप. मुख्यमंत्री श्री. देवेंद्रजी फडणवीस आणि इतर मंत्री आणि मान्यवर.

शाळकरी मुलांसोबत शपथविधी.

१२. मंडळामार्फत हाताळण्यात येणारे महत्त्वाचे मुद्दे

१२.१ हवा प्रदूषण नियंत्रण विभागातील कामगिरी;

- राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रम (एनसीएपी) अंतर्गत शहर स्वच्छ हवा कृती योजनांची अंमलबजावणी: म.प्र.नि.मंडळा सोबत संबंधित शहर महानगरपालिका/परिषद १९ नॉन अटेन्मेंट/दशलक्ष अधिक शहरांनी २०२४ पर्यंत पीएम२.५ आणि पीएम१० च्या एकाग्रतेत २०% ते ३०% घट करण्याचे राष्ट्रीय स्तरावरील लक्ष्य साध्य करण्यासाठी सर्वसमावेशक हवाई कृती योजना तयार केल्या आहेत.
- १५ व्या वित्त आयोगाच्या (एक्सव्ही -एफसी) अनुदानांतर्गत मोकळ्या जागा, सी आणि डी कचऱ्याचे व्यवस्थापन, यांत्रिक सफाई कामगारांची खरेदी, सार्वजनिक पोहोच आणि क्षमता निर्माण उपक्रम इ.साठी महाराष्ट्र राज्याला रु. २,९८१ कोटींच्या निधीचे वाटप करण्यात आले आहे. हवेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी राज्याला जारी केलेल्या निधीचा वापर सार्वजनिक वाहतुकीसाठी ई-वाहन खरेदी, रहदारीच्या रस्त्यांचे हरितीकरण यांसारख्या विविध उपक्रमांच्या अंमलबजावणीद्वारे एनसीएपी(रु. १२८.९८ कोटी) आणि एक्सव्ही -एफसी अनुदान (रु. १,५५५.३४ कोटी) अंतर्गत करण्यात आला.
- याशिवाय, एक्सव्ही -एफसी अंतर्गत राज्यातील साठ दशलक्ष अधिक नागरी समूह/शहरांच्या चांगल्या कामगिरीसाठी प्रोत्साहन अनुदान म्हणून महाराष्ट्र राज्याला ४१.३४ कोटी रुपये जारी करण्यात आले आहेत.
- म.प्र.नि.मंडळाने एअर शेडचा दृष्टीकोन, हॉटस्पॉट्स आणि प्रदूषणकारी स्रोतांच्या उत्सर्जन यादीवर आधारित 'महाराष्ट्र राज्य स्वच्छ हवा कृती योजना' विकसित केली आहे.
- महाराष्ट्रातील ४३ अमृत शहरे आणि नागरी समूह जागतिक 'रेस टू झिरो' मोहिमेत सामील झाले आहेत. या मोहिमेत सामील होणाऱ्या शहरांनी २०४० किंवा त्यापूर्वी निव्वळ शून्य कार्बन उत्सर्जनापर्यंत पोहोचण्याचे वचन दिले आहे.
- एनसीएपी अंतर्गत तयार केलेल्या शहर कृती आराखड्यांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी आणि हवेच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी ठोस परिणाम साध्य करण्यासाठी, म.प्र.नि.मंडळ, आयआयटी (बॉम्बे) आणि नीरी, नागपूर सोबत स्रोत विभाजन (सोर्स अपोर्शनमेंट), उत्सर्जन यादी (एमिशन इन्व्हेटरी) आणि वहन क्षमता (कॅरीइंग कॅपॅसिटी) अभ्यास हाती घेत आहे. सदर अभ्यास हा १९ नॉन अटेन्मेंट/ दशलक्षापेक्षा अधिक शहरांसाठी आहे.
- म.प्र.नि.मंडळ अलीकडच्या काळात हवा प्रदूषणाशी संबंधित विविध प्रगत अभ्यासांशी देखील संबंधित आहे जसे की आधीचा आणि कोविडचा काळ हवा गुणवत्ता देखरेख आणि त्याचे विश्लेषण, लो सेन्सर-आधारित हवा गुणवत्ता देखरेख, ड्रोन आधारित हवा गुणवत्ता देखरेख इ.
- म.प्र.नि.मंडळाने २० ते २६ फेब्रुवारी २०२३ या कालावधीत श्री सिद्धागिरी महासंस्था, कान्हेरी मठ, कोल्हापूर येथे आयोजित पंचमहाभूतांचे एकत्रिकरण करून पर्यावरण आणि हवामान बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन/ म.प्र.नि.मंडळाच्या प्रयत्नांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी निसर्गातील पाच घटकांचा समावेश करणारा 'कार्बन न्यूट्रल' प्रदर्शन स्टॉल यशस्वीरित्या तयार केला आणि प्रदर्शित केला.
- माननीय मुख्यमंत्री श्री. एकनाथजी शिंदे आणि माननीय उपमुख्यमंत्री श्री. देवेंद्रजी फडणवीस यांच्या हस्ते २० फेब्रुवारी २०२३ रोजी राज्यातील विविध शहरांमध्ये म.प्र.नि.मंडळा द्वारे स्थापित '४७ प्रत्यक्षरीत्या सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख स्थानक (सीएएक्युएमएस)' चे उद्घाटन करण्यात आले. सीएएक्युएमएस ही एक अत्याधुनिक देखरेख सुविधा आहे जी म.प्र.नि.मंडळाने राज्यात यशस्वीरित्या स्थापित आणि कार्यान्वित केली आहे. देशातील सर्वाधिक सीएएक्युएमएस स्थानके महाराष्ट्र राज्यात आहेत.

- परिणामी, माननीय मुख्यमंत्री आणि उपमुख्यमंत्री यांनी सोमवार २० फेब्रुवारी २०२३ रोजी श्री सिद्धगिरी महासंस्थान, कान्हेरी मठ, कोल्हापूर येथे १५ फिरते सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख वाहनाचे (एमसीएएक्युएमव्ही) उद्घाटन केले.
- म.प्र.नि.मंडळाने हायपरलोकल हॉटस्पॉट ओळख आणि हवा गुणवत्ता देखरेख (एचएचआय आणि एक्युएम) मध्ये तज्ञ असलेल्या न्यूयॉर्क स्थित जगातील अग्रगण्य पर्यावरण संस्था, पर्यावरण संरक्षण निधी (इडीएफ) च्या सहकार्याने एअर क्वालिटी मॉनिटरिंगचा प्रकल्प हाती घेतला आहे. एलएएमपी (लोकल एरिया मॅनेजमेंट प्लॅन) नावाचा संशोधनाभिमुख प्रकल्प आयोजित केला आहे.

१२.२ २०२२-२३ दरम्यान घातक आणि इतर कचरा व्यवस्थापनातील उपलब्धी

- म.प्र.नि.मंडळाने १ ऑक्टोबर २०२२ ते ३१ मार्च २०२३ या कालावधीत घातक कचरा नियम, २०१६ च्या नियम-९ अंतर्गत तीन प्राधिकरण समिती बैठका आयोजित केल्या आहेत; १५३ अर्जावर चर्चा होऊन त्यानुसार अर्ज फेटाळण्यात आले.
- म.प्र.नि.मंडळाने घातक कचरा वाहतूक करणाऱ्यासाठी १०० अधिकृतता जारी केली आहे, ५४ घातक कचरा व्यापारी अर्जावर चर्चा करण्यात आली आणि त्यानुसार १ ऑक्टोबर २०२२ ते ३१ मार्च २०२३ पर्यंत अर्ज निकाली काढण्यात आले.
- म.प्र.नि.मंडळाने कल्याण विभागातील अत्यंत प्रदूषित १५ उद्योगांचे तृतीय पक्ष पर्यावरण आणि कचऱ्याचे लेखापरीक्षण करण्याचे आदेश शिक्षण संस्थांना जारी केले आहेत.
- म.प्र.नि.मंडळाने घातक आणि इतर कचरा (व्यवस्थापन ट्रान्सबाउंडरी मूव्हमेंट) नियम, २०१६ च्या तरतुदींचे उल्लंघन केल्याबद्दल आणि निर्धारित कालावधीत इ-पोर्टलद्वारे वार्षिक अहवाल सादर न केल्याबद्दल ३,२५९ उद्योगांना कारणे दाखवा सूचना बजावल्या आहेत.

१२.३ प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापनातील उपलब्धी

- सिंगल युज प्लास्टिक अधिसूचना २०२१ च्या अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र शासनाच्या माननीय मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र राज्यस्तरीय विशेष कार्य दल (एसटीएफ) स्थापन करण्यात आले.
- सिंगल युज प्लास्टिक अधिसूचना २०२१ च्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा स्तरावर आणि शहर स्तरीय कार्य दलाची स्थापना.
- सिंगल युज प्लास्टिक अधिसूचनेच्या अंमलबजावणीसाठी कृती आराखडा तयार केला आणि कें.प्र.नि.मंडळाला सादर केला.
- ऑक्टोबर ते मार्च २०२३ पर्यंत १,५८,२४९ तपासण्या पूर्ण झाल्या. ३,३७३ व्यावसायिक आस्थापनांवर कारवाई, रु. १.५६ कोटी संकलित आणि ७८ टन प्रतिबंधित प्लास्टिक वस्तू जप्त केल्या आहेत.
- प्लॅस्टिक व्यवस्थापनासाठी काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था, युएलबी आणि प्लॅस्टिकच्या वापराच्या पर्यायाला चालना देण्यासाठी भागधारकांसाठी प्लास्टिकला पर्याय या विषयावर कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती.
- प्लास्टिक कचऱ्यावर प्रक्रिया करणारे, उत्पादक, आयातदार आणि ब्रँड मालकांना यशस्वीरित्या नोंदणी जारी केली. कें.प्र.नि.मंडळाने विकसित केलेल्या इपीआर पोर्टलवर एकूण १,१८७ नोंदणी जारी करण्यात आली.

१२.४ आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये आयोजित प्रशिक्षण कार्यक्रम

१४४ म.प्र.नि.मंडळातील अधिकाऱ्यांच्या सहभागाने विविध पर्यावरणीय पैलूंवर एकूण २३ प्रशिक्षण वर्ग आयोजित केले आहेत.

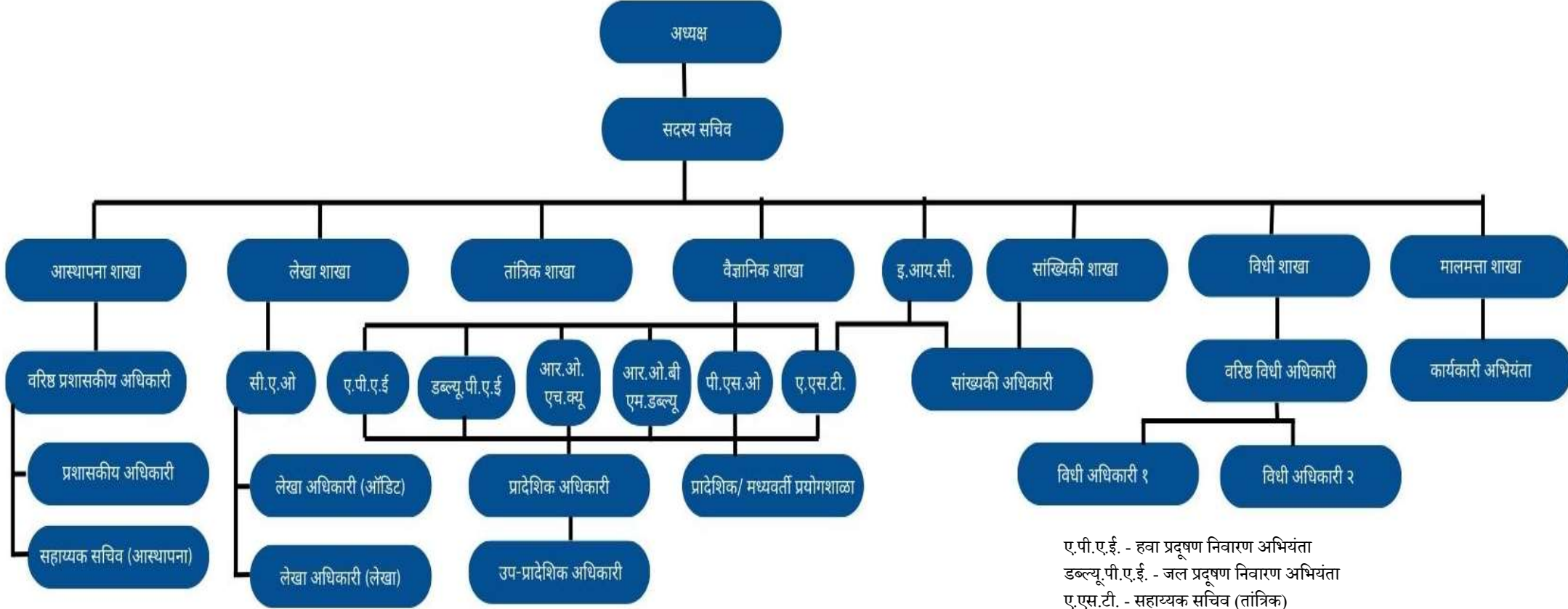
१२.५ जलप्रदूषण नियंत्रणातील उपलब्धी

- राज्य पर्यावरण आराखडा आणि जिल्हा पर्यावरण आराखडा (३६ जिल्हे) तयार केले आणि माननीय एनजीटी आदेश ओए ३६०/२०१८ चे पालन करून कें.प्र.नि.मंडळाकडे सादर केले.

- चर्म उद्योग, दुग्धव्यवसाय आणि गोशाळा, खाद्य उद्योग आणि कागद उद्योग यांची यादी तयार केली.
- प्राधान्य III, IV आणि V प्रदूषित नदीच्या विस्तारांच्या पुनरुज्जीवनासाठी सुधारित कृती आराखडा (एकूण ३८) कें.प्र.नि.मंडळ आणि माननीय एनजीटी यांना सादर केला आहे.
- प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याच्या वापरासाठी कृती आराखडा तयार केला आणि कें.प्र.नि.मंडळाला सादर केला.
- म.प्र.नि.मंडळाने तृतीय-पक्ष संस्थेच्या मदतीने महाराष्ट्रातील ५६ नद्यांवर असलेल्या १५६ राष्ट्रीय जल देखरेख कार्यक्रम (एनडब्ल्युएमपी) स्थानकांसाठी जैवविविधता निरीक्षण आणि नद्यांच्या अनुक्रमणिकेचा अहवाल तयार केला आहे.
- सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र (सीइटीपी)- पालन न करणाऱ्या सीइटीपी ४ वरून ३ वर आणण्यात म.प्र.नि.मंडळ यशस्वी झाले. तारापूर येथे एक नवीन टप्पा-II, २५ दशलक्ष लिटर सीइटीपी उघडला आहे आणि त्यामुळे पालन न करणाऱ्या टप्पा-I तारापूर सीइटीपी वरील भार कमी होण्याची अपेक्षा आहे.
- प्रदूषित नदीचे भाग -
  - i. प्राधान्य I - सुरुवातीच्या ९ वरून १ पर्यंत कमी केले
  - ii. प्राधान्य II - सुरुवातीच्या ६ वरून ४ पर्यंत कमी केले
  - iii. प्राधान्य III - सुरुवातीच्या १४ वरून ७ पर्यंत कमी केले
  - iv. एकूण प्रदूषित नदी ५३ वरून ५० पर्यंत खाली आली आहे
  - v. कमी प्रदूषित नदीच्या पट्ट्यांची (पीआरएस) संख्या ३ वरून ५ पर्यंत वाढवली आहे परिणामी पीआरएसमधील प्रदूषण पातळी कमी झाली आहे
- अ, ब आणि क नगरपरिषदा, नगर पंचायती आणि ग्रामपंचायतींना सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी सुविधा उभारण्यासाठी आर्थिक व तांत्रिक सहाय्य देण्यासाठी परिपत्रक प्रसिद्ध केले आहे. १० वर्षांच्या कालावधीसाठी बिनव्याजी कर्ज म्हणून रु.२.५ कोटी पर्यंत मदत दिली जाईल. ची मदत. डीपीआर तयार करण्यासाठी २ लाख रुपयेही दिले जातील.
- महाराष्ट्रातील साखर उद्योगांचे बेंचमार्किंग प्रक्रिया, तंत्रज्ञान, संसाधने आणि प्रदूषण क्षमता यातील सर्व परिवर्तनशीलता आणि साम्यता दर्शवण्यासाठी तृतीय पक्षाद्वारे केली जाते.
- महाराष्ट्रातील डिस्टिलरी आणि गूळ उद्योगांचे बेंचमार्किंग प्रक्रिया, तंत्रज्ञान, संसाधने आणि तृतीय पक्षाद्वारे होणारी प्रदूषण क्षमता यामधील सर्व परिवर्तनशीलता आणि समानता दर्शवण्यासाठी होते.
- म.प्र.नि.मंडळाने मार्गदर्शक तत्त्वे/धोरण तयार केले आहेत जे पर्यावरणपूरक मूर्ती विसर्जनासाठी तयार केले आहेत.
- म.प्र.नि.मंडळाने पर्यावरणपूरक उत्सव आणि नैसर्गिक पाणवट्यांमध्ये मूर्ती विसर्जित करण्याच्या पद्धतीबाबत अहवाल तयार केला आहे.
- म.प्र.नि.मंडळाने तृतीय पक्षाच्या मदतीने महाराष्ट्रातील पाण्याच्या दर्जाबाबत अहवाल तयार केला आहे.

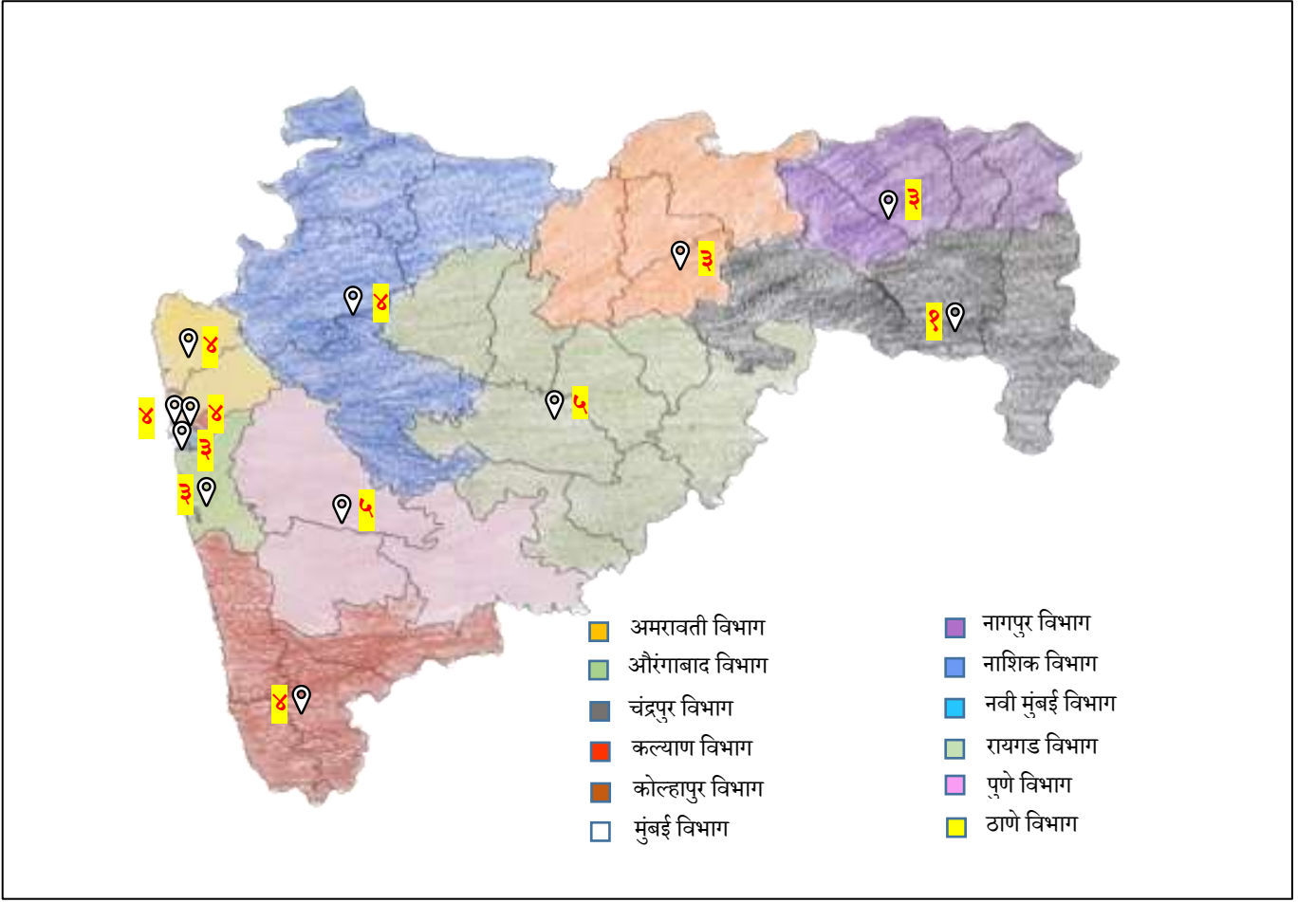

परिशिष्ट
परिशिष्ट १ अ. संघटनात्मक रचना

ए.पी.ए.ई. - हवा प्रदूषण निवारण अभियंता
 डब्ल्यू.पी.ए.ई. - जल प्रदूषण निवारण अभियंता
 ए.एस.टी. - सहाय्यक सचिव (तांत्रिक)
 पी.एस.ओ. - प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी
 आर.ओ. (एच.क्यू.) - प्रादेशिक अधिकारी (मुख्यालय)
 ई. आय. सी. - पर्यावरण माहिती केंद्र
 सी.ए.ओ - मुख्य लेखा अधिकारी

परिशिष्ट १ ब. विभाग कार्यालयांचा आराखडा

प्रादेशिक कार्यालये

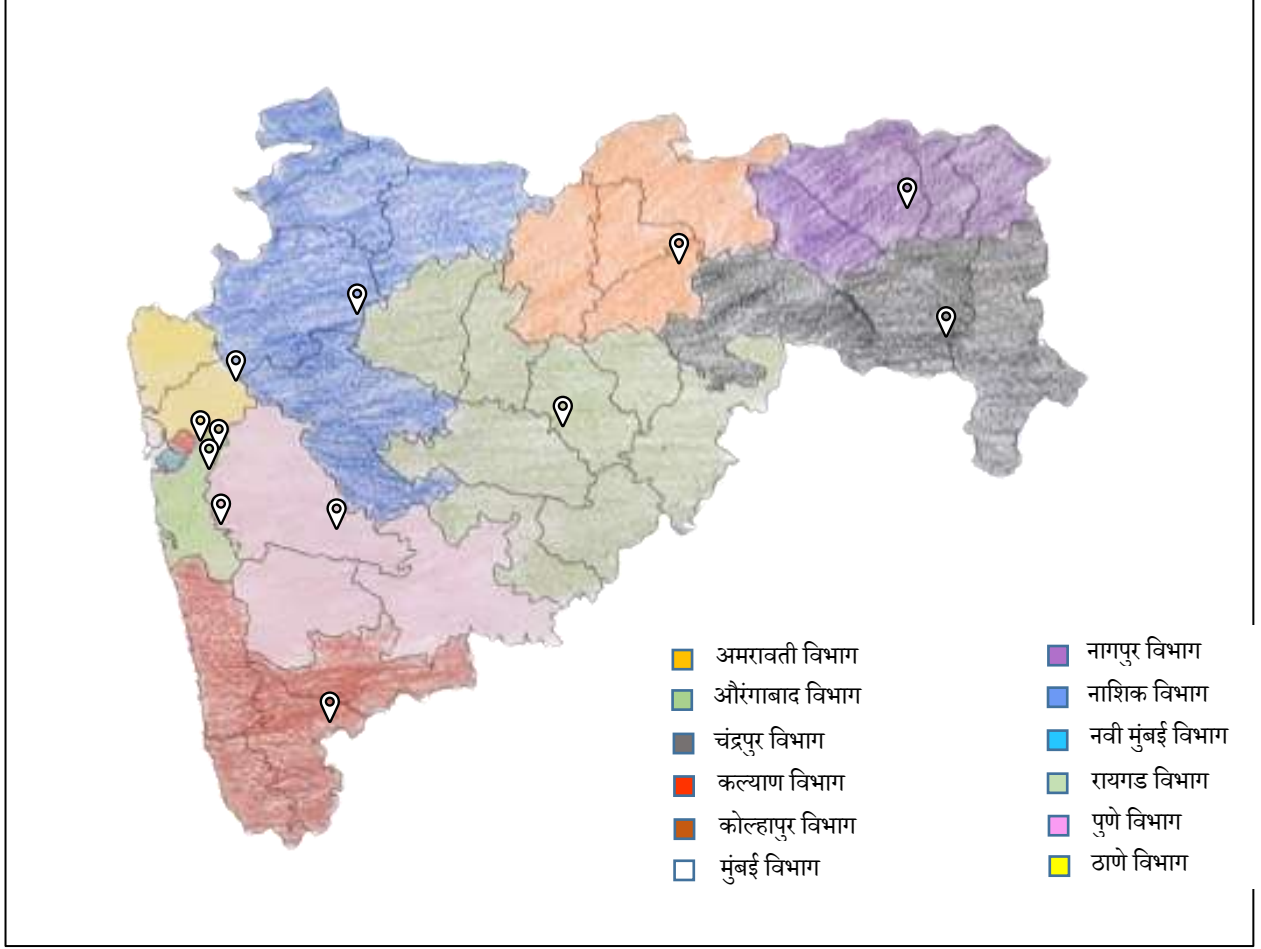
अमरावती
औरंगाबाद
चंद्रपुर
कल्याण
कोल्हापुर
मुंबई
नागपुर
नाशिक
नवी मुंबई
पुणे
रायगड
ठाणे

उपप्रादेशिक कार्यालये

अकोला, अमरावती-I, अमरावती-II
औरंगाबाद-I, जालना, लातूर, परभणी, नांदेड
चंद्रपुर
भिवंडी, कल्याण-I, कल्याण-II, कल्याण-III
सांगली, चिपलूण, रत्नागिरी, कोल्हापुर
मुंबई-I, मुंबई-II, मुंबई-III, मुंबई-IV
नागपूर-I, नागपूर-II, भंडारा
नाशिक, जळगाव, धुळे, अहमदनगर
तळोजा, नवी मुंबई-I, नवी मुंबई-II
पुणे-I, पुणे-II, पिंपरी-चिंचवड, सातारा, सोलापूर
रायगड-I, रायगड-II, महाड
ठाणे-I, ठाणे-II, तारापूर-I, तारापूर-II

परिशिष्ट १ क. मंडळाच्या प्रयोगशाळांचा आराखडा

मंडळाच्या प्रयोगशाळा

मध्यवर्ती प्रयोगशाळा
 प्रादेशिक प्रयोगशाळा औरंगाबाद
 प्रादेशिक प्रयोगशाळा चंद्रपूर
 प्रादेशिक प्रयोगशाळा चिपळूण
 प्रादेशिक प्रयोगशाळा नाशिक
 प्रादेशिक प्रयोगशाळा नागपूर
 प्रादेशिक प्रयोगशाळा पुणे
 प्रादेशिक प्रयोगशाळा ठाणे

अधिकारक्षेत्र

: प्रादेशिक कार्यालय मुंबई, नवी मुंबई, रायगड, कल्याण
 : प्रादेशिक कार्यालय औरंगाबाद
 : प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर
 : प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर, उपप्रादेशिक कार्यालय महाड
 : प्रादेशिक कार्यालय नाशिक
 : प्रादेशिक कार्यालय नागपूर, प्रादेशिक कार्यालय अमरावती
 : प्रादेशिक कार्यालय पुणे
 : प्रादेशिक कार्यालय ठाणे

परिशिष्ट २. ३१/०३/२०२३ रोजी कर्मचारी संख्या

अ. क्र.	हुदा	वेतन बँड	ग्रेड वेतन	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१.	अध्यक्ष			१	१	०
२.	सदस्य सचिव	(पीबी-४) ३७४००-६७०००	१००००	१	१	०
३.	जल प्रदूषण निवारण अभियंता	१५६००-३९१००	७६००	१	०	१
४.	हवा प्रदूषण निवारण अभियंता	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
५.	प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
६.	मुख्य लेखा अधिकारी	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
७.	सहाय्यक सचिव (तांत्रिक)	१५६००-३९१००	७६००	१	०	१
८.	वरिष्ठ विधी अधिकारी	१५६००-३९१००	७६००	२	०	२
९.	वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	१	०	१
१०.	कार्यकारी अभियंता	१५६००-३९१००	६६००	१	१	०
११.	सामुग्री अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	१	०	१
१२.	प्रादेशिक अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	१५	११	४
१३.	विधी अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	२	२	०
१४.	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	३	२	२
१५.	उप-प्रादेशिक अधिकारी	१५६००-३९१००	५४००	५५	५२	३
१६.	सांख्यिकी अधिकारी	१५६००-३९१००	५०००	१	०	१
१७.	सहाय्यक सचिव (आस्थापना)	१५६००-३९१००	५०००	१	१	०
१८.	खाजगी सचिव	९३००-३४८००	५०००	२	०	२
१९.	प्रशासकीय अधिकारी	१५६००-३९१००	५०००	१	०	१
२०.	वैज्ञानिक अधिकारी	१५६००-३९१००	५०००	९	७	२
२१.	लेखा अधिकारी	१५६००-३९१००	५०००	२	२	०
२२.	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी	९३००-३४८००	४४००	२६	२१	५
२३.	सहाय्यक लेखा अधिकारी	९३००-३४८००	४४००	११	२	९
२४.	सहाय्यक विधी अधिकारी	९३००-३४८००	४४००	३	१	२
२५.	उप-अभियंता	९३००-३४८००	४४००	१	०	१
२६.	वरिष्ठ लघुलेखक	९३००-३४८००	४४००	५	५	०
२७.	कनिष्ठ लघुलेखक	९३००-३४८००	४३००	२७	९	१८
२८.	क्षेत्र अधिकारी	९३००-३४८००	४३००	२०४	१४७	५७
२९.	प्रमुख लेखापाल	९३००-३४८००	४३००	२०	८	१२
३०.	विधी सहाय्यक	९३००-३४८००	४३००	४	०	४
३१.	कनिष्ठ वैज्ञानिक सहाय्यक	९३००-३४८००	४२००	४०	१९	२१

३२.	प्रथम लिपिक	९३००-३४८००	४२००	१७	१७	०
३३.	सांख्यिकी सहाय्यक	९३००-३४८००	४२००	१	१	०
३४.	आरेखक	५२००-२०२००	२८००	१	०	१
३५.	क्षेत्र निरीक्षक	५२००-२०२००	२८००	४२	०	४२
३६.	वरिष्ठ लिपिक	५२००-२०२००	२४००	५०	३६	१४
३७.	सहाय्यक आरेखक	५२००-२०२००	२४००	२	०	२
३८.	वीजतंत्री	५२००-२०२००	२४००	२	१	१
३९.	अनुरेखक	५२००-२०२००	२०००	६	१	५
४०.	प्रयोगशाळा सहाय्यक	५२००-२०२००	२०००	७	३	४
४१.	कनिष्ठ लिपिक/टंकलेखक	५२००-२०२००	१९००	६४	३६	२८
४२.	वाहन चालक	५२००-२०२००	१९००	७४	४७	२७
४३.	उपकरण जोडारी	५२००-२०२००	१९००	१	०	१
४४.	दफ्तरी	५२००-२०२००	१९००	१४	०	१४
४५.	नाईक	४४४०-७४४०	१६००	२	०	२
४६.	चक्रमुद्रणयंत्रणचालक	४४४०-७४४०	१६००	१	०	१
४७.	शिपाई	४४४०-७४४०	१३००	८८	३१	५७
४८.	चौकीदार	४४४०-७४४०	१३००	२०	९	११
४९.	सफाईगार	४४४०-७४४०	१३००	३	३	०
	एकूण			८३९	४७९	३६०

मंडळाच्या अस्थाई आस्थापनेवरील दिनांक ३१/०३/२०२३ रोजी असलेली पदांची स्थिती

अ. क्र.	पदनाम	वेतन बँड	ग्रेड वेतन	भरलेली पदे
१.	कनिष्ठ वैज्ञानिक सहाय्यक	९३०० - ३४८००	४२००	११
२.	प्रयोगशाळा सहाय्यक	५२०० - २०२००	२०००	५
३.	कनिष्ठ लिपिक	५२०० - २०२००	१९००	४
४.	वाहनचालक	५२०० - २०२००	१९००	१
५.	शिपाई	४४४० - ७४४०	१३००	३
	एकूण			२४

परिशिष्ट ३. प्रादेशिक व उप-प्रादेशिक कार्यालयांचे अधिकारक्षेत्रांसह तपशील.

अ. क्र.	प्रादेशिक कार्यालय	अधिकारक्षेत्र	दूरध्वनी क्रमांक
	मुख्यालय महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, तिसरा आणि चौथा मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२		०२२- २४०१६२३९/ २४०१५२६९
	मध्यवर्ती प्रयोगशाळा मध्यवर्ती प्रयोगशाळा, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, 'निर्मल भवन' पी -३, एमआयडीसी इंडस्ट्रीयल एरिया, महापे, नवी मुंबई - ४०० ७०१		०२२-६७१९५०३१/ ६७१९५०३२
१.	प्रादेशिक कार्यालय मुंबई महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई महानगरपालिका क्षेत्र	२४०१५२६९ २४०१६२३९
	उप-प्रादेशिक कार्यालय मुंबई - I महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई शहर, वॉर्ड क्र. ए, बी, सी डी, एफ(दक्षिण) एफ(उत्तर) जी(दक्षिण) आणि जी(उत्तर)	२४०१५२६९ २४०१६२३९
	उप-प्रादेशिक कार्यालय मुंबई - II महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई उपनगराचा भाग, वॉर्ड क्र. एम/ एच (पूर्व) एम/ एच (पश्चिम) आणि एल.	२४०१५२६९ २४०१६२३९
	उप-प्रादेशिक कार्यालय मुंबई - III महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई उपनगराचा भाग, वॉर्ड क्र. के (पूर्व) के (पश्चिम), एस, एन, आणि पी(दक्षिण).	२४०१५२६९ २४०१६२३९
	उप-प्रादेशिक कार्यालय मुंबई - IV महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई उपनगर, वॉर्ड क्र. पी(उत्तर), आर(उत्तर), आर(दक्षिण) आणि टी.	२४०१५२६९ २४०१६२३९
२.	प्रादेशिक कार्यालय ठाणे महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, प्लॉट क्र. पी-३०. पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स इमारत, मुलुंड चेकनाक्याजवळ, ठाणे	उप-प्रादेशिक कार्यालयांशी संबंधित ठाणे जिल्ह्याचा भाग.	२५८२९५८२ २५८०५३९८
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा ठाणे		०२२ - २५८२९५८२/ २५८२०४२३

	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कार्यालय संकुल इमारत, पाचवा मजला, वागळे औद्योगिक वसाहत, ठाणे - ४०० ६०४.		
	उप-प्रादेशिक कार्यालय ठाणे - I महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, प्लॉट क्र. पी-३०, पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स इमारत, मुलुंड चेकनाक्याजवळ, ठाणे	ठाणे महानगरपालिका, वागळे इस्टेट एमआयडीसी	२५८२९५८२ २५८०२२७२
	उप-प्रादेशिक कार्यालय ठाणे - II महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, प्लॉट क्र. पी-३०, पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स इमारत, मुलुंड चेकनाक्याजवळ, ठाणे	ठाणे तालुका, ठाणे महानगरपालिका, मीरा भाईंदर व वसई विरार महानगरपालिका व वसई तालुका पालघर जिल्हा	२५८२९५८२
	उप-प्रादेशिक कार्यालय तारापूर - I एम.आय.डी.सी. ऑफिस इमारत, बोईसर स्टेशन, पोस्ट टॅप्स, तारापूर, ठाणे जिल्हा.	तारापूर एम.आय.डी.सी. आणि संबंधित क्षेत्र.	०२५२५-२७३३१४
	उप-प्रादेशिक कार्यालय तारापूर - II एम.आय.डी.सी. ऑफिस इमारत, बोईसर स्टेशन, पोस्ट टॅप्स, तारापूर, ठाणे जिल्हा.	डहाणू, तलासरी, मोखाडा, जव्हर आणि विक्रमगड तालुका आणि पालघर तालुका (उप-प्रादेशिक कार्यालय तारापूर- I अधिकारक्षेत्र वगळून).	०२५२५-२७३३१४
३.	प्रादेशिक कार्यालय कल्याण महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) - ४२१ ३०१	ठाणे जिल्ह्यातील कल्याण, भिवंडी, उल्हासनगर, बदलापूर, वाडा, मुरबाड आणि शहापूर तालुका.	०२५१- २३१०१६७/०२५१- २३१०२१२
	उपप्रादेशिक कार्यालय कल्याण - I महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) - ४२१ ३०१	कल्याण भिवंडी तालुका	०२५१-२३१०१६७
	उपप्रादेशिक कार्यालय कल्याण - II महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) - ४२१ ३०१	उल्हासनगर, बदलापूर तालुका	०२५१-२३१०१६७
	उपप्रादेशिक कार्यालय कल्याण - III महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) - ४२१ ३०१	वाडा तालुका (पालघर जिल्हा), मुरबाड, शहापूर तालुका (ठाणे जिल्हा)	०२५१-२३१०१६७

	उपप्रादेशिक कार्यालय भिवंडी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) - ४२१ ३०१	सावली एमआयडीसी आणि भिवंडी तालुका (ठाणे जिल्हा), भिवंडी महानगरपालिका	०२५१-२३१०१६७
४.	प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई रायगड भवन, सातवा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी बेलापूर, नवी मुंबई - ४००६१४.	ठाणे आणि रायगड जिल्ह्याचे काही भाग आणि नवी मुंबई अंतर्गत उपप्रादेशिक कार्यालये	२७५७२४० २७५७११२७
	उपप्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई - I रायगड भवन, सातवा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी बेलापूर, नवी मुंबई - ४००६१४.	सी.बी.डी बेलापूर, शिरवणे, नेरुळ, सीवूड्स, जुईनगर, तुर्भे, पावने, वाशी, खैरणे (उप)	२७५७२४० २७५७११२७
	उपप्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई - II रायगड भवन, सातवा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी बेलापूर, नवी मुंबई - ४००६१४.	ऐरोली, रबाळे, घणसोली, महापे आणि एमआयडीसी खैरणे (उप) दिघा, दहिसर, मोरी, पिंपरी, उत्तरशिव, घोटेघर	२७५७२४० २७५७११२७
	उपप्रादेशिक कार्यालय तळोजा रायगड भवन, सातवा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी बेलापूर, नवी मुंबई - ४००६१४.	एमआयडीसी तळोजा, उरण तालुका	२७५७२४० २७५७११२७
५.	प्रादेशिक कार्यालय रायगड रायगड भवन, सहावा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी बेलापूर, नवी मुंबई - ४००६१४	रायगड जिल्ह्याचे काही भाग आणि अखत्यारीतील उपप्रादेशिक कार्यालये	२७५७२६२० २७५६२८६५ २७५७२६२०
	उपप्रादेशिक कार्यालय रायगड - I रायगड भवन, सहावा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी बेलापूर, नवी मुंबई - ४००६१४	खालापूर आणि पनवेल तालुका (एमआयडीसी तळोजा वगळता)	२७५७२६२० २७५६२८६५
	उपप्रादेशिक कार्यालय रायगड - II रायगड भवन, सहावा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी बेलापूर, नवी मुंबई - ४००६१४	पेण, कर्जत, रोहा, अलिबाग, मुरुड जंजिरा तालुका	२७५७२६२० २७५६२८६५
	उपप्रादेशिक कार्यालय महाड सामाईक सुविधा केंद्र इमारत, एमआयडीसी - महाड, जिल्हा रायगड - ४०२ ३०९.	महाड, माणगाव, श्रीवर्धन पोलादपूर व तळा तालुका	०२१४५-२३२३७२
६.	प्रादेशिक कार्यालय पुणे जोग सेंटर, दुसरा आणि तिसरा मजला, मुंबई पुणे रोड, वाकडेवाडी, पुणे - ४११ ००३.	पुणे जिल्हा	०२०-२५८११६२७ ०२०-२५८११६९४
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा पुणे जोग सेंटर, दुसरा आणि तिसरा मजला, मुंबई पुणे रोड, वाकडेवाडी, पुणे - ४११ ००३.		०२०-२५८११६९८

	उपप्रादेशिक कार्यालय पुणे - I जोग सेंटर, दुसरा आणि तिसरा मजला, मुंबई पुणे रोड, वाकडेवाडी, पुणे - ४११ ००३.	हवेली (पुणे महामंडळापुरते मर्यादित) इंदापूर, बारामती, पुरंदर, भोर आणि दौंड महामंडळ- १ आणि परिषद- ६	०२०-२५८११०२९
	उपप्रादेशिक कार्यालय पुणे - II जोग सेंटर, दुसरा आणि तिसरा मजला, मुंबई पुणे रोड, वाकडेवाडी, पुणे - ४११ ००३.	हवेली तालुका (पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका व पुणे महानगरपालिका वगळून) पुणे जिल्ह्यातील खेड, मुळशी, आंबेगाव, जुन्नर, मावळ व शिरूर तालुका	०२०-२५८१६४५१
	उपप्रादेशिक कार्यालय पिंपरी - चिंचवड जोग सेंटर, दुसरा आणि तिसरा मजला, मुंबई पुणे रोड, वाकडेवाडी, पुणे - ४११ ००३.	पिंपरी चिंचवड महापालिका हद्दीतील एमआयडीसी पिंपरी, भोसरी, आकुर्डी	०२०-२५८१०२२२
	उपप्रादेशिक कार्यालय सातारा नवीन शासकीय भवन, दुसरा मजला, एस.टी. स्टँड जवळ, सदर बाजार, सातारा - ४१५ ००१.	सातारा जिल्हा (११ तालुके) सातारा, कऱ्हाड, फलटण, वाई, महाबळेश्वर, खंडाळा, माण, खटाव, पाटण, जावळी, कोरेगाव, परिषद-०९	०२१६२-२३३५२७
	उपप्रादेशिक कार्यालय सोलापूर ४/बी, बाली ब्लॉक, सिव्हिल लाईन्स, सरकारी दूध योजनेसमोर, सात रास्ता, जि. सोलापूर - ४१३ ००३.	सोलापूर जिल्हा	०२१७-२३१९८५०
७.	प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर उद्योग भवन इमारत, जिल्हाधिकारी कार्यालयाजवळ, कोल्हापूर - ४१६००२.	सांगली, कोल्हापूर, सिंधुदुर्ग जिल्हा	०२३१-२६५२९५२
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा चिपळूण महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, पारकर कॉम्प्लेक्स, पहिला मजला, नगर परिषदेच्या मागे, चिपळूण, जि. रत्नागिरी - ४१५ ६०५.		०२३५५-२६१९७०
	उपप्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर उद्योग भवन इमारत, जिल्हाधिकारी कार्यालयाजवळ, कोल्हापूर - ४१६००२.	कोल्हापूर जिल्हा	०२३१-२६६०४४८
	उपप्रादेशिक कार्यालय रत्नागिरी महसुल विभाग, वर्कर्स को-ऑप पतसंस्था लिमिटेड, कार्यालय इमारत, जिल्हाधिकारी कार्यालय परिसर, झाडगाव, रत्नागिरी - ४१५ ६३९.	रत्नागिरी जिल्हा, राजापूर, रत्नागिरी, लांजा आणि संगमेश्वर तालुका. सिंधुदुर्ग जिल्हा, कुडाळ, कणकवली, सावंतवाडी, वेंगुर्ला, मालवण, वैभववाडी, देवगड, दोडामार्ग तालुके	०२३५२-२२०८१३
	उपप्रादेशिक कार्यालय चिपळूण	रत्नागिरी जिल्ह्यातील चिपळूण, गुहागर, खेड, दापोली, मंडणगड तालुका	०२३५५-२६१५७०

	पारकर कॉम्प्लेक्स, पहिला मजला, चिपळूण नगरपरिषद कार्यालयाजवळ, चिपळूण, जि. रत्नागिरी, चिपळूण - ४१५ ६०५.		
	उपप्रादेशिक कार्यालय सांगली ३००/२, उद्योग भवन, टाटा पेट्रोल पंपाच्या मागे, शासकीय विश्रामगृहाजवळ, विश्रामबाग, सांगली - ४१६ ४१६.	सांगली जिल्हा, मिरज, वाळवा, शिराळा, आटपाटी, तासगाव, खानापूर, कडेगाव, पलूस, जत आणि कवठेमहाकाळ	०२३३-२६७२०३२
८.	प्रादेशिक कार्यालय नाशिक उद्योग भवन, पहिला मजला, त्र्यंबकरोड, सातपूर, नाशिक ४२२ ००७.	नाशिक, अहमदनगर, जळगाव, धुळे, नंदुरबार जिल्हा	०२५३-२३६५१५०
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा नाशिक महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, उद्योग भवन, सातपूर एमआयडीसी, आयटीआय जवळ, नाशिक - ४२२ १०७.		०२५३-२३६५१६१
	उपप्रादेशिक कार्यालय नाशिक उद्योग भवन, पहिला मजला, त्र्यंबकरोड, सातपूर, नाशिक ४२२ ००७.	नाशिक जिल्हा	०२५३-२३६५१६१
	उपप्रादेशिक कार्यालय जळगाव सभागृह क्र. ए, तिसरा मजला, जुना बी.जे. मार्केट, जळगाव - ४२५ ००१.	जळगाव जिल्हा जळगाव महापालिका, भुसावळ, फैजपूर, सावदा, रावेर, पाचोरा, धरणगाव, चाळीसगाव, चोपडा, अमळनेर, भडगाव, जामनेर, यावल, वरणगाव	०२५७-२२२१२८८
	उपप्रादेशिक कार्यालय अहमदनगर सावित्रीबाई फुले व्यापारी संकुल, पहिला मजला, हॉल क्र. २ आणि ३, टी.व्ही. केंद्राजवळ, सावेडी, अहमदनगर - ४१४ ००३.	अहमदनगर जिल्हा अहमदनगर, नेवासा, श्रीरामपूर, संगमनेर, पारनेर, एमआयडीसी कोपरगाव परिसरात	०२४१-२४७०८५२
	उपप्रादेशिक कार्यालय धुळे फुलचंद प्लाझा, दुसरा मजला, बी.सी. कॉलेज रोड, एस. एस.वी.पी. एस. जवळ अभियांत्रिकी महाविद्यालय, विद्या नगरीजवळ, देवपूर, धुळे - ४२४ ००१.	धुळे जिल्हा धुळे, शिरपूर, साक्री आणि सिंदखेडा, एमआयडीसी अवधाम आणि एमआयडीसी नरडाणा नंदुरबार जिल्हा - नंदुरबार, नवापूर, शहादा, तळोदा, धडगाव आणि अक्कलकुपा, एमआयडीसी नवापूर परिसर	०२५६२-२७३७३१
९.	प्रादेशिक कार्यालय औरंगाबाद पर्यावरण भवन, ए-४/१, चिकलठाणा औद्योगिक क्षेत्र, सेठ नंदलाल धूत हॉस्पिटलजवळ, औरंगाबाद - ४३१ २१०.	औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, नांदेड, बीड, उस्मानाबाद	०२४०-२९९३००४
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा औरंगाबाद		०२४०-२४७३४६३/ २४७३४६२

	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, ए-४/१, पर्यावरण भवन, धूत हॉस्पिटल पाठी, चिकलठाणा औद्योगिक क्षेत्र, औरंगाबाद - ४३१ २१०.		
	उपप्रादेशिक कार्यालय औरंगाबाद पर्यावरण भवन, ए-४/१, चिकलठाणा औद्योगिक क्षेत्र, सेठ नंदलाल धूत हॉस्पिटलजवळ, औरंगाबाद - ४३१ २१०.	औरंगाबाद जिल्हा	०२४०-२९९३००४
	उपप्रादेशिक कार्यालय जालना प्लॉट क्र. पी-३/१ आणि पी-३/२, हॉटेल आदर्श पॅलेस जवळ, जालना - औरंगाबाद रोड, एमआयडीसी कॉलनी जालना.	जालना आणि बीड (बीडचा परळी तालुका वगळता)	०२४८२-२२०१२०
	उपप्रादेशिक कार्यालय लातूर प्लॉट क्र. पी-१०, लातूर जिल्हा उद्योग समूह बिल्डिंग, एमआयडीसी, लातूर - ४१३ ५३१.	लातूर, उस्मानाबाद जिल्हा	०२३८२-२९९६४५
	उपप्रादेशिक कार्यालय परभणी देवकृपा बिल्डिंग, रंगनाथ महाराज नगर, नंदखुळा रोड, परभणी - ४३१ ४०१.	परभणी, हिंगोली व बीड जिल्ह्यातील परळी वैजनाथ तालुका	०२४५२-२२६६८७
	उपप्रादेशिक कार्यालय नांदेड लाहोटी कॉम्प्लेक्स, दुसरा मजला, शिवाजी पुतळ्याजवळ, वजिराबाद, नांदेड - ४३१ ६०१.	नांदेड जिल्हा	०२४६२-२४२४९२
१०.	प्रादेशिक कार्यालय नागपूर उद्योग भवन, पाचवा मजला, विक्रीकर कार्यालय, सिव्हिल लाईन्स, नागपूर - ४४० ००१	नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया जिल्हा	०७१२-२५६५३०८
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा नागपूर महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, उद्योग भवन, सिव्हिल लाईन्स, नागपूर - ४४० ००१.		०७१२-२५५७२३१
	उपप्रादेशिक कार्यालय नागपूर - I उद्योग भवन, पाचवा मजला, विक्रीकर कार्यालय, सिव्हिल लाईन्स, नागपूर - ४४० ००१	नागपूर शहर, कामती, काटोल, कळमेश्वर, रामटेक आणि सावनेर, पारशिवनी, नरखेड	०७१२-२५६०१३९
	उपप्रादेशिक कार्यालय नागपूर - II उद्योग भवन, पाचवा मजला, विक्रीकर कार्यालय, सिव्हिल लाईन्स, नागपूर - ४४० ००१	नागपूर ग्रामीण तालुका हिंगणा, मौदा, उमरेड भिवापूर, नागपूर जिल्ह्यातील कुही आणि वर्धा तालुका	०७१२-२५६०१५२
	उपप्रादेशिक कार्यालय भंडारा तात्या टोपे वार्ड, शहर पेट्रोल पंपाजवळ, मिस्कीन टाकी, महल रोड, भंडारा - ४४१ ९०४	भंडारा आणि गोंदिया जिल्हा	०७१८४-२६०६२९
	प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर उद्योग भवन, पहिला मजला, रेल्वे स्टेशनजवळ, चंद्रपूर - ४४२ ४०१.	चंद्रपूर, यवतमाळ जिल्हा, गडचिरोली जिल्हा	०७१७२-२५१९६५ ०७१७२-२७२४१०
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा चंद्रपूर		०७१७२-२७२४१६

	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, पहिला मजला उद्योग भवन, रेल्वे स्टेशन रोड चंद्रपूर - ४४२ ४०१.		
	उपप्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर उद्योग भवन, पहिला मजला, रेल्वे स्टेशनजवळ, चंद्रपूर - ४४२ ४०१.	चंद्रपूर जिल्हा, यवतमाळ आणि गडचिरोली जिल्हा एमआयडीसी चंद्रपूर चंद्रपूर, ताडाळी, घुग्गुस, वरोरा, एमआयडीसी यवतमाळ, यवतमाळ, मूल, भद्रावती, चिमूर, गडचांदूर, नागभीड, कोटगल, गडचिरोली कोळसा खणी चंद्रपूर, भद्रावती, बल्लारपूर, राजुरा आणि वरोरा पश्चिम, कोळसा परिसर	०७१७२-२५१९६५ ०७१७२-२७२४१० ०७१७२-२५८०६२
१२.	प्रादेशिक कार्यालय अमरावती सहकार सुरभी, बापटवाडी, विवेकानंद कॉलनी, अमरावती - ४४४ ६०६.	अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशीम	०७२१-२५६३५९७ ०७२१-२५६३५९२
	उपप्रादेशिक कार्यालय अमरावती - I सहकार सुरभी, बापटवाडी, विवेकानंद कॉलनी, अमरावती - ४४४ ६०६.	अमरावती जिल्हा अमरावती, अचलपूर, चांदूर, बाजार, तिवसा, दर्यापूर, अंजनगावसुर्जी, चांदूर रेल्वे, धामणगाव रेल्वे मोर्शी, वरुड, नांदगाव खंडेश्वर, भातकुली, धारणी, चिखलदरा	०७२१-२५६३५९३
	उपप्रादेशिक कार्यालय अमरावती - II सहकार सुरभी, बापटवाडी, विवेकानंद कॉलनी, अमरावती - ४४४ ६०६.	वाशिम जिल्हा वाशिम मंगरुळपीर, रिसोड, मानोरा, मालेगाव, कारंजा लाड	०७२१-२५६३५९४
	उपप्रादेशिक कार्यालय अकोला हुतात्मा पुतळ्यासमोर, नेहरू पार्क स्क्वेअर, अलसी प्लॉट, अकोला - ४४४ ००१.	अकोला जिल्हा अकोला, बाळापूर, पातूर, अकोट, मूर्तिजापूर, बार्शी टाकळी बुलढाणा जिल्हा. बुलढाणा, चिखली, मेहकर, लोणार, शेगाव, सिंदखेडराजा देऊळगावराजा, खामगाव, नांदुरा, मलकापूर, मोताळा	०७२४-२४५२३४४ ०७२४-२४४२३४४

परिशिष्ट ४. उद्योगांचा क्षेत्रानुसार सांख्यिकी अहवाल सन २०२२-२३

प्रादेशिक कार्यालय	हिरवे				आ. से. आ.	एकूण आ. से. आ.	केशरी				लाल				पांढरे	एकूण
	मो. उ.	म. उ.	ल. उ.	एकूण हिरवे			मो. उ.	म. उ.	ल. उ.	एकूण केशरी	मो. उ.	म. उ.	ल. उ.	एकूण लाल		
अमरावती	२	१६	५०२८	५०४६	४७७	४७७	२७	२१	२२२०	२२६८	३१	८	१४४	१८३	१२	७९८६
औरंगाबाद	७१	७९	६३५५	६५०५	२०१९	२०१९	१४३	११४	२८५८	३११५	३४०	४०	५७८	९५८	१३	१२६१०
चंद्रपूर	१०	७	७९२	८०९	१८९	१८९	२०	४१	५०४	५६५	१३९	४३	१०३	२८५		१८४८
कल्याण	३९	३६	२२३६	२३११	६७५	६७५	१३०	७४	१४५३	१६५७	१७१	७१	२१८६	२४२८	१४	७०८५
कोल्हापूर	४७	३२	८२५६	८३३५	१२४८	१२४८	१०९	११९	५१९४	५४२२	२९७	८०	१३३१	१७०८	२४३८	१९१५१
मुंबई	२८	४०	२६५७	२७२५	१९२३	१९२३	६५०	२४९	१२८६	२१८५	३४८	२६	७५०	११२४		७९५७
नागपूर	२२	३१	३०२६	३०७९	८५८	८५८	१४४	११७	३०६९	३३३०	२८४	४२	११०२	१४२८	३४	८७२९
नाशिक	१३९	९६	६४४०	६६७५	२०३६	२०३६	२०८	१६१	३४१५	३७८४	४७२	१०९	१७४७	२३२८	१०७४	१५८९७
नवी मुंबई	७६	७६	२२५३	२४०५	३६२	३६२	१९२	१२३	१३३५	१६५०	२३६	५८	११६२	१४५६	४	५८७७
पुणे	५५७	४०९	९१४५	१०१११	१६३०	१६३०	१६४३	४१२	५४३८	७४९३	१४५७	१७२	२८१२	४४४१	३५	२३७१०
रायगड	४७	३९	८०६	८९२	२६८	२६८	१२४	४९	७३८	९११	२७२	५४	५२८	८५४		२९२५
ठाणे	४०	२८	२२१३	२२८१	१०३०	१०३०	२५६	४८	११३४	१४३८	२४८	५९	१०९९	१४०६		६१५५
एकूण	१०७८	८८९	४९२०७	५११७४	१२७१५	१२७१५	३६४६	१५२८	२८६४४	३३८१८	४२९५	७६२	१३५४२	१८५९९	३६२४	११९९३०

परिशिष्ट ५. २०२२-२३ ह्या वर्षी म.प्र.नि.मंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनी घेतलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा तपशील.

२०२२-२३ ह्या वर्षी म.प्र.नि.मंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनी घेतलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा तपशील.					
अ. क्र.	प्रशिक्षण / कार्यशाळा दिनांक आणि कालावधी	प्रशिक्षण स्थळ	विषय	सहभागींची संख्या	सहभागींची नावे
१.	०५.०४.२०२२ ते ०८.०४.२०२२	निमली, राजस्थान	एनसीपीए: औद्योगिक क्षेत्रांसाठी हवा गुणवत्ता व्यवस्थापन योजना विकसित करणे	२	१) अशोक करे, प्रा. अ. २) अमर दुर्गुळे, उप प्रा. अ.
२.	२६.०४.२०२२ ते २९.०४.२०२२	निमली, राजस्थान	लघु आणि मध्यम उद्योगांमध्ये प्रदूषण व्यवस्थापनासाठी साधने	२	१) अविनाश कडले, क्षेत्र अधिकारी २) राहुल निंबाळकर, क्षेत्र अधिकारी
३.	०७.०६.२०२२ ते १०.०६.२०२२	निमली, राजस्थान	हवेच्या गुणवत्तेचे निरीक्षण करणे आणि एनसीएपी अंतर्गत अंमलबजावणीसाठी राज्य आणि सूक्ष्म कृती आराखड्यासाठी लक्ष्य आणि धोरणे तयार करणे	२	१) करणसिंग राजपूत, उप प्रा. अ., २) धनश्री पाटील, उप प्रा. अ.,
४.	१७.०६.२०२२	माझगाव, मुंबई	प्रदूषण प्रतिक्रिया सेमिनार/कार्यशाळा आणि मॉक ड्रिल.	१	१) सचिन अडकर, उप प्रा. अ.,
५.	०५.०९.२०२२ ते ०९.०९.२०२२	नीरी, नागपूर	सतत ऑक्सिजन प्रदूषकांचे निरीक्षण करणे.	३	१) स्वप्ना साटम, क.वै.अ, २) महेश वळसे, क.वै.अ, ३) शर्वरी चारमोडे, क.वै.अ.
६.	२०.०९.२०२२ ते २३.०९.२०२२	सीएसई, अलवर	स्टोन क्रशर आणि मिनरल्स ग्राउंडिंग सेक्टरमधून क्षणिक उत्सर्जन नियंत्रित करणे.	१	१) अरविंद धापटे, क्षेत्र अधिकारी
७.	२१.०९.२०२२ ते २३.०९.२०२२	गोवा	स्पिलटेक-२०२२ (आंतरराष्ट्रीय परिषद आणि प्रदर्शन)	१०	१) वाय.बी. सोनटक्के, ज. प्र. नि. अ, २) जे.एस. सालुंखे, प्रा. अ. ३) रवींद्र आंधळे, आर.ओ ४) सतीश पडवळ, उप प्रा. अ., ५) व्ही.आर. सिंग, उप प्रा. अ., ६) राज कामत, उप प्रा. अ., ७) राहुल मोटे, उप प्रा. अ., ८) तानाजी यादव, उप प्रा. अ.,

					१) उपेंद्र कुलकर्णी, उप प्रा. अ., १०) जयंत कदम, उप प्रा. अ.,
८.	१२.१०.२०२२ ते १३.१०.२०२२	भरुच, गुजरात	भारतातील अग्रगण्य रासायनिक उद्योग केंद्र - गुजरातमध्ये 'अॅडव्हान्सिंग इम्प्लेटेशन ऑफ ग्रीन अँड सस्टेनेबल केमिस्ट्री' या विषयावर परिषद	२	१) सचिन आडकर, उप प्रा. अ., २) उपेंद्र कुलकर्णी, उप प्रा. अ.,
९.	०७.११.२०२२ ते ०८.११.२०२२	टिपटॉप हॉटेल, पुणे	'शहरी वायु गुणवत्ता व्यवस्थापन' या विषयावर कार्यशाळा आणि अरबअएअरइंडिया डिजीजन मेकिंग टूल' या प्रशिक्षणावर आधारित	२३	१) सुशील राठोड, उप प्रा. अ., २) प्रताप जगताप, प्रा. अ., ३) सोमनाथ कुरमुडे, उप प्रा. अ., ४) परमेश्वर कांबळे, उप प्रा. अ., ५) निखिल मोरे, उप प्रा. अ., ६) नंदकिशोर पाटील, क्षेत्र अधिकारी ७) प्रियश्री देशमुख, क्षेत्र अधिकारी ८) अनिरुद्ध वराळे, क्षेत्र अधिकारी ९) विनोद शुक्ला, क्षेत्र अधिकारी १०) मनीष महाजन, क्षेत्र अधिकारी ११) निलेश मारभळ, क्षेत्र अधिकारी १२) प्रमोद लोणे, क्षेत्र अधिकारी १३) श्रुतिका दळवी, क्षेत्र अधिकारी १४) भगवान माकणीकर, क्षेत्र अधिकारी १५) रोहिदास मतकर, क्षेत्र अधिकारी १६) विशाल मुंडे, क्षेत्र अधिकारी १७) विक्रम माने, क्षेत्र अधिकारी १८) संजय ननवरे, क्षेत्र अधिकारी १९) नितीन चौधरी, क्षेत्र अधिकारी २०) उज्वला वाडेकर, क्षेत्र अधिकारी २१) गजानन पवार, क्षेत्र अधिकारी २२) अजित सुर्यवंशी, क्षेत्र अधिकारी २३) स्नेहल गोळे, के.प्र.नि. मंडळ सल्लागार
१०.	२८.११.२०२२ ते ०१.१२.२०२२	बर्लिन, जर्मनी	एनसीपीए, एमओइएफ आणि सीसी जीII ग्लोबल प्रोजेक्ट कॉन्फरन्स 'द वे फॉरवर्ड टू सर्कुलरिटी'	१	१) डॉ. व्ही. एम. मोटघरे, (ह. प्र. नि. अ.)
११.	०८.१२.२०२२ ते ०९.१२.२०२२	रॉयल ऑर्किड, पुणे	ग्रीनहाउस गैस वायु-प्रदूषण परस्परसंवाद आणि समन्वय	९	१) दीपाली तायडे, क्षेत्र अधिकारी २) दीपाली चौधरी, क्षेत्र अधिकारी ३) विशाल मुंडे, क्षेत्र अधिकारी ४) राजेश नांदगावकर, क्षेत्र अधिकारी ५) राजाराम इंजुलकर, क्षेत्र अधिकारी

					६) शिवानंद बसवडे, क्षेत्र अधिकारी ७) दत्तात्रय गवळी, क्षेत्र अधिकारी ८) प्रकाश जाधव, क्षेत्र अधिकारी ९) रेखा तोगरे, क्षेत्र अधिकारी
१२.	०४.०१.२०२३ ते ०७.०१.२०२३	निमली, राजस्थान	एनसीएपी: राज्यासाठी धोरणे आणि लक्ष्य तयार करणे आणि शहरांमधील हवेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी सूक्ष्म कृती योजना	२	१) किशोर पुसदकर, उप प्रा. अ., २) एम. एन. वाटाणे, उप प्रा. अ.,
१३.	०९.०१.२०२३ ते ११.०१.२०२३	नवी दिल्ली	‘क्षमता निर्माण’ वर पुनश्चर्या प्रशिक्षण कार्यक्रम	२	१) आर.ए. राजपूत, प्रा. अ., २) वी.वी. किल्लेदार, प्रा. अ.,
१४.	१०.०१.२०२३ ते १४.०१.२०२३			२	१) जयंत कदम, उप प्रा. अ., २) लिंगबाजी भड, उप प्रा. अ.,
१५.	११.०१.२०२३ ते १४.०१.२०२३	टेरी कॅम्पस, दिल्ली	वायू प्रदूषण निरीक्षण आणि आगाऊ विश्लेषणात्मक तंत्रे	१५	१) दयानंद तरे, क. वै. अ. २) चंद्रकांत साबदे, क. वै. स. ३) सलील सावे, क. वै. स. ४) महेश राख, व. वै. अ. ५) महेश वळसे, क. वै. स. ६) रवींद्र राऊत, क. वै. अ. ७) अनप्पा कुरल, क. वै. स. ८) सुनील साळुंखे, क. वै. स. ९) अभिजित वाघ, क. वै. स. १०) मृदुला वाघ, क. वै. स. ११) हरीश नारखडे, क. वै. स. १२) संतोष कुलकर्णी, क. वै. स. १३) भीमराज चव्हाण, क. वै. स. १४) रंजना राणे, क. वै. अ. १५) अंजना सेनगुप्ता, क. वै. स.
१६.	३०.०१.२०२३ ते ०३.०२.२०२३	मानेसर, गुरुग्राम	एएस उपकरणाचे प्रशिक्षण	१६	१) विनोद देशमुख, क. वै. स. २) वैभवी वेलिंगकर, क. वै. स. ३) सारंग देशपांडे, क. वै. स. ४) मृदुला इंगळे, क. वै. स. ५) सुनील बाविस्कर, व. वै. अ. ६) शैलेश कडा, क. वै. स. ७) किशोर बेडवाल, क. वै. स. ८) मीता देशमुख, क. वै. स. ९) आर.पी. राऊत, व. वै. अ. १०) सुरेश पाटील, क. वै. स. ११) एस.एस. महाजन, व. वै. अ. १२) बी.के. चव्हाण, क. वै. स.

					१३) ए.एन. संदनसिंग, व. वै. अ. १४) व्ही.एस. कदम, क. वै. स. १५) बी.यु. भंडारे, व. वै. अ. १६) अंजना सेनगुप्ता, क. वै. स.
१७.	१३.०२.२०२३ ते १५.०२.२०२३	नवी दिल्ली	‘क्षमता निर्माण’ वर पुनश्चर्या प्रशिक्षण कार्यक्रम	२	१) रवींद्र आंधळे, प्रा. अ., २) शंकर वाघमारे, प्रा. अ.,
१८.	१३.०२.२०२३ ते १५.०२.२०२३	महापे प्रयोगशाळा	म.प्र.नि. मंडळातील वैज्ञानिक कर्मचाऱ्यांसाठी आयएस ओ ४५००१:२०१८ नुसार अंतर्गत लेखा परीक्षक प्रशिक्षण	२५	१) डॉ. वी. आर. ठाकुर, व. वै. अ. २) ए. वी. मांडवकर, आई, व. वै. अ. ३) के. वी. गावंकर, क. वै. अ. ४) एच. वी. खालोकर, क. वै. अ. ५) अनिल पाटिल, क. वै. अ. ६) एस. एम. साटम, क. वै. अ. ७) एस.एस. मुले, क. वै. अ. ८) ए. ए. लेंडिट, क. वै. अ. ९) पी. डी. खडकीकर, वै. अ. १०) रविन्द्र राऊत, क. वै. अ. ११) अन्नप्पा कुराले, क. वै. स १२) बी. एन. सांगले, वै. अ. १३) महेश राख, क. वै. अ. १४) मीता आर. देशमुख, क. वै. स १५) सुनील मोहिते, क. वै. स १६) एस. डी. माली, व. वै. अ. १७) सारंग देशपांडे, क. वै. स १८) एस.एन. नागरे, वै. अ. १९) एस.एस. कदम, क. वै. स २०) एस.एन. वाघ, वै. अ. २१) सुमित्रा महाजन, क. वै. अ. २२) बिपिन भंडारे, क. वै. अ. २३) अनिल संदानसिंग, क. वै. अ. २४) वैभवी कदम, क. वै. स २५) धनंजय नाणेकर, क. वै. स
१९.	१४.०२.२०२३ ते १७.०२.२०२३	टेरी, नवी दिल्ली	वायू प्रदूषण निरीक्षण आणि आगाऊ विश्लेषणात्मक तंत्रे	९	१) राकेश दफाडे, क्षेत्र अधिकारी २) उत्कर्ष शिनगारे, क्षेत्र अधिकारी ३) विशालसिंग राजपूत, क्षेत्र अधिकारी ४) निलेश मारभळ, क्षेत्र अधिकारी ५) पंकज बावणे, क्षेत्र अधिकारी ६) संजीव रेदासनी, क्षेत्र अधिकारी ७) प्रमोद डोके, क्षेत्र अधिकारी ८) प्रियश्री देशमुख, क्षेत्र अधिकारी ९) प्रमोद लोणे, क्षेत्र अधिकारी

२०.	१४.०२.२०२३ ते १८.०२.२०२३			२	१) मंचक जाधव, उप प्रा. अ., २) प्रताप जगताप, उप प्रा. अ.,
२१.	१७.०२.२०२३	वडोदरा, गुजरात	ऑटोमेटेड मॉनिटरिंग सिस्टम (ओसीइएमएस)	१०	१) स्वप्नील लिंगाडे, क्षेत्र अधिकारी २) श्रुतिका दळवी, क्षेत्र अधिकारी ३) नंदकुमार लोमटे, क्षेत्र अधिकारी ४) रुपाली सोनकांबळे, क्षेत्र अधिकारी ५) इंद्रजित देशमुख, क्षेत्र अधिकारी ६) विश्वजीत ठाकूर, व.वै.अ ७) दयानंद तरे, क.वै.अ ८) धनंजय नाणेकर, क.वै.स ९) स्मिता वाघ, वै. अ. १०) भीमराज चव्हाण, क.वै.स
२२.	२०.०२.२०२३ ते २२.०२.२०२३	एसजीजीएस आयडू आणि टी, नांदेड	घातक आणि इतर कचऱ्याची अंमलबजावणी (व्यवस्थापन आणि सीमापार हालचाली नियम, २०१६)	२	१) राजेंद्र पाटील, क्षेत्र अधिकारी २) श्रीपाद कुलकर्णी, उप प्रा. अ.,
२३.	२०.०३.२०२३ ते २४.०३.२०२३	टेरी, नवी दिल्ली	हवेच्या गुणवत्तेचे निरीक्षण (व्यापक आणि स्रोत उत्सर्जन) विश्लेषण, डेटा अंमलबजावणी, गुणवत्ता आश्वासन आणि विविध पॅरामीटर्स आणि हवामानशास्त्राची चाचणी	१	१) निलेश पाटील, एफओ
				१४४	

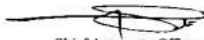

परिशिष्ट ६. वर्ष २०२२-२३ चे वित्त आणि लेखा

1

MAHARASHTRA POLLUTION CONTROL BOARD
Receipt & Payment Account for the Year ended 31st March, 2023

Previous Year 2021-22		Receipt	Schedule No.	Current Year 2022-23		Previous Year 2021-22		Payment	Schedule No.	Current Year 2022-23	
Major Head	Sub Head			Sub Head	Major Head	Major Head	Sub Head			Sub Head	Sub Head
92,64,29,847.91		OPENING BALANCE			72,61,78,556.00			1) CAPITAL EXPENDITURE			
	92,61,91,324.96	i) Cash at Bank		72,59,88,167.00		11,39,82,550.00		Fixed Assets Purchased	I		30,82,67,765.00
	2,38,522.95	ii) Cash in Hand		1,90,389.00				2) REVENUE EXPENDITURE			
	0.00	iii) DD in Hand		0.00		45,25,08,918.00		a) SALARY & ALLOWANCES			49,52,47,961.00
0.00		1) GRANT RECEIVED			0.00		43,32,69,910.00	i) Core Activity Segment		47,81,25,640.00	
	0.00	i) From State Government		0.00			70,84,339.00	ii) Cess Activity Segment		21,81,740.00	
	0.00	ii) From Government of India		0.00			1,21,54,669.00	iii) Cess Activity Temporary Establishment		1,49,40,581.00	
4,11,03,333.00		2) FINANCIAL ASSISTANCE			4,26,20,784.00	2,53,72,043.00		b) CPF BOARD CONTRIBUTION			2,82,10,228.00
	5,00,000.00	i) From Other State Government					2,40,84,455.00	i) Core Activity Segment		2,70,71,689.00	
	4,06,03,333.00	ii) From Government of India / CPCB		4,26,20,784.00			12,87,588.00	ii) Cess Activity Segment		11,38,539.00	
0.00		3) Fund from UNIDO			35,94,044.00	1,78,04,415.00		c) Gratuity Fund			1,90,56,825.00
3,54,30,60,711.41		4) REVENUE RECEIPT			4,07,39,33,881.00	1,20,88,262.00		d) Office Expenditure	A		26,81,26,125.00
	3,50,27,89,168.05	i) Consent Fees		4,01,54,10,597.00		2,05,61,156.00		e) Running Expenditure of Laboratory	B		1,46,96,581.00
	4,02,71,543.36	ii) Analysis Charges		5,85,23,284.00		15,87,99,778.00		f) Expenditure For Vehicles	C		2,15,06,909.00
7,40,31,214.00		5) Other Receipt	H		19,27,91,562.00	5,31,35,091.00		g) Maintenance & Repairs	B1		13,73,58,063.00
						51,96,67,641.00		h) Expenditure For Employee Welfare	D		6,08,81,012.00
1,46,21,71,367.41		6) Interest on Investment			1,17,52,09,453.00	29,96,88,36,687.80		i) Projects Expenditure	E		33,49,46,990.00
						1,00,87,247.00		3) Investment [New]			17,06,35,29,644.00
1,92,41,000.00		7) Miscellaneous Advances			1,18,59,651.00	0.00		4) Miscellaneous Advances			1,46,22,019.00
0.00		8) Fund For VOC Monitoring			3,10,000.00	1,99,04,811.50		5) Environmental Compensation Fund			2,00,000.00
95,989.00		9) Other Payables			2,21,613.00	0.00		6) Sundry Payables			2,72,33,765.00
26,28,19,03,585.00		10) Investment [Matured]			12,72,15,97,214.00	0.00		7) Security Deposit With Others			8,32,872.00
2,56,65,391.50		11) Sundry Payables			4,51,33,577.00	12,71,24,917.00		9) Fund For Voc Monitoring			20,11,900.00
0.00		12) Amount Received from State Government			99,75,30,668.00	25,75,00,000.00		12) Funds for NCAP Payment			78,15,51,298.00
5,72,74,145.00		13) Reimbursement of Cess			4,23,63,025.00	2,19,10,696.20		10) Amount Paid on behalf of State Government			64,57,49,876.00
12,57,45,316.00		14) Funds for NCAP Received			66,61,08,121.00	0.00		11) Fund from UNIDO			0.00
6,70,96,190.00		15) Environmental Compensation Fund			38,41,90,401.00	13,59,30,630.00		12) Fund from Cess Account			9,05,91,716.00
5,04,55,546.45		16) Fund from Cess Account			1,23,72,067.00	4,211.00		13) Fund for Abatement of Pollution			0.00
0.00		17) Fund for NANMN			6,12,00,000.00			14) Other Payables			0.00
23,85,84,605.00		18) Fund for Abatement of Pollution			30,07,526.00	72,61,78,556.54		CLOSING BALANCES			84,56,00,595.00
							72,59,88,167.59	i) Cash at Bank	F	84,53,50,651.00	
							1,90,388.95	ii) Cash in Hand	G	2,49,944.00	
							0.00	iii) DD in Hand		0.00	
32,91,28,58,241.68					21,16,02,22,143.00	32,91,28,58,241.68					21,16,02,22,143.00

Chief Accounts Officer
Maharashtra Pollution Control Board

Member Secretary
Maharashtra Pollution Control Board

Chairman
Maharashtra Pollution Control Board

For Kirtane & Pandit LLP
Chartered Accountants
FRN : 105215W / W100057

Aditya Kanetkar
Partner
M.No. 149037
05/12/2023

MAHARASHTRA POLLUTION CONTROL BOARD
Income & Expenditure Account for the Year ended 2022-23

Previous Year 2021-22		Expenditure	Schedule No.	Current Year 2022-23		Previous Year 2021-22		Income	Schedule No.	Current Year 2022-23	
Major Head	Sub Head			Sub Head	Major Head	Major Head	Sub Head			Sub Head	Sub Head
45,25,08,918.00		1) SALARY & ALLOWANCES		49,52,47,961.00				1) GRANT RECEIVED			
	43,32,69,910.00	i) Core Activity Segment		47,81,25,640.00		0.00		i) From State Government			0.00
	70,84,339.00	ii) Cess Activity Segment		21,81,740.00		0.00		ii) From Government of India			0.00
	1,21,54,669.00	iii) Cess Activity Temporary Establishment		1,49,40,581.00							
2,53,72,043.00		2) CPF BOARD CONTRIBUTION		2,82,10,228.00		4,11,03,333.00		2) FINANCIAL ASSISTANCE			4,26,20,784.00
	2,40,84,455.00	i) Core Activity Segment		2,70,71,689.00			5,00,000.00	i) From State Government			
	12,87,588.00	ii) Cess Activity Segment		11,38,539.00			4,06,03,333.00	ii) From Government of India / CPCB		4,26,20,784.00	
27,14,60,630.64		3) OFFICE EXPENDITURE	A	26,81,26,125.00				3) CESS REIMBURSEMENT			4,23,63,025.00
1,20,88,262.00		4) RUNNING EXPENDITURE OF LABORATORY	B	1,46,96,581.00		5,72,74,145.00		4) REVENUE RECEIPT			4,07,39,33,881.00
2,05,61,156.00		5) EXPENDITURE FOR VEHICLES	C	2,15,06,909.00			3,50,27,89,168.05	i) Consent Fees		4,01,54,10,597.00	
15,87,99,778.00		6) MAINTAINANCE & REPAIRS	B1	13,73,58,063.00		3,54,30,60,711.41		ii) Analysis Charges		5,85,23,284.00	
	4,65,81,101.00	i) Land & Building		1,40,47,608.00			4,02,71,543.36				
	1,14,23,274.00	ii) Furniture & Fixture		1,36,34,519.00							
	10,07,95,403.00	iii) Scientific Instruments & Office Appliances		10,96,75,936.00							
5,31,35,091.00		7) EXPENDITURE FOR EMPLOYEE WELFARE	D	6,08,81,012.00				5) OTHER RECEIPT	H		19,27,91,562.00
51,96,67,641.00		8) PROJECTS EXPENDITURE	E	33,49,46,990.00		7,40,31,214.00		6) INTEREST ON INVESTMENT			1,17,52,09,453.00
12,33,99,112.24		9) DEPRECIATION	J	14,61,94,750.00		1,46,21,71,367.41					
3,54,06,48,138.94		10) EXCESS OF INCOME OVER EXPENDITURE		4,01,97,50,086.00							
5,17,76,40,770.82				5,52,69,18,705.00		5,17,76,40,770.82					5,52,69,18,705.00

Chief Accounts Officer
Maharashtra Pollution Control Board

Member Secretary
Maharashtra Pollution Control Board

Chairman
Maharashtra Pollution Control Board

For Kirtane & Pandit LLP
Chartered Accountants
FRN : 105215W / W100057

Aditya Kanetkar
Partner
M.No. 149037
05/12/2023

MAHARASHTRA POLLUTION CONTROL BOARD
Balance Sheet as on 31st March, 2023

Previous Year 2021-22		Liabilities	Schedule No.	Current Year 2022-23		Previous Year 2021-22		Assets	Schedule No.	Current Year 2022-23	
Major Head	Sub Head			Sub Head	Major Head	Major Head	Sub Head			Sub Head	Sub Head
2,08,42,88,884.18		AI CAPITAL FUND		2,72,54,60,420.00				1) WORKS (Form K-IV)			
	1,97,03,06,334.18	Opening Balance		2,08,42,88,883.82		99,62,63,300.92		2) FIXED ASSETS	I,J,K		1,49,12,40,087.00
	11,39,82,550.00	Add:- Transfer from Excess of Income over Expenditure for Capital Expenses		64,11,71,536.00		60,86,56,683.48		A) Land & Building		59,66,19,996.00	
18,46,19,047.69		BI Fund for NCAP	P	6,83,98,642.00		3,18,77,807.76		B) Laboratory Equipment		5,56,67,423.00	
72,97,634.30		C) Fund from UNIDO	Z	1,08,89,667.00		8,47,74,890.27		C) Vehicle		26,30,96,724.00	
13,16,95,728.50		DI CURRENT LIABILITIES		7,15,97,504.00		20,09,94,126.68		D) Furniture & Fixture		7,53,95,331.00	
	3,81,91,079.50	1) Sundry Payables / Deposits	Q	5,60,90,892.00				E) Scientific Instruments		50,04,60,613.00	
	16,93,394.00	2) Other Payables	R	19,15,007.00		29,96,23,03,046.00		3) INVESTMENT	L		34,30,42,35,475.00
	9,18,11,255.00	3) Fund From Cess Account	S	1,35,91,605.00		1,11,62,33,800.41		4) CURRENT ASSETS			88,74,48,972.00
23,87,95,473.00		E) Funds for Assistance to Abatement of Pollution	T	40,18,331.00				A) Miscellaneous Advances	M	2,17,60,840.00	
2,99,45,71,065.09		FI RESERVES		3,16,37,14,240.00				B) Security Deposit with others	N	1,40,91,640.00	
	2,89,54,07,063.00	1) Pension Fund	U	3,08,36,07,063.00		1,32,58,768.00		C) Amount Paid on behalf of State Government	O	59,95,897.00	
	9,91,64,002.09	2) Gratuity Fund	V	8,01,07,177.00		35,77,76,689.00		DI) CLOSING BALANCES			
2,70,800.00		GI Fund for Health Impact Assessment Study	W	6,45,800.00				i) Cash at Bank	F	84,53,50,651.00	
27,79,543.00		HI Fund for VOC Monitoring	X	10,77,643.00		72,59,88,167.59		ii) Cash in Hand	G	2,49,944.00	
8,29,93,517.00		II Environmental Compensation Fund	Y	46,70,87,603.00		1,90,388.95		iii) DD in Hand		0.00	
0.00		JI Fund for NANMN	AB	6,12,00,000.00		0.00					
26,34,74,88,454.58		KI INCOME & EXPENDITURE APPROPRIATION ACCOUNT	AA	30,10,88,34,684.00							
32,07,48,00,147.33				36,68,29,24,534.00		32,07,48,00,147.33					36,68,29,24,534.00

Significant Accounting Policies and Notes to Accounts (Schedule AC)

Chief Accounts Officer
Maharashtra Pollution Control Board

Member Secretary
Maharashtra Pollution Control Board

Chairman
Maharashtra Pollution Control Board

For Kirtane & Pandit LLP
Chartered Accountants
FRN : 105215W / W100057

Aditya Kanetkar
Partner
M.No. 149037
05/12/2023

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ
कल्पतरू पॉइंट, सायन (पू),
मुंबई - ४०००२२

संकेतस्थळ:
www.mpcb.gov.in